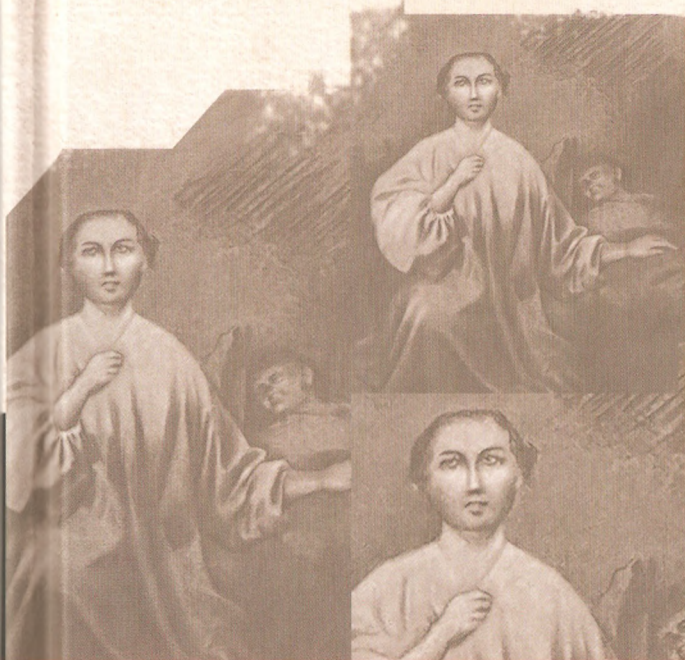

Світлана АЛЕКСІЄВИЧ

ЧОРНОБИЛЬСЬКА
МОЛИТВА

хроніка майбутнього

переклад Оксани Забужко

СВІТЛАНА АЛЕКСІЄВИЧ

ЧОРНОБИЛЬСЬКА МОЛИТВА ХРОНІКА МАЙБУТНЬОГО

*Переклад і післямова
Оксани Забужко*

KOVODIA

Київ • 2016

УДК 821.161.3'06-311.4.03=161.2

ББК 84(4Біл)6-44

А 48

В оформленні обкладинки використано сепію
Тараса Шевченка «Молитва матері» (прибл. 1853 р.).

Перекладено за виданням:
*Светлана Алексиевич. Чернобыльская молитва. —
Москва, «Время», 2013.*

Художньо-документальний роман білоруської письменниці Світлани Алексієвич, Нобелівської лауреатки 2015 року, говорить голосами «маленьких людей» про катастрофу, що зруйнувала мільйони життів, перевернула світогляд цілого покоління, а разом відхилила залізну завісу й підважила непорушну, здавалося, конструкцію радянської держави. Роман створено на основі розлогих інтерв'ю з очевидцями та потерпілими від Чорнобильської трагедії: ліквідаторами та їхніми близькими, вимушеними переселенцями з уражених радіацією регіонів та самоселами «зони», посадовцями, від рішень яких залежали долі десятків тисяч людей, та дітьми, котрі знали, що народилися вже приреченими.

Переклад на українську та післямова Оксани Забужко.

*Випущено на замовлення Державного комітету
телебачення і радіомовлення України за програмою
«Українська книга» 2016 року.*

ISBN 978-617-7286-05-8

© Світлана Алексієвич, 2013

© Оксана Забужко, переклад
з російської, 2016

© ТОВ «Видавничий Дім Комора», 2016

ЗМІСТ

Історична довідка	9
Самотній людський голос	14
Інтерв'ю автора з собою про прогавлену історію і про те, чому Чорнобиль ставить під сумнів нашу картину світу	31
Розділ перший. ЗЕМЛЯ МЕРЦІВ	41
Солдатський хор	78
Розділ другий. ВІНЕЦЬ ТВОРІННЯ	93
Народний хор.	168
Розділ третій. ЗАВОРОЖЕНІСТЬ ПЕЧАЛЛЮ	177
Дитячий хор	253
Самотній людський голос	260
ЗАМІСТЬ ЕПІЛОГА.	271
Оксана Забужко. ПОСТСКРИПТУМ	273
Довідка про автора.	283

Перше видання цієї книжки — під заголовком «Чорнобиль: Хроніка майбутнього» — вийшло друком у 1998 р. Час на те, треба визнати, був не найліпший — українському читачеві тоді було «не до Чорнобиля», цю травму витіснили інші, свіжіші й нагальніші історичні потрясіння, і майбутнє бачилось не «за Алексієвич», а радше таки «за Фукуямою»: мовляв, тепер, нарешті, все буде добре, бо все лихе лишилося в минулому, і, боронь Боже, не згадуймо про нього!.. Мусило спливати ще одне десятиліття, заки наша культура сяк-так освоїлась із «чорнобильською травмою», історики включили катастрофу на ЧАЕС у хроніки розвалу радянської імперії, критики охрестили моє покоління літераторів «постчорнобильським», діти ліквідаторів, підрісши, опанували «зону» й витворили свою «сталкерську» субкультуру, а сама я потрапила нарешті знайти «власні слова» для пережитого в київський травень 1986-го, написавши есе «Планета Полин»... І протягом цілого того десятиліття Світлана Алексієвич продовжувала й далі працювати над книжкою: записувала нові інтерв'ю, вводила в чергові видання нових героїв — кого з монологом, кого з реплікою, — додавала й викреслювала, дописувала й переписувала, так що книжка з роками росла й мінялася, як окрема жива істота. Коли, після всіх «нобелівських» дзвінків-розмов-привітань, ми погодилися з пані Світланою на тому, що слід її в Україні перевидати, я, на свій подив, зустрілася з зовсім іншою книжкою, ніж 18 років тому. Принаймні, читалася вона цим разом геть інакше.

Розуміється, головна причина тут не в тому, що змінилася книжка — потовщала, приросла новими історіями тощо, — а в тому, що змінилися ми всі. У тілі України з'явилася ще одна, після Чорнобильської, «зона відчуження» — окуповані території Донбасу, — і несподівано виявилось, що Алексієвич написала книжку не тільки про Чорнобиль — про те, чим він був і став для білорусів, — а й, куди більшою мірою, про «руській мір», тоді ще званий «радянським»: про його внутрішню, генетичну *запрограмованість на катастрофу* як прямий наслідок системно здійснюваної серед населення «зачистки мізків». Саме в такій послідовності: спершу виготовляється ідеально інфантильна, «промита мізками» людина, яка навіть увічу вже-доконаної біди довірливо жде, коли «начальство» про неї подбає (або скаже, що все гаразд, «ми знов перемогли», і вона повірить!), — а потім, коли така людина заселить певну територію «в промислових кількостях», одного дня «чека зривається» — і все злітає в повітря. А вже чи від збагаченого урану в «мирному» реакторі, чи від чужих «Градів» на вулицях рідного міста — різниця не принципова: це увесь час — та сама історія...

Під час підготовки до друку цього видання мене вразило, як часто повторюється в тексті слово «війна». Як нікому з авторів, «народжених у СРСР», С. Алексієвич вдалося намацати й вивести на яв головну формулу неперервної, і досі не скінченої «Столітньої війни», її ДНК, котрим вона відтворюється вже в столітті 21-му: якщо в країні (регіоні, місті) панує улюблений «русскомірний» соціотип «людини недорослої» — рано чи пізно жди біди: війни. Включно до ось такої, «мирно-ядерної» — проти всього живого.

Письменницька інтуїція не підвела пані Світлану: тоді, на початку 1990-х, розмовляючи з жертвами Чорнобиля, вона справді «нотувала майбутнє». Тепер, коли те майбутнє набуло цілком упізнаваних обрисів і калатати на сполох належить уже не письменникам, а «людям практичної дії», час повернути новому українському виданню цієї книжки початкову авторську назву — «Чорнобильська молитва». І перечитати її новими очима.

Оксана Забужко

*Ми повітря, ми не земля...
М. Мамардашвілі*

Історична довідка

«Білорусь... Для світу ми terra incognita — незнана, невідома земля. Про Чорнобиль знають усі, але лише в зв'язку з Україною й Росією. «Біла Росія» — приблизно так звучить назва нашої країни по-англійськи. Ми ще маємо розповісти про себе».

*«Народная газета»,
27 квітня 1996 р.*

«На території Білорусі немає жодної атомної станції. Із чинних АЕС на просторі колишнього СРСР географічно найближче до білоруського кордону розташовано АЕС із реакторами типу РБМК: із півночі — Ігналінську, зі сходу — Смоленську, з півдня — Чорнобильську..

26 квітня 1986 р. о 1 год. 23 хв. 58 сек. серія вибухів зруйнувала реактор і будівлю 4-го енергоблоку Чорнобильської АЕС, розташованої поблизу білоруського кордону. Чорнобильська катастрофа стала найбільшою технологічною катастрофою XX століття.

Для маленької Білорусі (населення 10 млн.) вона стала національним лихом, хоча самі білоруси не мають жодної атомної станції. Це досі аграрна країна, із переважно сільським населенням. У роки Великої Вітчизняної війни німецькі фашисти знищили на білоруській землі 619 сіл разом із мешканцями. Після Чорнобиля країна втратила 485 сіл і селищ: 70 із них поховано в землю вже назавжди. Під час війни загинув кожен четвертий білорус, нині кожен п'ятий мешкає на зараженій території. Це 2,1 млн. людей, із них 700 тис. — діти. Серед чинників демографічного згасання радіація посідає чільне місце. У Гомельській та Могильовській областях (найбільше потерпілих від Чорнобильської катастрофи) смертність перевищила народжуваність на 20%.

У висліді катастрофи в атмосферу викинуто 50×10^6 Ки радіонуклідів, із них 70% випало на Білорусь: 23% її території заражено радіонуклідами з густиною понад 1 Ки/км² по цезію-137. Для порівняння: в Україні заражено 4,8% території, у Росії — 0,5%. Площа сільгоспугідь і густиною заневищення від 1 й більше Ки/км² становить понад 1,8 млн. гектарів, стронцієм-90 із густиною 0,3 і більше Ки/км² — близько 0,5 млн. гектарів. Із сільгоспобигу виведено 264 тис. гектарів землі. Білорусь — країна лісів. Але 26% лісів і більше як половина лугів у заплавах річок Прип'ять, Дніпро, Сож належать до зони радіоактивного заневищення...

Унаслідок постійного впливу малих доз радіації в країні щороку зростає кількість хворих із раковими захворюваннями, розумовою відсталістю, нервово-психічними розладами й генними мутаціями...»

Зб. «Чорнобиль».
«Білоруська енциклопедія»,
1996, с. 7, 24, 49, 101, 149.

«За даними спостережень, 29 квітня 1986 року високий радіаційний фон було зареєстровано в Польщі, Німеччині, Австрії, Румунії, 30 квітня — в Швейцарії та Північній Італії, 1–2 травня — у Франції, Бельгії, Нідерландах, Великобританії, північній Греції. 3 травня — в Ізраїлі, Кувейті, Туреччині...

Закинуті на велику висоту газоподібні й леткі речовини ширилися глобально: 2 травня їх зареєстровано в Японії, 4 травня — в Китаї, 5-го — в Індії, 5 й 6-го травня — в США й Канаді.

Менше тижня знадобилося, щоб Чорнобиль став проблемою цілого світу...»

Зб. «Наслідки Чорнобильської аварії в Білорусі».
Мінськ: Міжнародний вищий Сахаровський коледж з радіоекології, 1992. С. 82.

«Четвертий реактор, іменований об'єктом «Сховище», і далі зберігає в своєму свинцево-залізобетонному лоні близько 200 тон ядерних матеріалів. Паливо, до того ж, почасти змішалось з графітом і бетоном. Що з ними відбувається сьогодні, не знає ніхто.

Саркофаг споруджували поспіхом, конструкція унікальна, напевно, інженери-розробники з Пітера можуть нею пишатися. Вона мала прослужити тридцять років. Одначе монтували його «дистанційно», плити стикували за допомогою роботів та вертольотів — звідси й щілини. Сьогодні, згідно з деякими даними, загальна площа люзів і тріщин становить понад 200 квадратних метрів, із них і далі виходять радіоактивні аерозолі. Якщо вітер дме з півночі, то на півдні — зольна активність: із ураном, плутонієм, цезієм. Мало того, в сонячний день, коли вимкнено освітлення, у реакторній залі видно стовпи світла, що падають згори. Що це? Дощ також затікає досередини. А якщо волога потрапить у паливовмісні маси, можлива ланцюгова реакція...

Саркофаг — покійник, що дихає. Дихає смертю. Як надовго його ще вистачить? На це також ніхто не дасть відповіді, досі неможливо підступитися до багатьох вузлів і конструкцій, щоб з'ясувати, який у них запас тривкості. Зате всі розуміють: руйнування «Сховища» призвело б до наслідків, либонь, куди страшніших, ніж у 1986-му...

*Журнал «Огонек»,
№ 17, квітень 1996 р.*

«До Чорнобилю... на 100 тисяч білоруських жителів було 82 випадки онкологічних захворювань. Нині статистика така: на 100 тисяч — 6 тисяч хворих. Зростання майже в 74 рази.

Смертність за останні 10 років зросла на 23,5%. Від старості помирає 1 людина з 14, переважно працездатні — 46—50 років. У найбільш уражених областях медичний огляд виявив: із 10 людей — сім хворих. Їдеш селами, і територія розрослих цвинтарів приголомшує...»

«Донині багато цифр невідомі... Їх усе ще тримають у таємниці, бо вони жакливі. Радянський Союз послав на місце катастрофи 800 тисяч солдатів строкової служби та призваних на службу ліквідаторів, середній вік яких був 33 роки. А хлопчаків забрали служити в армію відразу після школи...

У самій лише Білорусі в списках ліквідаторів значиться 115493 людини. За даними Міністерства охорони здоров'я, з 1990 по 2003 рік 8553 ліквідатори померли. По дві душі на день...»

«Так починалась історія...

1986 рік... На перших шпальтах радянських і закордонних газет — репортажі про суд над винуватцями чорнобильської катастрофи...

А тепер... Уявіть порожній п'ятиповерховий будинок. Будинок без мешканців, проте з речами, меблями, одягом, скористатись якими вже ніхто й ніколи не зможе. Бо цей будинок — у Чорнобилі... Але саме в такому будинку мертвого міста давали невелику прес-конференцію для журналістів ті, кому належалося вершити суд над винуватцями атомної аварії. На найвишому рівні, у ЦК КПРС вирішили, що справу треба розглядати на місці злочину. У самому Чорнобилі. Суд відбувся в приміщенні місцевого Будинку культури. На лаві підсудних шестеро: директор атомної станції Віктор Брюханов, головний інженер Микола Фомін, заступник головного інженера Анатолій Дятлов, начальник зміни Борис Рогожкін, начальник реакторного цеху Олександр Коваленко, Інспектор Держатоменергонагляду СРСР Юрій Лаушкін.

Глядачеві місця порожні. Сидять самі журналісти. Утім, люди тут уже й не жили, місто «закрили» як «зону жорсткого радіаційного контролю». Чи не тому його й обрали місцем суду? — що менше свідків, то менше галасу. Нема телеоператорів, нема західних журналістів. Звісно, на лаві підсудних усі хотіли бачити десятки відповідальних чиновників, зокрема й московських. Відповісти мала й сучасна наука... Але погодилися на «стрілочників».

Вирок... Віктор Брюханов, Микола Фомін і Анатолій Дятлов отримали по 10 років. У решти терміни були менші.

В ув'язненні Анатолій Дятлов і Юрій Лаушкін померли від наслідків сильного радіаційного опромінення. Головний інженер Микола Фомін збожеволів... А от директор станції Віктор Брюханов відбув термін покарання «від дзвінка до дзвінка» — усі десять років. Зустрічали його рідні й кілька журналістів. Подія пройшла незавваженою.

Колишній директор живе в Києві, працює звичайним клерком на одній із фірм...

Так закінчується історія...»

«...Незабаром Україна візьметься до грандіозного будівництва. Над саркофагом, що 1986 року наклав зруйнований четвертий блок Чорнобильської АЕС, з'явиться нове укриття під назвою «Арка». На цей проект 28 країн-донорів найближчим часом нададуть початкові капіталовкладення — понад 768 мільйонів доларів. Нове укриття має проіснувати вже не тридцять, а сто років. І за задумом воно набагато грандіозніше, бо його обсяг має бути достатнім для того, щоб там провадити роботи з перезахоронення відходів. Потрібен масивний фундамент: фактично належить зробити штучний скельний ґрунт із бетонних стовпів і плит. Відтак треба підготувати сховище, куди перевозитимуть радіоактивні відходи, видобуті з-під старого саркофага. Найновіше укриття буде виготовлено з високоякісної сталі, здатної витримати гамма-випромінювання. Самого лише металу знадобиться 18 тис. тон...

«Арка» стане безпрецедентною в історії людства спорудою. По-перше, вражають її масштаби — це подвійна оболонка заввишки 150 метрів. А за естетикою вона наблизиться до Ейфелевої вежі...»

*За матеріалами білоруських
інтернет-газет за 2002–2005 рр.*

Самотній людський голос

«Я не знаю, про що розказувати... Про смерть чи про любов? Чи воно одне й те саме... Про що?

...Ми недавно побралися. Ще ходили по вулиці й трималися за руки, навіть до магазину йдучи. Завжди вдвох. Я йому казала: «Я тебе люблю». Але я ще не знала, як я його любила. Не уявляла... Жили ми в гуртожитку пожежної частини, де він служив. На другому поверсі. І там ще три молоді сім'ї, на всіх — одна кухня. А внизу, на першому поверсі, стояли машини. Це була його служба. Завжди я в курсі: де він, що з ним? Серед ночі чую якийсь шум. Крики. Виглянула в вікно. Він мене побачив: «Позачиняй квартирки й лягай спати. На станції пожежа. Я скоро буду».

Самого вибуху я не бачила. Тільки полум'я. Усе ніби світилося, ціле небо... Високе полум'я. Кіптява. Жар страшний. А його все нема й нема. Кіптява від того, що бітум горів, дах на станції бітумом був заллятий. Ходили, згадував потім, як по смолі. Вогонь збивали, а він повз. Піднімався. Скидали ногами графіт, а він горів... Поїхали вони без брезентових костюмів, як були в самих сорочках, так і поїхали. Їх не попередили, їх викликали на звичайну пожежу...

Четверта година... П'ята година... Шоста... О шостій ми з ним збиралися їхати до його батьків. Бараболю садити. Від міста Прип'ять до села Сперіж'є, де жили його батьки, сорок кілометрів. Сіяти, орати... Любимі його роботи. Мати часто згадувала, як вони з батьком не хотіли його до міста відпускати, навіть хату нову поставили. Забрали в армію. Служив у Москві в пожежних військах, і як вернувся: тільки в пожарку! Нічого більш не признавав. *(Мовчить)*.

Іноді наче чую його голос... Живий... Навіть фотографії так на мене не діють, як голос. Але він мене ніколи не кличе, навіть і вві сні... То я його кличу..

Сьома година... О сьомій годині мені переказали, що він у лікарні. Я побігла, а довкола лікарні вже стояла кільцем міліція, нікого не пускали. Самі машини швидкої допомоги

заїжджали. Міліціонери гукали: машини зашкалюють, не підходьте. Не я сама, усі жінки прибігли, усі, в кого чоловіки тої ночі опинилися на станції. Я кинулася шукати свою знайому, вона лікаркою працювала в тій лікарні. Схопила її за халата, коли вона виходила з машини: «Пропусти мене!» — «Не можу. З ним погано. З ними всіма погано». Держу її: «Тільки глянути». «Добре, — каже, — тоді біжімо. На п'ятнадцять-двадцять хвилин». Побачила я його... Набряклий весь, запухлий... Очей не видно... «Молока треба. Багато молока! — сказала мені знайома. — Щоб вони випили хоч би по три літри». — «Не п'є ж він молока!» — «Тепер питиме». Багато лікарів, медсестер, особливо санітарок із цієї лікарні за якийсь час захворіють... Помруть... Але ніхто тоді цього не знав.

О десятій рано помер оператор Шишенок... Він помер перший, першого дня... Ми дізналися, що під руїнами лишився другий — Валера Ходемчук. Так його й не дістали. Забетонували. Але ми ще не знали, що вони всі — перші.

Питаю: «Васюню, що робити?» — «Їдь звідси! Їдь! У тебе дитя буде». А я — в тяжі. Та як я його кину? Просить: «Тікай! Рятуй дитину!» — «Перше я тобі мушу молока принести, а там вирішимо».

Прибігає моя подруга Таня Кібенок. Її чоловік у цій самій палаті... З нею батько її, на машині. Сідаємо ми, їдемо до найближчого села по молоко, десть зо три кілометри за містом... Купуємо багато трьохлітрових банок із молоком, шість — щоб на всіх стало... Але від молока вони страшно блювали... Весь час мліли, їм ставили капельниці. Лікарі правили своєї, наче вони отруїлися газами, ніхто не казав про радіацію. А місто заповнила воєнна техніка, поперекривали всі дороги... Усюди солдати. Електрички перестали ходити, поїзди. Мили вулиці якимсь білим порошком... Я бідкалася, як же мені завтра до села добратися, щоб купити йому парного молока? Ніхто не казав про радіацію... Тільки воєнні ходили в респіраторах... Городяни несли хліб із магазинів, відкриті кульочки з цукерками... Тістечка лежали на ятках... Звичайне життя. Тільки... Мили вулиці якимсь порошком...

Увечері до лікарні не пустили. Море людей кругом... Я стояла проти його вікна, він підійшов і щось до мене

кричав. Так розпачливо! У юрбі хтось розчув: їх уночі везуть до Москви. Жінки всі позбивалися в одну купу. Вирішили: поїдемо з ними. Пустіть нас до наших чоловіків! Не маєте права! Билися, дерлись. Солдати, а вже стояв ланцюг у два ряди, нас відпихали. Тоді вийшов лікар і потвердив, що вони летять літаком до Москви, але треба, щоб ми принесли їм одержу, — та, в якій вони були на станції, згоріла. Автобуси вже не ходили, і ми бігом через усе місто. Прибігли з сумками, а літак уже полетів... Нас спеціально одурили — щоб ми не кричали, не плакали...

Ніч... По один бік вулиці автобуси, сотні автобусів (уже готували місто до евакуації), а по другий бік — сотні пожежних машин. Пригнали з усіх усюд. Уся вулиця в білім шумовинні... Ми по ньому йдемо. Кленемо й плачемо...

По радіо оголосили, що, може статися, місто евакуюють на три-п'ять день, то візьміть із собою теплу одержу й спортивні костюми, будете жити в лісах. У палатках. Люди навіть зраділи: поїдемо на природу! Зустрінемо там Перше травня. Незвично. Готували в дорогу шашлики, купували вино. Брали з собою гітари, магнітофони. Улюблені травневі свята! Плакали тільки ті, чий чоловіки потерпіли.

Не пам'ятаю дороги. Ніби опритомніла, коли вгледіла його матір: «Мамо, Вася в Москві! Повезли спеціальним літаком!» Але ми досадили город — картоплю, капусту (а через тиждень село евакуюють!). Хто знав? Хто тоді що знав? Надвечір у мене блювота почалася. Я — на шостому місяці вагітності. Мені так погано... Вночі сниться, наче він мене кличе, поки був живий, усе кликав мене вві сні: «Люся! Люсінька!» А як умер, ні разу не покликав... Ні разу... *(Плаче)*. Встаю я рано з думкою, що поїду до Москви сама... «Куди тобі такий?» — плаче мати. Зібрали в дорогу й батька: «Хай доведе тебе». Він зняв із книжки гроші, які в них були. Всі, що були.

Дороги не пам'ятаю... Дорога знов із пам'яті випала... У Москві в першого міліціонера спитали, в якій лікарні лежать чорнобильські пожежники, і він нам сказав...

Шоста лікарня — на «Шукінській»...

У цю лікарню, спеціальна радіологічна лікарня, без перепусток не пускали. Я дала грошей вахтєру, і тоді вона

каже: «Йди». Сказала, який поверх. Знов я когось просила, молила... І от сиджу в кабінеті в завідуючої радіологічним відділенням — Ангеліни Василівни Гуськової. Тоді я ще не знала, як її звати, нічого не запам'ятовувала. Знала тільки, що мушу його побачить... Знайти...

Вона мене зразу спитала:

— Любонько моя! Любонько моя... Діти єсть?

Як я признаюся?! І вже розумію, що треба мою вагітність приховати. Не пустить же до нього! Гаразд, що я худенька, нічого по мені не знати.

— Єсть, — одказую.

— Скільки?

Думаю: «Треба сказати, що двойко. Якщо одне — все'дно не пустить».

— Хлопчик і дівчинка.

— Раз двоє, то родити, видно, більше не доведеться. Тепер слухай: центральна нервова система уражена повністю, кістковий мозок уражений повністю...

«Ну, що ж, — думаю, — зробиться трохи нервовим».

— Іще слухай: якщо заплачеш — я тебе зразу виряджу. Обніматись і цілуватись не можна. Близько не підходити. Даю півгодини.

Але я знала, що вже звідси не піду. Якщо піду, то з ним. Заприсяглася собі!

Заходжу... Вони сидять на ліжкові, грають у карти й сміються.

— Васю! — гукають до нього.

Обертається:

— О, хлопці, я пропав! І тут найшла!

Смішний такий, піжама на ньому сорок восьмого розміру, а в нього — п'ятдесят другий. Куці рукави, куці штанці. Але опух з лиця вже зійшов... Їм уливали якийсь розчин...

— Це ж чого ти пропав? — питаю.

І він хоче мене обняти.

— Сиди-сиди, — не пускає його до мене лікар. — Нічого тут обніматися.

Якось ми це на жарт перевели. І тут уже всі збіглися, і з других палат теж. Усі наші. З Прип'яті. Їх же двадцять вісім душ літаком привезли. Що там? Що там у нас у місті?

Я розкажую, що почалася евакуація, все місто вивозять на три або п'ять днів. Хлопці мовчать, а було там дві жінки, одна з них на прохідній в день аварії чергувала, то вона заплакала:

— Боже мій! Там мої діти. Що з ними?

Мені хотілося побути з ним удвох, ну хоч би хвиличку одненьку. Хлопці це відчували, і кожен вигадав якусь причину, і вони вийшли в коридор. Тоді я обняла його й поцілувала. Він одсунувсь:

— Не сідай близько. Візьми стільчика.

— Та, дурне це все, — махнула я рукою. — А ти бачив, де був вибух? Що там? Ви ж туди найперші потрапили...

— Швидше всього, це вредітельство. Хтось спеціально підстроїв. Всі наші хлопці так думають.

Тоді так казали. Вірили.

Другого дня, коли я прийшла, вони вже лежали поодиноці, кожен в окремій палаті. Їм категорично заборонялося виходити в коридор, спілкуватися між собою. Перестукувалися через стінку: точка — тире, точка — тире... Точка... Лікарі поясняли це тим, що кожний організм по-різному реагує на дози опромінення, і те, що видержить один, другому не під силу. Там, де вони лежали, зашкалювало навіть стіни. Зліва, справа, і під ними поверх... Там усіх виселили, ані одного хворого. Під ними і над ними — анікогісінько...

Три дні я жила у своїх московських знайомих. Вони мені казали: бери каструлю, бери миску, бери все, що тобі треба, не соромся. Такими людьми виявилися... Такими! Я варила бульйон із гиндички, на шестеро душ. Шестеро наших хлопців, пожежників... З одної зміни. Вони всі тої ночі чергували: Ващук, Кібенок, Тіенок, Правик, Тищура. У магазині купила їм усім зубної пасти, щіток, мила. Нічого цього в лікарні не було. Маленькі рушнички купила... Я дивую тепер на своїх знайомих, вони, звісно, боялися, не могли не боятися, вже ходили всякі чутки, але все одно вони самі мені пропонували: бери все, що треба. Бери! Як він? Як вони всі? Вони будуть жити? Жити... (*Мовчить*). Багато добрих людей тоді стрінула, не всіх от запам'ятала... Світ звузився до одної точки... Вкоротився... Він, тільки він... Пам'ятаю літню санітарку, яка мене вчила: «Є хвороби, що не лічаться. Треба сидіть і гладить руки».

Рано-вранці їду на базар, звідти до своїх знайомих, варю бульйон. Усе протерти, покрити, розлити на порції. Хтось попросив: «Привези яблучко». З шістьма півлітровими банками — завжди на шістьох! У лікарню... Сиджу до вечора. А ввечері — знов на другий кінець міста. Наскільки б мене так стало? Але за три дні запропонували, що можна жити в готелі для медпрацівників, на території самої лікарні. Боже, яке щастя!

— Але ж там нема кухні. Як я буду їм варити?

— Уже не треба варити. Їхні шлунки перестають сприймати їжу.

Він почав мінятися — щодня я вже зустрічала іншого чоловіка... Опіки виходили наверх... У роті, на язиці, щоках — спершу з'явилися маленькі виразочки, потім розрослися... Шарами відходила слизиста, плівочками білими... Колір лиця... Колір тіла... Синій... Червоний... Сіро-бурий... А воно таке все моє, таке любе! Цього не розказати! Цього не написати! І навіть не пережити... Рятувало, що все це діялося миттєво, ніколи було думати, ніколи було плакати.

Я любила його! Я ще не знала, як я його любила! Ми тільки-но побралися... Ще не натішилися одне одним... Ідемо вулицею. Вхопите мене на руки та так і закружля. І цілує, цілує. Люди проходять, і всі усміхаються...

Клініка гострої променевої хвороби — чотирнадцять днів. За чотирнадцять днів чоловік помирає...

У готелі першого ж дня дозиметристи мене заміряли. Одежа, сумка, гаманець, черевики — все «горіло». І все це тут-таки мені забрали. Геть і спідне. Тільки грошей не зачепили. Натомість видали лікарняний халат п'ятдесят шостого розміру на мій сорок четвертий, а капці сорок третього замість тридцять сьомого. Одежу, сказали, може, привеземо, а може, ні, навряд щоб вона піддалася «чистці». У такому вигляді я до нього й заявила. Перелякався: «Лишенько, що з тобою?» А я таки примудрялася варити бульйон! Ставила кип'ятильника в скляну банку, туди вкидала куснички курки — маленькі-маленькі... Потім хтось оддав мені свою каструльку, здається, прибиральниця чи чергова з готелю. Хтось — дощечку, на якій я різала свіжу петрушку. В лікарняному халаті сама я до базару дістатися не могла, хтось

мені цю зелень приносив. Та все дарма, він не міг навіть пити... Проковтнуть сире яйце... А мені хотілося дістати чогось смачненького! Наче воно би допомоглося. Добігла до пошти: «Дівчата, — прошу, — мені треба терміново подзвонити до моїх батьків до Івано-Франківська. У мене тут чоловік помирає». Чомусь вони зараз догадалися, звідки я і хто мій чоловік, вмиль сполучили. Мої батько, сестра і брат того ж дня вилетіли до мене в Москву. Вони привезли мої речі. Гроші.

Дев'ятого травня... Він мені все, було, казав: «Ти не уявляєш, яка гарна Москва! Особливо на День Перемоги, коли салют. Я хочу, щоб ти побачила». Сиджу коло нього в палаті, відкрив очі:

— Це день чи вечір?

— Дев'ята вечора.

— Одчиняй вікно! Починається салют!

Я відчинила вікно. Восьмий поверх, ціле місто перед нами! Букет вогню рвонувся в небо.

— Оце так-так!

— Я тобі обіцяв, що покажу Москву. Обіцяв, що на празники все життя буду квіти дарувати...

Озирнулася — виймає з-під подушки три гвоздики. Дав медсестрі грошей — і вона купила.

Підбігла, цілую:

— Єдиний мій! Кохання моє!

Розбурчався:

— Тобі лікарі що наказують? Не можна мене обнімати! Не можна цілувати!

Мені не дозволяли його обнімати. Гладити... Але я... Я піднімала й садвила його на ліжку. Перестеляла постіль, ставила градусника, приносила й забирала судно... Витирала... Усю ніч — поруч. Стерегла кожен його порух. Подих.

Гаразд, хоч не в палаті, а в коридорі... Мені запаморочилось у голові, я вхопилася за підвіконня... Мимо йшов лікар, узяв мене за руку. І зненацька:

— Ви вагітна?

— Ні-ні! — Я так злякалася, щоб нас, бува, хто не почув.

— Не обманюйте, — зітхнув він.

Я так розгубилася, що ні про що не встигла його попросити.

Назавтра викликають мене до завідуючої:

— Чому ви мене обдурили? — суворо спитала вона.

— Не мала іншої ради. Сказала би правду — відрядили б додому. Свята брехня!

— Що ви накоїли!!

— Зате я з ним...

— Любонько ти моя! Любонько моя...

Скільки віку мого, буду дякувати Ангеліні Василівні Гуськовій. Скільки віку мого!

Інші дружини також приїздили, але їх уже не пустили. Були зі мною їхні мами: мамам дозволили... Мама Володі Правика цілий час просила у Бога: «Візьми краще мене».

Американський професор, доктор Гейл... То він робив операцію на пересадку кісткового шпiku. Втішав мене: надія єсть, маленька, але єсть. Такий дужий організм, такий потужний парнище! Викликали всіх його родичів. Дві сестри приїхали з Білорусі, брат із Ленінграда, там служив. Менша Наташа, їй було чотирнадцять років, дуже плакала й боялася. Але шпик із її кісток підійшов найкраще... *(Вмовкає)*. Я вже можу про це розказувати... Раніше не могла... Десять років мовчала... Десять років... *(Вмовкає)*.

Коли він дізнався, що шпик беруть у його меншої сестрички, навідріз відмовивсь: «Я краще вмиру. Не займайте її, вона маленька». Старшій сестрі Люді було двадцять вісім років, вона сама медсестра, розуміла, на що йде. «Аби тільки він жив», — казала. Я бачила операцію. Вони лежали рядочком на столах... Там велике вікно в операційній залі. Операція йшла дві години... Коли кінчили, гірше було Люді, ніж йому, у неї на грудях вісімнадцять проколів, тяжко виходила з-під наркозу. І тепер нездужає, на інвалідності... Була гарна, дорідна дівчина. Заміж не вийшла... А я тоді гасала з одної палати в другу, від нього — до неї. Він лежав уже не в звичайній палаті, а в спеціальній барокамері, за прозорою плівкою, куди входити не дозволялося. Там є такі спеціальні пристрої, щоб, не заходячи під плівку, вводити уколи, ставити катетера... Але все на липучках, на замочках, і я навчилася ними орудувати... Відсовувати, і пробиратися до нього... У нього коло ліжка стояв маленький стільчик... Йому зробилося так погано, що я вже не могла відійти, ані

на хвилю. Кликав мене цілий час: «Люся, де ти? Люсінька!» Кликав і кликав... Решту барокамер, де лежали наші хлопці, обслуговували солдати, бо штатні санітари відмовилися, вимагали захисної одежі. Солдати виносили судно. Протирали підлогу, міняли постелю... Повністю обслуговували. Відкіля там узялися солдати? Я не питала... Тільки він... Він... Із дня на день одно чую: умер, умер... Умер Тишура. Умер Тітенко. Умер... Як молотком по тім'ячку...

Кал двадцять п'ять — тридцять разів на добу. З кров'ю і слизом... Шкіра почала репатися на руках, ногах... Усе тіло взялося пухирями... Коли він головою повертав, на подушці лишалися космаки... А все таке рідне. Любе... Я пробувала жартувати: «Воно й зручно. Не треба гребінця носити». Скоро їх усіх постригли. Його я стригла сама. Я все йому хотіла робити сама. Якби я могла фізично витримати, я б по двадцять чотири години від нього не відходила. Мені кожної хвилиночки було жаль... Хвилиночки, і то жаль... *(Довго мовчить)*. Приїхав мій брат і перелякався: «Я тебе туди не пушу!» А батько йому каже: «Таку хіба непустиш? Та вона у вікно влізе! Пожежною драбиною!»

Відійшла... Повертаюся — в нього на столику апельсин... Великий, не жовтий, а рожевий. Усміхається: «От, вгостили. Візьми собі». А медсестра через плівочку махає, що не можна цього апельсина їсти. Раз коло нього якийсь час полежав, його не то що їсти, його торкнути страшно. «Ну, з'їж, — просить. — Ти ж любиш апельсини». Я беру апельсина в руки. А він у цей час заплющує очі й засинає. Йому весь час давали уколи, щоб спав. Наркотики. Медсестра дивиться на мене з жахом. А я? Я готова все зробити, аби тільки він не думав про смерть... Про те, що хворість його страшна, що я його боюся... Уривок якоїсь розмови мені в пам'ятку... Хтось умовляє: «Ви не повинні забувати: перед вами вже не чоловік, не коханий мужчина, а радіоактивний об'єкт з високою густиною зараженості. Ви ж не самогубця. Візьміть себе в руки». А я, мов навіжена: «Я його люблю! Я його люблю!» Він спав, я шепотіла: «Я тебе люблю!» Йшла через лікарняний двір: «Я тебе люблю!» Несла судно: «Я тебе люблю!» Згадувала, як ми з ним раніше жили... В нашому гуртожитку... Він засинав уночі тільки

тоді, як мене за руку візьме. Мав таку звичку: уві сні тримати мене за руку. Цілу ніч...

А в лікарні вже я візьму його за руку й не пускаю...

Ніч. Тиша. Ми самі. Подивився на мене пильно-пильно й раптом каже:

— Так хочу побачити нашу дитинку. Яке воно?

— А як ми його назвемо?

— Ну, це вже ти сама придумаєш...

— Чого це сама, коли нас двоє?

— Тоді, якщо вродиться хлопчик, хай буде Вася, а як дівчинка — Наташка.

— Як це, Вася? У мене вже є один Вася! Ти! Мені другого не треба.

Я ще не знала, як я його любила! Він... Тільки він... Як сліпа! Навіть не чула ворущінь під серцем... Хоч була вже на шостому місяці... Я думала, що воно всередині, в мені, моє маленьке, і тим захищене... Моє маленьке...

Про те, що я ночую у нього в барокамері, ніхто з лікарів не знав. Не догадувався. Пускали мене медсестри. Попервах теж були вговорювали: «Ти — молода. Що ти собі надумала? Це вже не чоловік, а реактор. Згорите вкупі». Я за ними бігала, мов цуцик... Годинами вистоювала під дверми. Просила-благала. Тоді вони: «Чорт з тобою! Ти — ненормальна». Рано перед восьмою, коли починався лікарський обхід, показують через плівку: «Тікай!» На годину втікаю до готелю. А з дев'ятої ранку до дев'ятої вечора в мене перепустка. Ноги мені до колін посиніли, розпухли, так я надривалась. Моя душа була крепша за тіло... Моя любов...

Поки я з ним, того не робили... А коли відходила, його фотографували... Одежі ніякої. Голий. Саме легеньке простиралко поверх. Я щодня те простиралко міняла, а надвечір воно всеньке в крові. Піднімаю його, а мені на руках лишаються клаптички його шкіри, прилипають. Прошу: «Миленький! Поможі мені! Зіприся на руку, на лікоть, скільки можеш, щоб я тобі постелю розгладила, не покинула назверх якого шовчика, складочки». Що не шовчик — уже на ній рана. Я зрізала собі нігті до крові, щоб його де не зачепити. Ніхто з медсестер не зважувався підійти, торкнутися, як що треба, гукають мене. І вони... Вони фотографували... Казали,

для науки... А я б їх усіх звідти випхала! Кричала б і била! Як вони можуть! Якби я могла їх туди не пустити... Якби ж...

Вийду з палати в коридор... І йду — на стінку, на диван, нічого не бачачи. Зупиню чергову медсестру: «Він помирає». — Вона мені у відповідь: «А що ж ти хочеш? Він отримав тисячу шістсот рентген, а смертельна доза чотириста». Їй теж жалко, але по-іншому. А воно все моє... Все любе...

Коли вони всі померли, в лікарні зробили ремонт... Стіни повишкрібали, паркет зірвали й винесли... Столярку.

Далі — останнє... Пам'ятаю уривками... Все пливе...

Ніч сиджу коло нього на стільчику. О восьмій ранку: «Васюню, я піду трошки одпочину». Розплющить очі й заплющить — відпустив. Тільки дійду до готелю, до своєї кімнати, ляжу на долівку, на ліжкові лежати не могла, так усе боліло, як уже санітарка стукає: «Йди! Біжи до нього! Кличе безжально!» А того ранку Таня Кібенок так мене просила, кликала: «Їдьмо зі мною на цвинтар. Я без тебе не зможу». Того ранку ховали Вітю Кібенка і Володю Правика. З Вітею вони були друзі, ми сім'ями дружили... За день до вибуху разом сфотографувалися в нас у гуртожитку. Такі вони наші чоловіки там гарні! Веселі! Останній день нашого того життя... Дочорнобильського... Такі ми щасливі!

Вернулася з цвинтаря, швиденько дзвоню на пост медсестрі: «Як він там?» — «П'ятнадцять хвилин, як умер». Як? Я цілу ніч була в нього. Тільки на три години відійшла! Стала коло вікна й кричала: «Чому? За що?» Дивилася на небо й кричала... На цілий готель. До мене боялися підійти. Схаменулася: наостанок його побачу! Скотилася зі сходів... Він лежав іще в барокамері, не забрали. Останні слова його: «Люся! Люсінька!» — «Тільки-но відійшла. Зараз прибіжить», — заспокоїла медсестра. Зітхнув і затих.

Уже я від нього не відступилася... Аж до труни супроводила... Хоча самої труни не запам'ятала, а — великий поліетиленовий пакет... Той пакет... У морзі спитали: «Хочете, покажемо вам, у що його вберемо». Хочу! Одягли в парадну форму, фуражку зверху на груди поклали. Взувачки не підібрали, бо ноги розпухли. Бомби замість ніг. Парадну форму також розрізали, натягти не могли, вже не було цілого тіла. Все — кривава рана. У лікарні останні два дні... Підніму

його, а кістка хилитається, теліпається кістка, тілесна тканина від неї відійшла... Кавалки легень, кавалки печінки йшли через рота... Захлинався своїми нутрощами... Обкручу руку бинтом і засуну йому в рота, все це з нього вигрібаю... Цього не розкажеш! Цього не напишеш! Цього навіть не переживеш... Це все таке рідне... Таке... Ні оден розмір взуття не можна було натягнути... Поклали в гріб босого...

На моїх очах... У парадній формі його засунули в целофановий мішок і зав'язали... І вже цього мішка поклали в дерев'яну труну... А труну ще одним мішком обв'язали — целофан прозорий, але товстий, як клейонка. І вже це все помістили в цинкову труну, ледве впхали. Сама фуражка нагорі лишилася.

З'їхалися всі... Його батьки, мої батьки... Купили в Москві чорних хусток... Нас приймала надзвичайна комісія. І всім казала одне й те саме, що віддати вам тіла ваших чоловіків, ваших синів не можемо, вони дуже радіоактивні й будуть поховані на московському цвинтарі особливим чином. У запаяних цинкових гробах, під бетонними плитами. І ви мусите цей документ підписати... Потрібна ваша згода... Якщо хто протестував, хотів забрати труну на батьківщину, тому доказували, що вони, мовляв, герої й тепер уже сім'ї не належать. Вони вже державні люди... Належать державі.

Сіли в катафалк... Родичі і якісь воєнні. Полковник із рацією... По рації передають: «Ждіте наших приказаній! Ждіте!» Дві чи три години кружеляли по Москві, по кільцевій дорозі. Знову в Москву повертаємо... По рації: «На кладбіще в'їзд не розрішаєм. Кладбіще атакують іностранный кореспонденти. Підождіть іще». Батьки мовчать... Хустка в мамі чорна... Я чую, що непритомнію. Зі мною істерика: «Чого з моїм чоловіком треба критися? Він — хто? Убивця? Бандит? Злочинець? Кого ми хоронимо?» Мама: «Тихо, тихо, доцю». Гладить мене по голові, бере за руку. Полковник передає: «Разрешите следовать на кладбіще. С женой істеріка». На цвинтарі нас оточили солдати. Йшли під конвоем. І труну несли під конвоем. Нікого не пустили попрощатися... Самі родичі... Засипали вмить. «Бистро! Бистро!» — командував офіцер. Не дали й труну обняти...

І — зразу в автобуси...

Моментально купили й принесли квитки назад... Другого ж дня... Цілий час був із нами якийсь чоловік у цивільному, з військовою виправкою, не дав геть і з номера вийти купити харчів на дорогу. Боже борони з кимось заговорити, особливо мені. Наче я тоді могла говорити, я вже й плакати не могла. Чергова, коли ми йшли, перерахувала всі рушники, всі простирадла... Тут-таки складала їх у поліетиленову торбу. Спалили, мабуть. За готель ми самі заплатили. За чотирнадцять діб...

Клініка променевої хвороби — чотирнадцять днів. За чотирнадцять днів чоловік помирає...

Вдома я заснула. Зайшла в хату й повалилася на ліжко. Три доби спала... Мене не могли добудитися... Приїхала швидка допомога. «Ні,— сказав лікар,— вона не вмерла. Вона проснеться. Це такий страшний сон».

Мені було двадцять три роки...

Пригадую сон... Приходить до мене моя покійна бабуся, в тій одежі, в якій ми її поховали. І вбирає ялинку. «Бабуню, чому в нас ялинка? Тепер же літо?» — «Так треба. Скоро твій Васюня до мене прийде». А він виріс серед лісу. Я пам'ятаю... Другий сон... Вася приходить у білому й кличе Наташу. Нашу дівчинку, яку я ще не вродила. Вже вона велика, і я дивуюся: коли вона так підросла? Він підкидає її під стелю, і вони сміються... А я на них дивлюся й думаю, що щастя — це так просто. Так просто! А потім мені наснилося... Ми блукаємо з ним по воді. Довго-довго йдемо... Просив, мабуть, щоб я не плакала. Знак подавав звідти... Зверху.. *(Затишає надовго)*.

Через два місяці приїхала я до Москви. З вокзалу — на цвинтар. До нього! І там на цвинтарі почалися в мене перейми. Тільки-но я до нього забалакала... Викликали «швидку». Я дала адресу. Родила я там-таки... У тої ж Ангеліни Василівни Гуськової... Вона мене ще тоді попередила: «Родити приїжджай до нас». А куди я така ще поїду? На два тижні раніше строку вродила...

Мені показали... Дівчинка... «Наташенько,— покликала я.— Татко тебе назвав Наташенька». Здорова з виду дитинка. Ручки, ніжки... А в неї був цироз печінки. В печінці — двадцять вісім рентген... Вроджений порок серця... Через чотири

години сказали, що дівчинка вмерла. І знову, що ми її вам не оддамо! Як то не оддасте?! Це я вам її не оддам! Ви її хочете забрати для науки, а я ненавиджу вашу науку! Ненавиджу! Вона мені спершу його забрала, а тепер іще чекає... Не віддам! Сама її поховаю. Поруч нього... (*Переходить на шепіт*).

Все не ті слова я вам кажу... Не такі... Не можна мені кричати після інсульту. І плакати не можна. Але я хочу... Хочу, щоб ви знали... Іще нікому не признавалася... Коли я не віддала їм мою маленьку дівчинку. Нашу дівчинку... Тоді вони мені принесли дерев'яну коробочку: «Вона — там». Я глянула: її сповили. Вона лежала в пелюшечках. І тоді я заплакала: «Покладіть її у нього в ногах. Скажіть, що це наша Наташенька».

Там, на могилці, не написано: Наташа Ігнатенко. Там тільки його ім'я. Вона ж без імені ще була, без нічого... Тільки душа... Душу я там і поховала...

Я до них приходжу завжди з двома букетами: один — йому, другий — на кутик кладу їй. Повзаю біля могили навколішках... Завжди навколішках... (*Безладно*). Я її вбила... Я... Вона... Спасла... Моя дівчинка спасла мене, вона взяла весь радіоудар на себе, стала наче приймачем цього удару. Така малесенька. Кришенятко. (*Задихаючись*). Вона мене вберегла... Але я любила їх обох... Хіба... Хіба можна вбити любов'ю? Такою любов'ю!! Чому це поруч? Любов і смерть. Завжди вони разом. Хто мені пояснить? Хто підкаже? Повзаю біля могили навколішках... (*Надовго стихає*).

...У Києві дали мені квартиру. У великому домі, де тепер живуть усі, хто поїхав із атомної станції. Усі знайомі. Квартира велика, двокімнатна, про таку ми з Васею мріяли. А я в ній дуріла! У кожному кутку, де не гляну — всюди він... Його очі... Почала ремонт, аби лиш не сидіти, аби забутися. І так два роки... Сниться мені сон... Ми йдемо з ним, а він босоніж. «Чого ти завжди роззутий?» — «Та того, що не маю нічого». Пішла до церкви. Батюшка мене навчив: «Треба купити капці великого розміру й покласти кому-небудь до гробу. Написати записку — що це йому». Я так і зробила... Приїхала до Москви й зразу — до церкви. У Москві мені до нього ближче... Він там лежить, на Мітінському кладовищі... Розказую служці, що так і так, мені

треба капці передати. Питає: «А вєдомо тебе, как ето делать надо?» Розтлумачив... Якраз унесли відпівати дідуса старого. Я підходжу до труни, піднімаю накидочку й кладу туди капці. «А записку ти написала?» — «Еге, написала, тільки не вказала, на якому цвинтарі він лежить». — «Там вони всі в одному світі. Найдуть його».

Ніякої охоти до життя не було в мене. Вночі стою коло вікна, дивлюся на небо: «Васюню, що мені робить? Я не хочу без тебе жити». Вдень іду проз дитсадок, стану й стою... Дивилась би на дітей і дивилась... З ума сходила! І стала ночами просити: «Васюню, я вроджу дитинку. Я вже боюся бути сама. Не витримаю довше. Васінька!» А другим разом так попрошу: «Васюню, мені не треба мужчини. Кращого за тебе нема мені. Я хочу дитинку».

Мені було двадцять п'ять років...

Найшла я мужчину.. Все йому розказала... Всю правду: в мене одна любов, на все життя. Я все йому відкрила... Ми зустрічалися, але додому до себе я його ніколи не кликала, додому не могла. Там — Вася...

Робила я кондитером. Ліплю торта, а сльози котяться. Не плачу, а сльози котяться. Єдине, чого в дівчат просила: «Не жалійте мене. Будете жаліти, покину, піду». Хотіла быть, як усі. Не треба мене жаліти... Я колись була щаслива...

Принесли мені Васіного ордена... Червоний такий... Я на нього довго дивитися не могла. Сльози котяться...

...Вродила хлопчика. Андрій... Андрійко... Подруги спинали: «Не можна тобі родити», і лікарі лякали: «Ваш організм не витримає». Потім... Потім вони сказали, що він буде без ручки... Без правої руки... Апарат показував... «Ну то й що? — думала я. — Навчу його писати лівою ручкою». А народився нормальний... гарний хлопчик... Вчиться у школі вже, на самі п'ятірки вчиться. Тепер маю ким дихати й жити. Світло в моєму житті. Він усе чисто розуміє: «Мамочко, якщо я поїду до бабушки на два дні, ти дихати зможеш?» Не зможу! Боюся на день із ним розлучитися. Йшли ми вулицею... І я, чую, падаю... Тоді мене інсульт розбив — там, на вулиці... «Мамочко, тобі водички дать?» — «Ні, ти стій коло мене. Не йди нікуди». І хапонула його за руку. Далі не пам'ятаю... Розплющила очі в лікарні. Але так його

хапонула, що лікарі насилу мені пальці розняли. У нього рука ще довго була синя. Тепер виходимо з дому: «Мамочко, тільки не хапай мене за руку. Я нікуди від тебе не піду». Він теж хворіє: два тижні в школі, два вдома з лікарем. Отак-от і живем. Боїмось одне за другого. А в кожному кутку — Вася... Його фотографії... Вночі до нього говорю й говорю... Буває, мене вві сні попросить: «Покажи нашу дитинку». Ми з Андрійком приходимо... А він приводить за руку дочку. Завжди з дочкою. Грається тільки з нею...

Так я й живу... Живу зараз у реальному й нереальному світі. Не знаю, де мені лучче... (*Встає. Підходить до вікна*). Нас тут багато. Ціла вулиця, її так і називають — чорнобильська. Всенький вік ці люди на станції проробили. Багато хто досі туди на вахту їздить, тепер станцію обслуговують вахтовим методом. Ніхто там уже не живе й жити ніколи не буде. У них у всіх тяжкі болісті, інвалідності, але роботи не кидають, бояться навіть за таке подумати. У них життя нема без реактора, реактор — їхнє життя. Де й кому вони сьогодні ще треба? Часто мруть. Умлівіч. На ходу мруть — ішов і впав, заснув і не проснувся. Ніс медсестрі квіти, і серце стало. Стояв на автобусній зупинці... Вони мруть, але їх ніхто по-справжньому не розпитав. Про те, що ми пережили... Що бачили... Про смерть люди не хочуть слухать. Про страхіття...

Але я ж вам про любов розказувала... Як я любила».

*Людмила Ігнатенко,
дружина загиблого
пожежника Василя Ігнатенка*

***Інтерв'ю автора з собою про
прогавлену історію і про те,
чому Чорнобиль ставить під
сумнів нашу картину світу***

— Я — свідок Чорнобиля... Найголовнішої події двадцятого століття, хай хоч якими страшними війнами й революціями це століття запам'ятається. Минуло вже двадцять років по катастрофі, але для мене досі питання — про що я свідчу: про минуле чи про майбутнє? Так легко спорснути в банальність... У банальність жаху... Але я дивлюся на Чорнобиль як на початок нової історії, він не лише знання, а й провістя, бо людина вступила в суперечку з колишніми уявленнями про себе й світ. Говорячи про минуле чи майбутнє, ми вкладаємо в ці слова свої уявлення про час, але Чорнобиль — це насамперед катастрофа часу. Радіонукліди, розкидані по нашій землі, житимуть п'ятдесят, сто, двісті тисяч років... І більше... З погляду людського життя вони вічні. Що ж ми спроможні зрозуміти? Чи до снаги нам добути й розгледіти сенс у цьому ще незнаному для нас жахітті?

Про що ця книжка? Чому я її написала?

— Ця книжка не про Чорнобиль, а про світ Чорнобиля. Про саму подію написано вже тисячі сторінок і відзнято сотні тисяч метрів кіноплівки. Я ж займаюся тим, що назвала би прогавленою історією, безслідними слідами нашого перебування на землі і в часі. Нотую й збираю повсякденність почуттів, думок, слів. Намагаюся вхопити побут душі. Життя звичайного дня звичайних людей.

Тут-бо все незвичайне: і обставини, і люди, якими їх змусили, пірвали бути обставини, коли вони обживали новий простір. Чорнобиль для них — не метафора й не символ, він — їхній дім. Скільки разів мистецтво репетирувало апокаліпсис, перебирало різні технологічні версії кінця світу, але тепер ми напевно знаємо, що життя куди фантастичніше. За рік по катастрофі хтось мене спитав: «Усі пишуть.

А ви тут живете й не пишете. Чому?» А я не знала, як про це писати, з яким інструментом і з якого боку підступитися.

Якщо раніше, пишучи свої книжки, я вдивлялася в страждання інших, то тепер я й моє життя стали частиною події. Злиплись водно, не відсторонися. Ім'я моєї маленької, загубленої в Європі країни, про яку світ раніше майже нічого не чув, залунало всіма мовами, вона перетворилася на диявольську чорнобильську лабораторію, а ми, білоруси, стали чорнобильським народом. Де б я тепер не з'являлась, усі цікаво ззиралися: «А, ви звідти? Що там?» Звісно, можна було хутенько написати книжку, які потім з'являлися одна по одній — що трапилось тої ночі на станції, хто винен, як приховували аварію від світу й від власного народу, скільки тон піску й бетону знадобилось на спорудження саркофага над смертедишним реактором, — але щось мене спиняло. Тримало за руку. Що? Відчуття тайни.

Це нагло вгніždжене в нас відчуття витало тоді над усім: нашими розмовами, вчинками, страхами, і тяглося вслід за подією. Подією-чудовиськом. У всіх з'явилося висловлене чи невисловлене почуття, що ми доторкнулись до невідомости. Чорнобиль — це таємниця, яку нам іще належить розгадати. Непрочитаний знак. Можливо, загадка на двадцять перше століття. Виклик йому. Стало ясно: крім комуністичних, національних і нових релігійних викликів, серед яких ми живемо й виживаємо, попереду на нас чекають інші виклики, лютіші й тотальніші, тільки наразі ще приховані від ока. Але щось уже після Чорнобиля відслонилося...

Ніч 26 квітня 1986 року... За одну ніч ми перенеслися в інше місце історії. Перескочили в іншу реальність, і ця реальність виявилася вищою не лише од нашого знання, але й од нашої уяви. Урвався зв'язок часів... Минуле враз виявилось безпорадним, у ньому не було на що спертися, у всюдишньому (як нам вірилося) архіві людства не знайшлося ключа відчинити ці двері. Я не раз чула в ті дні: «слів таких не доберу, передати, що бачила й пережила», «ніхто перед тим нічого подібного мені не розказував», «у жодній книжці про таке не читав і в кіно не бачив». Між часом, коли сталася катастрофа, і тим часом, коли про неї почали розповідати, була пауза. Момент німоти... Він запам'ятався всім...

Десь нагорі приймали якісь рішення, придумували секретні інструкції, піднімали в небо вертольоти, гнали дорогами безліч техніки, унизу — чекали повідомлень і боялися, жили чутками, але всі мовчали про головне — що ж усе-таки сталося? Не знаходили слів для нових почувань і не знаходили почувань для нових слів, не вміли ще висловитися, але поступово занурювались в атмосферу нового думання, так можна сьогодні визначити наш тодішній стан. Просто фактів уже бракувало, праглося зазирнути за факт, дібрати сенсу в тому, що відбувалося. Очевидним був ефект приголомшення. І я шукала цієї приголомшеної людини... Вона вимовляла нові тексти... Голоси іноді пробивалися ніби крізь сон чи марення, з паралельного світу. Поряд із Чорнобилем усі починали філософувати. Робилися філософами. Храми знову заповнилися людьми... Вірянами й нещодавніми атеїстами... Шукали відповідей, котрих не могли дати фізика й математика. Тривимірний світ розсунувся, і я не зустрічала сміливців, здатних знову присягти на Біблії матеріалізму. Яскраво спалахнула нескінченність. Замовкли філософи й письменники, вибиті зі знайомої колії культури й традиції.

Найцікавіше в ті перші дні було розмовляти не з ученими, чиновниками та великопогонними військовиками, а зі старими селянами. Живуть вони без Толстого й Достоевського, без Інтернету, але їхня свідомість якимось чином вмістила в себе нову картину світу. Не розпалась. Мабуть, ми всі швидше впорались би з воєнною атомною ситуацією, як у Гіросімі, до неї ж, власне, й готувалися. Але катастрофа сталася на невійськовому атомному об'єкті, а ми були людьми свого часу й вірили, як нас учено, що радянські атомні станції найнадійніші в світі, їх можна будувати хоч на Красній площі. Воєнний атом — це Гіросіма й Нагасакі, а мирний атом — це електрична лампочка в кожній хаті. Ніхто ще не здогадувався, що воєнний і мирний атом близнята. Спільники. Ми порозумнішали, цілий світ порозумнішав, але порозумнішав він після Чорнобиля. Нині білоруси, наче живі «чорні скриньки», записують інформацію для майбутнього. Для всіх.

Я довго писала цю книжку.. Майже двадцять років... Зустрічалася й розмовляла з колишніми працівниками станції,

вченими, медиками, солдатами, переселенцями, самоселами... Із тими, для кого Чорнобиль — головний зміст їхнього світу, усе всередині й довкола ним затруєно, не лише земля й вода. Вони розповідали, шукали відповідей... Ми думали разом... Часто вони квапилися, боялись не встигнути, я ще не знала, що ціна їхніх свідчень — життя. «Запишіть... — повторювали. — Ми не все зрозуміли, що бачили, але хай лишиться. Хтось прочитає й зрозуміє. Потім... Після нас...» Недарма вони квапилися, багатьох уже нема серед живих. Але вони встигли подати сигнал...

— Усе, що нам відомо про жахи й страхи, найбільше пов'язано з війною. Сталінський Гулаг і Освенцім — недавні набутки зла. Історія завжди була історією воєн і полководців, і війна становила, що так скажу, міру жаху. Тому люди змішують поняття війни й катастрофи... У Чорнобилі ніби маємо навч всі прикмети війни: багато солдатів, евакуація, покинуті домівки. Порушено плин життя. Чорнобильська інформація в газетах усуціль з воєнних слів: атом, вибух, герої... І це ускладнює розуміння того, що ми перебуваємо в новій історії... Почалась історія катастроф... Але люди не хоче про це думати, тому що не замислювалась про це ніколи, вона ховається за вже-знане. За минуле. Навіть пам'ятники героям Чорнобиля схожі на воєнні...

— Моя перша поїздка в зону...

Цвіли сади, радісно блищала на сонці молода трава. Співали птахи. Такий знайомий... знайомий... світ. Перша думка: усе на місці й усе, як завжди. Та сама земля, та сама вода, ті самі дерева. І форма, й барва, і запах у них вічні, ніхто не годен тут щось змінити. Але вже першого дня мені пояснили: квіти рвати не треба, на землі краще не сидіти, води з джерела не пити. Надвечір спостерігала, як пастухи хотіли загнати в річку стомлену череду, але корови підходили до води й тут-таки завертали назад. Якось вони вгадували небезпеку. А коти, розповідали мені, перестали їсти дохлих мишей, хоч ті валялися всюди: в полі, на подвір'ях. Смерть таїлася скрізь, але це була якась інша смерть. Під новою машкарою. У незнайомій постаті. Людину заскочили зненацька, вона була не готова. Не готова як біовид, не спрацював

весь її природний інструмент, наставлений на те, щоб побачити, послухати, поторкати. Ніщо з цього не було можливе, очі, вуха, пальці вже не надавалися, не могли послужити, бо радіації не видно, вона не пахне й не звучить. Безтілесна. Увесь вік ми воювали й готувалися до війни, стільки про неї знаємо — і на тобі! Образ ворога змінився. У нас з'явився інший ворог.. Вороги... Убивала скошена трава. Впіймана риба, впольована дичина. Яблуко... Довколишній світ, досі піддатний і зичливий, тепер вселяв страх. Старі люди, виїжджаючи в евакуацію й ще не уявляючи, що назавжди, дивились на небо: «Сонце світить... Ні диму, ні газу. Не стріляють. Ну хіба це війна? А мусимо ставати біженцями...» Знайомий... незнайомий... світ. Як збагнути, де ми? Що з нами коїться? Тут... Зараз... Спитати ні в кого...

У зоні й довкола зони... Вражала незліченна кількість військової техніки. Марширували солдати з новенькими автоматами. З повним бойовим вирядом. Мені чомусь найбільше запам'яталися не вертольоти й бронетранспортери, а ці автомати... Зброя... Людина зі зброєю в зоні... У кого вона могла там стріляти й від кого захистити? Від фізики... Від невидимих частинок... Розстріляти заражену землю чи дерево? На самій станції працювало КГБ. Шукали шпигунів і диверсантів, ходили чутки, що аварія — запланована акція західних спецслужб, аби підірвати соціалістичний табір. Треба бути пильними.

Ця картина війни... Ця культура війни завалилася в мене на очі. Ми вступили в непрозорий світ, де зло не дає жодних пояснень, не розкриває себе й не знає законів.

Я бачила, як дочорнобильська людина перетворювалась на людину чорнобильську.

— Не раз... І тут є над чим подумати... Я чула думку, що поведінка пожежників, котрі гасили першої ночі пожежу на атомній станції, і ліквідаторів нагадувала самогубство. Колективне самогубство. Ліквідатори часто працювали без захисного спецодягу, без слова йшли туди, де «помирали» роботи, від них приховували правду про отримані ними високі дози, і вони з цим мирилися, а потім ще й тішились урядовими грамотами й медалями, які їм вручали перед смертю... А багатьом так і не встигали вручити... То хто вони зрештою — герої чи самогубці? Жертви радянських

ідей і виховання? Чомусь із часом забувається, що вони рятували свою країну. Рятували Європу. Тільки на секунду уявити собі картину, якби вибухнули й інші три реактори...

— Вони — герої. Герої нової історії. Їх порівнюють із героями Сталінградської битви чи битви під Ватерлоо, але вони рятували дещо більше, ніж свою вітчизну, вони рятували саме життя. Час життя. Живий час. Чорнобилем люди на замахнулася на все, на весь божественний світ, де, крім людини, живуть тисячі інших істот. Тварин і рослин. Коли я до них приходила... І слухала їхні розповіді про те, як вони (перші й уперше!) робили нову людську нелюдську справу — хоронили землю в землі, тобто, закопували заражені шари в спеціальних бетонних бункерах разом із усім їхнім населенням — жуками, павуками, личинками. Розмаїтими комахами, котрим і імен не знали. Не пам'ятали. У них було геть інше розуміння смерті, воно поширювалося на все — від пташки до метелика. Їхній світ був уже іншим світом — із новим правом життя, новою відповідальністю й новим почуттям вини. У їхніх розповідях постійно була присутня тема часу, вони казали «вперше», «ніколи більше», «назавжди». Згадували, як їздили спустілими селами й зустрічали там самотніх старих, котрі не хотіли виїхати з усіма чи повернулися потім із чужих країв: ті сиділи вечорами при скіпці, косили косою, жали серпом, дерево рубали сокирою, зверталися в молитвах до звірів і духів. До Бога. Усе як і двісті років тому, а десь угорі літали космічні кораблі. Час укусив власного хвоста, початок і кінець з'єдналися. Чорнобиль для тих, хто там був, не закінчився в Чорнобилі. Вони повернулися не з війни... А ніби з іншої планети... Я зрозуміла, що свої страждання вони цілком свідомо перетворювали на нове знання, дарували нам: дивіться, вам треба буде щось із цим знанням робити, якимось його використати.

У героїв Чорнобиля є один пам'ятник... Це — рукотворний саркофаг, у який вони вклали ядерний вогонь. Піраміда двадцятого століття.

— На чорнобильській землі шкодуєш людину. Але ще більше шкодуєш звірину... Я не обмовилася... Зараз поясню... Що залишалося в мертвій зоні по тому, як із неї йшли люди? Старі цвинтарі та біомогильники, так називаються

кладовища для тварин. Людина рятувала тільки саму себе, а всіх інших зрадила, після її від'їзду в села заходили солдатські чи мисливські загони й розстрілювали тварин. А собаки бігли на людський голос... і коти... І коні нічого не могли зрозуміти... А вони ж ні в чому не винні — ні звірі, ні птахи, і помирали вони безмовно, це ще страшніше. Колись індіани в Мексиці, та навіть у дохристиянській Русі просили пробачення в тварин і птахів, яких мусили вбити собі на поживу. А в давньому Єгипті тварина мала право на скаргу проти людини. В одному з папірусів, зацілілих у піраміді, написано: «Не знайдено жодної скарги бика проти Н.». Перед відходом у царство мертвих єгиптянин читав молитву, де були й такі слова: «Я не кривдив ніякої худобини. Я не відбирав у тварини ні зерна, ні трави».

Що дав чорнобильський досвід? Чи повернув він нас до цього мовчазного й таємничого світу «інших»?

— Одного разу я бачила, як вступили солдати в село, звідки пішли люди, й почали стріляти...

Безпорадні крики тварин... Вони кричали кожне своєю мовою... Про це вже написано в Новому Заповіті. Ісус Христос приходить у Єрусалимський храм і бачить там тварин, приготованих до ритуальної жертви: як вони спливають кров'ю, з перетятими горлянками. Ісус закричав: «Ви перетворили дім молитви на розбійничий вертеп!» Він міг би додати — на бійню... Для мене сотні залишених у зоні біомогильників — ті самі прадавні капища. Тільки котрому з богів? Богів науки й знання чи Богів вогню? В цьому сенсі Чорнобиль далі, ніж Освенцім і Колима. Далі, ніж Голокост. Він пропонує скінченність. Упирається в ніщоту.

Іншими очима роззираюсь на довколишній світ... Позве по землі маленька мурашка, і вона мені тепер ближча. Пташка в небі летить — і вона ближча. Між мною й ними відстань стискається. Немає давнішої прірви. Усе — життя.

Запам'яталося й таке... Розповідав старий пасічник (а потім те саме я й від інших чула): «Вийшов уранці в садок, чогось бракує, якогось звичного звуку. Жодної бджоли... Не чути жодної бджоли! Що? Що таке? І другого дня вони не вилетіли. І третього... Потім нам повідомили, що на атомній — аварія, а вона поруч. Але довго ми нічого не знали.

Бджоли знали, а ми ні. Тепер, коли що, на них буду дивитися. На їхнє життя». Іще приклади... Заговорила з рибалками біля річки, вони пригадали: «Ми чекали, коли нам по телевізору пояснять... Розкажуть, як рятуватися. А черв'яки. Прості черв'яки. Вони пішли глибоко в землю, може, на півметра чи на метр. А ми ж не розуміємо. Копали-копали. І жодного черв'яка не знайшли для риболовлі...»

То хто ж із нас первинніший, тривкіший і вічніший на землі — ми чи вони? Нам би в них учитись, як виживати... І як жити...

— Збіглися дві катастрофи: соціальна — у нас перед очима розвалився Радянський Союз, пішов під воду гігантський соціалістичний материк, і космічна — Чорнобиль. Два глобальні вибухи. І перший — ближчий, зрозуміліший. Люди заклопотані повсякденням, побутом: за що купити, куди поїхати? У що вірити? Під які знамена знову стати, а чи треба вчитися жити для себе, власним життям?

Цього другого не знаємо, не вміємо, бо ще ніколи так не жили. Це безпосередні пережиття всіх і кожного. А про Чорнобиль і воліли б забути, бо свідомість перед ним капітулювала. Катастрофа свідомості. Світ наших уявлень і цінностей завалився. Якби ми перемогли Чорнобиль чи бодай зрозуміли його сповна, то думали й писали б про нього більше. А так — живемо в одному світі, а свідомість існує в іншому. Реальність вислизає, не втискається в людину.

— Так... За реальністю не вженешся...

— Один приклад... Досі користуємося старими словами: «далеко-близько», «свої-чужі»... Але що значить далеко чи близько після Чорнобиля, коли вже на четверту добу чорнобильські хмари сунули над Африкою й Китаєм? Земля виявилася така маленька, це не та земля, що була в Колумбову пору. Безмежна. Тепер у нас з'явилося інше відчуття простору. Живемо в збанкрутілому просторі. І ще... За останні сто років людина стала жити більше, але все одно її терміни жалюгідно нікчемні поряд із життям радіонуклідів, що оселилися на нашій землі. Багато з них житимуть тисячоліття. Нам і не зазирнути в таку далечінь! Поруч із ними переживаєш інше відчуття часу. І це все — Чорнобиль. Його сліди. Те саме відбувається з нашим ставленням до минулого, фантастики,

знань... Минуле виявилося безпорадним, зі знань заціліло хіба знання про наше незнання. Відбувається перебудова почуттів... Тепер часто замість звичайних потішань лікар каже жінці про її вмируючого чоловіка: «Підходити близько не можна! Цілувати не можна! Гладити не можна!» Це вже не кохана людина, а об'єкт, призначений для дезактивувації. Тут і Шекспір відступає. І великий Данте. Питання: підійти — не підійти? Цілувати — не цілувати? Одна з моїх героїнь (якраз на той час вагітна) підійшла й цілувала, і не покинула чоловіка до самої його смерти. За це вона заплатила власним здоров'ям і життям їхньої маленької дитини. Ну а як було вибирати між любов'ю і смертю? Між минулим — і незнаним теперішнім? А хто візьме на себе сміливість і засудить тих жінок і матерів, котрі не висиджували біля своїх умирущих чоловіків та синів? Біля радіоактивних об'єктів... У їхньому світі й любов перемінилась. І смерть.

Усе перемінилося, крім нас. — Щоб подія стала історією, треба бодай п'ятдесят років. А тут доводиться йти по гарячих слідах...

— Зона... Окремий світ... Інакший серед усієї решти землі... Спершу її вигадали фантасти, але література відступила перед реальністю. Ми вже не можемо, як герої Чехова, вірити: за сто років людина буде прекрасною! Життя стане прекрасним!! Це майбутнє ми втратили. За сто років був сталінський Гулаг, Освенцім, Чорнобиль... І вересень у Нью-Йорку... Неясно, як це розташувалося і як втулилося в життя одного покоління, у його обсяг. Наприклад, життя мого батька, котрому зараз вісімдесят три роки? Людина вижила!?

Доля — життя одної людини, історія — життя нас усіх. Я хочу розповісти історію в такий спосіб, щоб не випустити з уваги долю... Одної людини...

— Найдужче в Чорнобилі запам'ятовується життя «після всього»: речі без людини, пейзажі без людини. Дорога в нікуди, дрти в нікуди. Нема-нема — та й подумаєш, що це — минуле чи майбутнє?

— Іноді мені здавалося, наче я нотую майбутнє...

Розділ перший

ЗЕМЛЯ МЕРЦІВ

Монолог про те, навіщо люди згадують

«У мене також є питання... Сам я на нього відповісти не можу ...

Але ви взялися про те писати... Про те? А я б волів, щоб про мене того не знали. Що я там пережив... З одного боку — кортить відкритися, виговоритися, з другого — відчуваю, як оголююсь, а цього б мені не хотілося...

Пригадуєте, у Толстого? П'єр Безухов такий приголомшений по війні, що йому здається — і він, і цілий світ перемінилися назавжди. Але минає трохи часу, й він помічає за собою, що знову так само лає машталіра, так само бурчить. Навіщо тоді люди згадують? Щоб відновити істину? Правду? Визволитися й забути? Розуміють, що вони учасники грандіозної події? Чи шукають у минулому прихистку? І це при тому, що спогади — штука крихка, ефемерна, це не точні знання, а здогад людини про себе. Ще не знання, почуття тільки.

Мої почуття... Я мучився, порпався в пам'яті й згадав...

Найстрашніше зі мною було в дитинстві... Це — війна...

Пам'ятаю, як ми, дітлашня, гралися в «тата-мами»: роздавали малюків і клали їх одне на одного... То були перші діти, народжені по війні. Ціле село знало, які вони слова вже вимовляють, коли почали ходити, бо за війну дітей забули. Ми чекали на появу життя. «У тата-мами» — так називалася наша забава. Ми хотіли побачити появу життя... А самим було років по вісім — десять...

Я бачив, як жінка сама себе вбивала. В кущах біля річки. Брала цеглину й гамселила себе по голові. Вона була вагітна од поліцая, якого все село ненавиділо. Ще хлопчиком я бачив, як родяться кошенята. Помагав матері тягнути теля з корови, водив нашу свиню до кабана... Пам'ятаю... Пам'ятаю, як привезли вбитого батька, на ньому був светр, якого мама сама сплела, батька, видать, розстріляли з кулемета чи автомата, і щось криваве просто ошматтям вилазило з цього светра. Він лежав на нашому єдиному ліжку, більше його покласти не було куди. Потім його поховали перед хатою. І земля не пух, а важенна глина. З-під бурякових грядок. Кругом ішли бої... На вулиці лежали вбиті коні й люди...

Для мене це настільки заказані спогади, що я не говорив про них уголос...

Тоді я сприймав смерть так само, як народження. У мене було десь однакове почуття, коли з'явилося теля з корови... Кошенята з'являлися. І коли жінка в кущах себе вбивала... Чомусь це здавалося тим самим, тотожним. Народження й смерть...

Пам'ятаю з дитинства, як пахне в хаті, коли колють кабана... Ви мене тільки зачепили, а я вже падаю, падаю туди. В кошмар... У страхіття... Лечу...

Ще пам'ятаю, як нас, малих, жінки брали з собою до лазні. І у всіх жінок, і в моєї матері так само, випадали матиці (ми це вже розуміли), вони їх підв'язували ганчірками. Я це бачив... Матиці випадали од тяжкої праці. Чоловіків не було, їх на фронті, в партизанах перебили, коней теж не було, жінки тягли плуги на собі. Переорювали власні городи, колгоспні поля. Коли я виріс і мав стосунок із жінкою, я це згадав... Те, що в лазні бачив...

Хотів забути. Все забути. Забував... Я гадав, що все найстрашніше зі мною вже відбулося... Це — війна. І я захищений, тепер захищений. Своїм знанням, тим, що там... тоді... пережив... Але...

Я поїхав у чорнобильську зону... Багато разів уже був там. І там збагнув, що я безборонний. Я не розумію... І я розпадаюсь від цієї своєї безпорадності. Від того, що не впізнаю світу, в якому все перемінилося. Навіть зло інакше. Минуле мене більше не захищає... Не заспокоює... У ньому немає

відповідей... Завжди вони були раніше, а нині нема. Мене руйнує майбутнє, а не минуле. *(Замислюється)*.

Навіщо люди згадують? Моє питання... Але я побалакав з вами, щось проговорив словами... І щось зрозумів... Я вже не такий самотній. А як воно в інших?»

Петро С., психолог

Монолог про те, що можна поговорити і з живими, і з мертвими

«Вночі вовк у двір зайшов... У вікно глянула — стоїть і очима світить. Фарами...

Я до всього привична. Сім год живу сама, сім год, як люде поїхали... Вночі, бува, сиджу, покіль не висвітлить, і думаю, думаю. І сьогодні цілу ніч на ліжкові гаком просиділа, а там вийшла поглядіть, яке сонійко. Що я вам скажу? Найсправедливіша на світі — смерть. Ніхто ще не одкупився. Земля всіх приймає — і добрих, і злих, і грішників. А больш справедливости на сім світі нема. Я тяжко й чесно весь вік робила. По совісти жила. А мені справедливости не випадало. Бог десь ділив, покіль до мене черга дійшла — нічого вже в нього не залишилося мені дати. Молодий може вмерти, а старий мусить... Ніхто не безсмертний — ні цар, ні купець... Попервах я людей ждала, думала — всі вернуться. Ніхто на безвік не їхав, на час виїздили. А тепера смерти жду.. Померти не трудно, а страшно. Церкви нема, і батюшка не приїздить... Нема мені до кого свої гріхи віднести...

...Перший раз сказали, що в нас радіація, дак ми думали: болість яка, хто захорує — зараз помирає. Не, кажуть, щось таке, що на землі лежить і в землю лізе, а побачить не можна. Звір, може, бачить і чує, а чоловік не. Неправда цьому! Я бачила... Той цезій у мене на вгороді валявся, покіль його дощ не намочив. Кольор у нього такий чорнильний... Лежить і переливається кавальчиками. Прибігла з колгоспу, з поля і пішла до себе на вгород. І такий кавальчик синій... А через двісті метрів іще один... Завбільшки з хустку, що на голові в мене. Гукнула я сусідку, других бабів, ми все оббігали. Всі городи, поле доокола... Гектари зо два... Може, чотири великі кавалки найшли. А один був червоний... Назавтра дощ сипонув. Із самого рана. І до обіду їх не стало. Приїхала міліція, а вже не було чого показати. Тільки розказували... Кавалки от такі... *(Показує руками)*. Як моя хустка. Сині й червоні.

Ми не сильно боялися тої радіації... Коли б ми її не бачили, не знали, може, й боялись би, а як подивилися, то вже не так страшно. Міліція з солдатами трафаретки поставила. В кого коло хати, де на вулиці — понаписували: сімдесят кюрі, шістдесят кюрі... Вік жили на своїй бараболі, на бульбощці, а тут сказали — не можна! І цибульки не дозволяють, і морквочки. Кому біда, кому сміх... На вгороді пораться ра-яли в марльових пов'язках і резинових рукавичках. А золу з печі закопувать. Хоронить. О-о-о... А тоді ще один важний учений приїхав і виступив у клубі, що дрова треба мить... Чудасія! Одсохни мої вуха! Наказали перепрать підодіяльники, простирадла, завіски... Дак вони ж у хаті! В шафах, у скринях. А яка в хаті радіація? За шклом? За дверми? Чудасія! Ти її в лісі найди, в полі... Колодязі позачиняли на замок, обмотали целофановою плівкою... Вода «брудна»... Де вона брудна, вона така чиста-чиста! Набалакали мішок. Помрете всі... Треба їхать... Евакуюються...

Налякалися люде... Набралися страху... Дехто давай по ночах своє добро закопувать. І я свою одежу склала... Красні грамоти за свій чесний труд і копійку, що в мене була, на чорний день береглася. Така печаль! Така печаль серце переїдала! Щоб я так умерла, як я вам правду кажу! А тут чую, що в однім селі солдати людей евакуювали, а дід з бабкою осталися. Перед того дня, коли людей піднімали, гнали в автобуси, вони взяли коровку й подалися до лісу. Переждали там. Як у війну... Коли село карателі палили... Відкіль та біда береться? *(Плаче)*. Нетривке життя наше... Рада не плакать, дак сльози течуть...

О! Пляньте-но в вікно: сорока прилетіла... Я їх не жену.. Хоч буває, що мені сороки яйця з хліва таскають. Все'дно не жену. У нас тепер у всіх одна біда. Нікого не жену! Вчора заєць прибігав...

От якби щодня в хаті були люде. Тут недалеко, в другім селі, теж баба сама живе, я казала, щоб до мене переходила. Що поможе, а що не, ну хоч би заговорить до кого. Обізваться... Вночі все мені болить. Ноги крутить, як мурашки бігають, то нерв по мені ходить. Дак я озьму що в руки... Жменьку зерна. І хруп, хруп. Нерв тоді успокоюється. Що вже я набобилася за свій вік, набідувалась.

Всього хватило і нічого не хочу. Коли б померла, то й одпочила б. Як там душа, а тілу спокійно буде. І дочки в мене єсть, і сини... Всі в городі... А я нікуди відсіль не хочу! Дав Бог годи, а не дав долі. Я знаю, що докучає старе, діти потерплять, потерплять — да й зобидять. Радість од дітей, покіль малі. Наші жінки, которі в город поїхали, всі плачуться. То невістка зобиджає, то дочка. Вернуться хочуть. Мій хазяїн тут... Лежить на гробках... Якби не лежав тут, то жив би в другім місці. І я з ним. (*Враз весело*). А що їхать? Тут добренно! Все росте, все цвіте. Од мушки почавши, до звіря, все живе.

Я все вам згадаю... Летять самольоти й летять. Кажний день. Низько-низько над головами. Летять на реактора. На станцію. Один за одним. А в нас — евакуація. Переселення. Штурмують хати. Люде позачинялися, поховались. Худоба реве, діти плачуть. Війна! А сонійко світить... Я сіла й не йду з хати, правда, на ключ не замикала. Постукали солдати: «Що, хазяйка, зібралась?» Питаю: «Силою будете мені руки-ноги в'язать?» Помовчали, помовчали — пішли. Молодейкі-молодейкі. Діти! Баби навколюшках перед хатами повзали... Молилися... Солдати попід руці одну, другу — і в машину. А я пригрозила, которий до мене торкнеться, силу свою покаже, той києм достане. Лаялась! Кріпко лаялась! Не плакала. У той день я ні сльозинки.

Сиджу в хаті. То крик. Гвалт! А то тихо стало... Усхухло. У перший день я з хати не вийшла...

Розказували: йшла колона людей... І йшла колона худоби. Війна!

Мій хазяїн любив сказать, що чоловік стріляє, а Бог кулі носить. Кому яка доля! Молоді, що поїхали, вже єсть що повмирали. На новім місці. А я з кийочком — ходжу. Тупаю. Скучно стане, поплачу. Село пусте... А птахи тут всякії... Літають. І лось іде хоч би що... (*Плаче*).

Я все пригадаю... Люде поїхали, а котів і собак оставили. Перші дні я ходила да розливала всім м'олоко, а кожному собаці давала кусень хліба. Вони стояли коло своїх дворів і ждали хазяїв. Ждали людей довго. Голодні кицьки їли огірки... Їли помідори... До осені я в сусідки косила траву перед фірткою. Паркан упав, паркана їй прибила. Ждала людей...

Жив у сусідки собачка, звали Жучок. «Жучку, — прошу, — як перший людей стрінеш, то гукни мені».

Вночі сню, як я евакууюся. Офіцер кричить: «Хазяйка, ми скоро все будем палить і закопувать! Виходи!» І везуть мене кудись, у якесь незнане місце. Непевне. Воно й не город, і не село. І не земля...

Трапилася пригода... Був у мене хороший котик. Звали Васька. К зимі голодні шурі напали, нема спасу. Під укривало лізли. Зерно в бочці — дірку прогризли. Дак Васька спас... Без Васьки б згинула. Ми з ним поговоримо, пообідаєм. А тоді пропав Васька... Може, голодні пси де напали да з'їли? Вони всі бігали голодні, покіль не повмирали, кицьки такі були голодні, що котенят їли, літом не їли, а зимою. Прости, Господи! А одну бабу шурі загризли... У своїй хаті. Руді шурі. Правда чи не, а бають. Бомжі тут никають... Перші годи добра хватало: сорочки, кохти, шуби. Бери да й вези на барахолку. Дак вони нап'ються, пісень співають. Мать-перемать. Один звалився з велосипеда й заснув на улиці. Вранці дві кісточки найшли й велосипеда. Правда чи не? Не скажу. Бають.

Тут все живе. Ну, все чисто! Яшурка живе, жаба кумкає. І черв'як повзає. І миші єсть. Все єсть! Особливо весною добренно. Я люблю, як бузок цвіте. Черемха пахне. Покіль ноги кріпко держали, сама по хліб ходила, в одну тільки сторону п'ятнадцять кілометрів. Молодою бігом би проскакала. Привична. Після війни ми ходили по насіння в Україну. За тридцять, за п'ятдесят кілометрів. Люде по пуду носили, а я три. А тепера по хаті, бува, не перейду. Старій бабі й вліті на печі холодно. Міліціонери їдуть сюди, провіряють село, дак мені хліба везуть. Тільки що вони тут провіряють? Живу я да котик. Це вже другий котик у мене. Міліція посигналить, ми з ним зрадуємся. Біжимо. Йому кісточок привезуть. А в мене питаються: «А як бандити наскочать?» — «Дак чим вони в мене розживуться? Що озьмуть? Душу? В мене сама душа». Хороші хлопчики. Сміються. Батарейки до прийомника привезли, я тепер радіо слухаю. Людмилу Зикіну люблю, да щось вона рідко тепера співає. Видать, постарілась, як і я. Мій хазяїн любив сказать... Так іще казав: кончен бал — і скрипки в торбу!

Розкажу, як котика собі найшла. Не стало мого Васьки. І день жду, і два... І місяць... Ну зовсім, було, сама я осталась. Ні до кого й забалакати. Пішла по селу, по чужих садках гукаю: Васька, Мурка... Васька! Мурка! Попервах багато їх бігало, а потім десь пропали. Зничтожились. Смерть не розбирає... Усіх приймає земелька... І ходжу я, і ходжу. Два дні гукала. На третій день — сидить під магазином. Изирнулися ми... Він радий, і я рада. Тільки що він слова не скаже. «Ну, ходім, — прошу, — ходім додому». Сидить... Няв... Я давай його прохати: «Що ти будеш тут сам? Вовки з'їдять. Роздеруть. Ходи. В мене яйця єсть, сало». От як роз'яснить? Кіт людської мови не тямить, а як він тоді мене порозумів? Я йду попереду, а він біжить іззаду. Няв... «Украю тобі сала»... Няв... «Будемо вдвох жити»... Няв... «Назву тебе Ваською»... Няв... І оце ми з ним уже дві зими перезимували...

Вночі наснитися — хтось погукав... Сусідчин голос: «Зіна!» Помовчить... І вп'ять: «Зіна!»

Скучно мені стане, я поплачу...

Зайду на гробки. Мама там лежить... Донежка малейка... У війну од тифу згоріла. Тільки ми занесли її на гробки, закопали, як вийшло з-за хмар сонійко. І світить-світить. Хоч ти вертай да відкопуй. Хазяїн мій там... Федя... Посиджу коло всіх. Позітхаю. А погомоніть можна і з живими, і з мертвими. Мені то не різнить. Я й тих, і тих чую. Коли ти сама... І коли печаль... Сильна печаль...

Коло самих гробків учитель Іван Прохорович Гавриленко жив, він до сина в Крим поїхав. За ним — Петро Йванович Міуський... Тракторист... Стахановець, колись усі в стахановці пнулися. Золоті руки. З дерева мережки вистругував. Хата — на все село хата. Лялька! Ох, як мене жаль брав, кров скипала, коли її валяли. Закопували. Офіцер кричав: «Не тужи, мати. Хата на «п'ятні» сидить». А сам — п'яний. Підійшла — це він плаче: «Ти, мати, іди! Іди!». Прогнав. А там далі садиба Міші Михальова, він казани топив на фермі. Міші хутко не стало. Поїхав — да зразу й помер. За ним — хата зоотехніка Степана Бихова стояла... Згоріла! Вночі лихі люде підпалили. Зайди. І Степан довго не пожив. Під Могильовом, де діти живуть, похоронений. Друга війна... Стільки

людей ми стратили! Ковальов Василь Макарович, Анна Коцура, Максим Никифоренко... Колись весело жили. На свята — пісні, танці. Гармошка. А тепер — як у тюрмі. Я, бува, закрию очі й ходжу по селу... Ну яка, кажу їм, тут радіація, коли й метелик літає, і джміль гуде. І мій Васька миші ловить. *(Плаче)*.

А моя ти любочко, чи пойняла ти мою печаль? Понесеш до людей, а мене вже, може, і не буде. Найдуть у земельці... Під корінням...»

*Зінаїда Євдокимівна Коваленка,
самосел*

Монолог про ціле життя, написаний на дверях

«Я хочу свідчити.

Це було тоді, десять років тому, і щодня відбувається зі мною нині. Це завжди зі мною. Тепер... Це завжди зі мною.

Ми жили в місті Прип'яті. У самому цьому місті, яке тепер знає весь світ. Я не письменник. Але я свідок. От як це було... З самого початку..

Ти собі живеш... Звичайний чоловік. Маленький. Такий, як усі довкола, — йдеш на роботу й приходиш з роботи. Отримуєш середню зарплату. Раз на рік їздиш у відпустку. У тебе — жінка. Діти. Нормальна людина! І одного дня ти зненацька перетворюєшся на людину чорнобильську. На дивовижу! На щось таке, що всім цікаве й нікому не відоме. Ти хочеш бути як усі — а вже зась. Ти не можеш, ти вже не повернешся до колишнього світу. На тебе дивляться іншими очима. Тобі ставлять питання: чи було там страшно? Як горіла станція? Що ти бачив? І взагалі, чи можеш ти мати дітей? Дружина тебе не кинула? На перших порах ми всі були перетворилися на рідкісні експонати... Саме слово «чорнобилець» досі як звуковий сигнал... Усі повертають голови в твій бік... Звідти!

Це були відчуття перших днів... Ми втратили не місто, а ціле життя...

Вийшли з дому на третій день... Реактор горів... Запам'яталося, як хтось зі знайомих сказав: «Пахне реактором». Непередаваний запах. Але про це всі читали в газетах. Перетворили Чорнобиль на фабрику жахів, а насправді на мультик. А його зрозуміти треба, бо нам із ним жити. Я розповім тільки своє. Свою правду...

Було так... Оголосили по радіо: котів брати не можна! Дочка — в плач, від страху, що свою кохану кицьку втратить, почала заїкатися. Кицьку — до валізки! А вона не хоче до валізки, видирається. Обдряпала всіх. Речей брати не можна!

Я всіх речей не візьму, я візьму лиш одну річ. Лише одну! Я мушу зняти двері з квартири й забрати з собою, дверей покинути не можу. А вхід заб'ю дошками...

Наші двері... Наш талісман. Родинна реліквія. На цих дверях лежав мій батько. Не знаю, за яким звичаєм, не всюди так, але в нас, сказала мені мама, небіжчика треба покласти на двері від його дому. Він так лежить, поки не привезуть труну. Я сидів коло батька цілу ніч, він лежав на цих дверях. Хата отвором... Цілу ніч... І на цих самих дверях аж до верху зарубини. Як я ріс. Позначено: перший клас, другий. Сьомий. Перед армією. А поруч — як ріс уже мій син. Моя дочка... На цих дверях усе наше життя записане, як на давніх папірусах. Як я їх покину?

Попросив сусіда, той машину мав: «Поможи!» Показав мені на голову: мовляв, ти, брате, не при собі. Але я їх вивіз... Двері. Поночі... На мотоциклі... Лісом. Вивіз через два роки, коли наша квартира вже була пограбована. Очищена. За мною гналася міліція: «Будем стрілять! Будем стрілять!» Ясна річ, узали мене за мародера. Двері з власного дому я наче вкрав...

...Відрядив дочку з дружиною до лікарні. У них по тілі розповзлися чорні плями. То з'являться, то зникнуть. З п'ятак завбільшки... А нічого не болить... Їх обстежили. Я спитав: «Скажіть, який результат?» — «Не для вас». — «А для кого ж?»

Довкола всі тоді казали: вимрем-вимрем... До двотисячного року білоруси щезнуть. Дочці було шість років. Саме в день аварії. Кладу її спати, вона мені шепоче на вухо: «Татку, я хочу жити, я ще маленька». А я гадав, вона нічого не розуміє... а вона побачить няню в дитячому садочку в білому халаті чи в ідальні кухаря, в неї істерика: «Не хочу в лікарню! Не хочу помирати!». Не терпіла білого кольору. Ми навіть у новому домі фіранки білі замінили.

Ви спроможні собі уявити зразу сім лисих дівчаток? Їх у палаті було семеро... Ні, годі! Закінчую! Коли розповідаю, в мене відчуття, от серце підказує — ти вчиняєш зраду. Тому що доводиться описувати її як чужу... Її муки... Дружина прийшла з лікарні... Не витримала: «Краще б вона померла, ніж так мучитися. Або мені померти, щоб більше не дивитись». Ні, досить! Закінчую! Не годе! Ні!

Поклали її на двері... Ті, що на них колись лежав мій батько. Поки не привезли маленьку труну. Така була завбільшки, як коробка з-під великої ляльки. Як коробка...

Я хочу засвідчити — моя дочка померла від Чорнобиля. А від нас хочуть, щоб ми мовчали. Наукою, мовляв, ще не доведено, нема банку даних. Треба ждати сотні років. Але моє людське життя... Воно ж менше... Я не діждусь. Запишіть... Хоча б ви запишіть: дочку звали Катя... Катюшенька... Померла в сім років...»

*Миколай Хомич Калугін,
батько*

**Монолог одного села про те,
як кличуть душі з неба,
щоб із ними поплакати й пообідати**

Село Білий Берег Наровлянського району Гомельської області.

Говорять: *Анна Павлівна Артюшенко, Єва Адамівна Артюшенко, Василь Миколайович Артюшенко, Соф'я Миколаївна Мороз, Надія Борисівна Ніколаєнко, Олександр Федорович Ніколаєнко, Михайло Мартинович Лис.*

— Гостейки до нас... Добрії люде... Не ворожилося на стрічу, аніякого знаку... Бува, долоня свербить — поздоровкаєшся. А сьогодні, ані, не ворожилося. Іно соловейко цілу ніч піяв — на соняшну днину. Ой! Наші баби умент збіжаться. Оно Надя вже летить...

— І пережили все, перетерпіли...

— Ой, не хочу згадувать. Страшно. Виганяли нас, солдати виганяли. Военная техніка понаїхала. Самоходки. Один дід старий, уже лежав. Помирав. Куди їхать? «Я от устану, — плакав, — і піду на гробки. Своїми ногами». Що нам за хати заплатили? Що? Гляньте, яка тут краса! Хто нам за цю красу заплатить? Курортна зона!

— Самольоти, вертольоти — гул стояв. КаМАЗи з причепами... Солдати. Ну, думаю, війна почалася. З китайцями чи американцями.

— Хазяїн прийшов із колгоспних зборів і каже: «Завтра нас евакуювують». А я: «А як же бульба? Не викопали». Стукає в двері сусіда, і сіли вони з моїм випивать. Випили й давай голову лаять: «Не поїдем — і край. Війну пережили, а тут радіація». Хоч залізай у цю землю. Не поїдемо!

— Попервах думали, що всі умремо через два-три місяці. Так нас полохали. Агітірували їхати. Слава Богу — живі!

— Слава Богу! Слава Богу!

— Ніхто не знає, що на тім світі. Тут лучче... Знакоміше. Як моя мама приказувала: красуєшся, радуєшся і сваволиш.

- Підемо до церкви, помолимося.
- Виїжджали... Взяла землі з маминої могилки в торбинку. Постояла навколюшках: «Прости, що ми тебе покидаємо». Вночі пішла до неї й не боялася. Люди прізвища свої писали на хатах. На колодах. На паркані, на асфальті.
- Собак солдати вбивали. Стріляли. Бах-бах! Після цього не можу чуть, як живе кричить.
- Я тут бригадирствував. Сорок п'ять год... Жалів людей... У Москву на виставку ми свій льон возили, колгосп посилав. Значок звідтам привіз і красну грамоту. Тут до мене з уваженієм: «Василь Миколайович... Наш Миколайович...» А хто я там, на новім місці? Старий дід у капелюші. Тут буду помирать, дак жіночки мені води принесуть, у хаті натоплять. Жалів я людей... Увечері баби йдуть із поля й співають, а я знаю, що вони нічого не получать. Самі палочки на трудодні. А вони співають...
- У селі в нас люде живуть укупі. Одним миром.
- Сниться мені сон, це я вже в городі в сина жила. Сон... Що жду смерті, дожидаюся. І синам наказую: «Повезете мене на наші гробки, хоч п'ять хвилин постійте зо мною коло рідної хати». І зверху бачу, як сини мене туди везуть...
- Хай вона отруена, з радіацією, це моя вітцівщина. Нігде ми більш не треба. І птиці своє гніздо миле.
- Докажу.. Жила в сина на сьомім поверху, підійду до вікна, гляну вниз і хрищуся. Здається, наче коня чую. Півня... І такий жаль бере... А то своє дворище насню: корову прив'язую й дою, дою... Просинаюся... Не хочу вставать. Я ще там. То тут, то там.
- Удень жили на новім місці, а вночі на батьківщині. Уві сні.
- К зимі ночі довгі, сидимо, бува, й щитаємо: хто вже помер? У городі од нервності й розстройства багато помирало, по сорок-п'ятдесят год — чи це ж пора на смерть? А ми живемо. Молимося щодня Богу, просимо одного — здоров'я.
- Як то кажуть, хто де вродився, там і згодився.
- Мій хазяїн два місяці лежав... Мовчав, не відказував мені. Як зобидився наче. Ходжу по дворі, вернуса: «Батьку, як ти?» Очі тільки на голос зведе, а мені вже легше. Хай би лежав, мовчав, а був у хаті. Коли чоловік умирає, плакати не можна. Переб'єш йому смерть, буде довго трудиться. Я в шафі свічку

взяла й до рук йому вклала. Він узяв і дише... Очі, бачу, каламутні... Не плакала... За одне просила: «Передай там привіт нашій донейці й моїй любій мамочці». Молилася, щоб нам укупі... Хто й упросить Бога, а мені він смерти не дав. Живу.

— А я помирать не боюся. Ніхто двічі не живе. І лист облітає, і дерево падає.

— Молодиці, не плачте! У передовиках усі годи ходили. Стахановки. Сталіна пережили. Войну! Якби не сміялись да не тішились, то давно би повісились. Знаця, гомонять дві чорнобильські жінці. Одна: «Чула, у нас тепера у всіх білокров'я?» Друга: «Єрунда! Я вчора пальця порізала, дак кров текла червона».

— У ріднім краю, як в раю. А на чужині й сонце не так світить.

— А моя мама колись мене навчила, що возьми іконку да й переверни її, щоб вона так три дні провисіла. Дак де б не була, безпремінно додому вернешся. У мене було дві корови, п'ятеро свиней, гуси, кури. Собака. Голову в руки схоплю й ходжу по саду. А яблук же, яблук скільки! Пропало все, тьху, пропало!

— Помила хату, піч побілила... Треба оставить хліб на столі й сіль, миску й три ложечки. Стільки ложок, скільки душ у хаті... Все, щоб вернуться...

— А гребінці в курей були чорні, не червоні. Радіяція. І сир не вдавався. Місяць жили без сиру. Молоко не скисало, в порошок зверталось, білий порошок. Радіяція...

— Ця радіяція в мене на вгороді була. Город весь побілів, білейкий-білейкий, мов чимсь посипаний. Кавалочками якимись... Я думала, може, з лісу чогось нанесло. Вітер насипав.

— Не хотіли ми їхать. Ой не хотіли! Дядьки випивши. Під колеса кидались. Начальство ходило по хатах і кожного вговорювало. Наказ: «Майна не брать!»

— Худоба три дні не поєна. Не годована. На убой! Приїхав кореспондент із газети: «Як настроєніе? Як діла?» П'яні доярки його трохи не вбили.

— Голова з солдатами крутяться круг меї хати... Полохають: «Виходь, а то підпалимо! Анум сюди каністру з бензином!» Забігала — то рушника вхоплю, то подушку...

— От ви скажіть по науці, як действує та радіація? Кажіть правду, нам все одно скоро помирать.

— А що ви думаєте, в Мінську її нема, раз вона невидима?

— Привіз онук песика... Назвали Радій, бо живемо в радіації. І де той мій Радій подівся, то все при ногах? Боюсь, побіжить за село, вовки з'їдять. Буду сама.

— А в війну цілу ніч орудія стукають-стукають. Тнуть-тнуть. Ми земляночку в лісі видовбали. Бомблять і бомблять. Усе чисто спалили, сказати б хати, а то й город, і вишеньки погоріли.

Тільки б війни не було... Як я її боюся!

— В армянського радіо питають: «Чи можна їсти чорнобильські яблука?» Відповідь: «Можна, тільки недогризки глибоко в землю закопувать». Друге питання: «Скільки буде сім помножить на сім?» Відповідь: «Та тобі всяк чорнобилець на пальцях почитає». Ха-ха-ха...

— Дали нам новий домок. Кам'яний. Дак, повірите, за сім год ні одного цвяха не забили. Чужина! Все чуже. Мій хазяїн плакав і плакав. Тиждень робить у колгоспі на тракторі, где неділі, а в неділю ляже до стіни й плаче.

— Більш нас ніхто не одурить, нікуди ми зі свого місця не рушимося. Магазину нема, лікарні нема. Світла нема. Сидимо при карасіновій лампі да при скіпці. А нам добре! Ми — вдома.

— У городі невістка ходила за мною по квартирі зі стиркою й витирала — ручку одвірню, стільця... А все за мої гроші купляне, вся мебля й машина «Жигулі». Гроші кончилися — і не треба мамі.

— Гроші наші діти забрали. А що зосталось, інфляція з'їла. То, що нам оддали за хазяйство, за хати. За яблуньки.

— А нам все одно весело... У армянського радіо питають: «Що таке радіоняня?» — «Це — бабця з Чорнобиля». Ха-ха-ха...

— Два тижні йшла я пішки... І коровку свою вела... Люди в хату не пускали. У лісі ночувала.

— Бояться нас. Заразні, кажуть. За що Бог покарав? Загнівався? Живемо не по-людськи, не по Божому закону. Мордуєм одне одного. Дак за теє.

— Мої внуки літом приїжджали. Перві годи не їхали, теж боялися. А тепера навідуються, продукти вже беруть, усе пакують, що даси. «Бабушка,— питалися,— а читала

ти книжку про Робінзона?» Жив сам, так, як і ми. Без людей. Я з собою півмішка сірників привезла... Сокиру, заступа... А тепера в мене сало, яйця, молоко — все своє. Одне що — цукру не посієш. Землі тут — скільки хочеш! Хоч сто гектарів заоруй. А власті ніякої. Тут чоловіку ніхто не перешкоджає. Начальства нема... Ми — свободні.

— Із нами й коти вернулися. І собаки. Вертали разом. Солдати нас не пускали. Омоновці. Дак ми вночі... Лісними стежками... Партизанськими...

— Нічого од держави нам не треба. Все самі виробляєм. Не займайте тільки нас! Ні магазина не тра' ні автобуса. По хліб і сіль ходимо пішки за двадцять кілометрів... Ми самі собі.

— Табором вернули. Три сем'ї... А тут усе розграбовано: піч розбили, вікна, двері познімали. Долівки. Лампочки, вимикачі, розетки — все викрутили. Нічого живого. Оцими-о руками все заново, оцими руками. Аякже!

— Дикі гуси кричать — весна настала. Сіять пора. А ми в пустих хатах... Одно — покрівлі цілі...

— Міліція кричала. Приїдуть на машинах, а ми — до лісу. Як од німців. Раз напали нас із прокурором, дак він грозив, що будуть судить. Я кажу: «Хай мені дадуть год тюрми, я одбуду й сюди верну». Їх діло покричать, а наше помовчать. Я ордена маю, як передовий комбайн'ор, а він мені грозить — по десятій статті підеш... Преступник...

— Що день Божий мені моя хата снилася. Я верталася: то копаю город, то постіль прибираю... І завжди щось знайду: то черевики, то курчат... На добро все, на радість. На поворот...

— Вночі Бога просимо, а вдень міліціонерів. Спитайте ви мене: «Чого ти плачеш?» А я не знаю, чого я плачу. Я рада, що на своїм обійсті живу.

— І пережили все, перетерпіли...

— Я вам анекдота розкажу.. Указ уряду про льоти чорнобильцям... Тому, хто живе за двадцять кілометрів від станції, до фамілії додається приставка «фон». Ті, хто за десять кілометрів, вони вже — Ваша світлість. А ті, хто біля станції вижили — Ваше сиятельство. Ну, от і живемо, Ваша світлість... Ха-ха...

— Добилась я до дохтура: «Голубе, ніжки не ходять. Суставчики болять». — «Коровку треба здать, бабко. Молоко отруєне». — «Ой ні, — плачу, — ніжки болять, колінця болять, а коровку не оддам. Моя годувальниця».

— У мене семеро дітей. Усі в городах живуть. Я тут сама. Затужу, сяду під їхніми фотографіями... Побалакаю... Все... Все сама. Дім сама помалювала, шість банок фарби уклала. Так-от і живу. Виростила чотири сини й три дочки. А чоловік рано помер. Сама.

— Я з вовком здибався от так: він стоїть, і я стою. Подивилися на себе, і він убік одскочив... Помчав... Дак мені шапка піднялася зо страху.

— Усякий звір людини боїться. Ти звіря не займай, і він тебе обмине. Раніше ходиш по лісі, почуєш голоси, біжиш до людей, а тепера чоловік од чоловіка ховається. Не дай Боже стріти в лісі чоловіка!

— Усе, що в Біблії написано, все сповняється. Там і про наш колгосп написано. І про Горбачова... Що буде великий начальник із тавром на лобі й велика держава розсиплеться. А потім настане Божий суд... Хто в городі живе — всі погинуть, а в селі один чоловік останеться. Чоловік буде радий чоловічому сліду! Не чоловіку, а йно сліду його...

— А світло в нас — лампа. Карасінка. А-а... Баби вже вам доповіли. Уб'ємо кабана, дак у погріб несемо або в землю закопуємо. У землі м'ясо три дні лежить. Самогонка в нас зі свого жита. Із варення.

— У мене два мішки солі... Не пропадемо без держави! Дров повно — кругом ліс. Хата тепла. Лампа горить. Добре! Козу держу, козлика, троє свиней, курей чотирнадцятеро. Землі — вдосталь, трави — вдосталь. Вода є в криниці. Воля! Добренно нам! У нас тут не колгосп, а комуна. Комунізм! Ще одного коника купимо. І тоді нікого нам більш не треба. Одного коника...

— Ми не додому вернули, як тут один кореспондент був і дивувався, а на сто год назад. Серпом жнемо, косою косимо. Молотимо зерно ціпами просто на асфальті. Хазяїн кошики плете. А я зимою вишиваю. Тчу.

— У війну в нашому роду загинуло сімнадцять душ. Двох моїх братів убили... Мама плаче й плаче. А ходила бабця

по селах, прохачка. «Тужиш? — каже мамі, — Не тужи. Хто життя за других оддав, той святий чоловік». І я все за батьківщину можу... Тільки вбивать не можу... Я — вчителька, я вчила — любіть людину. Завжди перемагає добро. Діти, вони маленькі, душею чисті.

— Чорнобиль — над війнами війна. Нема чоловіку ніде спасіння. Ні на землі, ні в воді, ні на небі.

— Радіо зразу відключили. Ніяких вістей не знаємо, за-того жить нам спокійніш. Не журимося. Приїздять люди, переказують: кругом війна. І наче соціалізм кончився, живемо при капіталізмі. Цар вернеться. Правда?!

— То кабан із лісу зайде, то лосиха... Люди рідко. Самі міліціонери...

— А ви й до мене в хату зайдіть.

— І до мене. Так давно в мене в хаті гості не сиділи.

— І хрещусь, і молюсь... Господи! Два рази мені міліція піч рубала... На тракторі вивозили... А я — назад! Пустили б людей — вони би всі навколюшках додому поповзли. Рознесли по світі наше горе. Тільки мертвим дозволяють вернути. Привозять їх. А живі — поночі. Лісом...

— На проводи всі сюди рвуться. Всі до одного. Кожне хоче свого пом'януть. Міліція по списках пускає, а дітям до вісімнадцяти не можна. Приїдуть і такі вже раді коло своєї хати постояти... У своєму саду коло яблуні... Спершу на гробках плачуть, потім розходяться по своїх дворищах. І там теж плачуть і моляться. Свічки ставлять. Висять на своїх парканах наче на оградках коло могил... Бува, що й віночка покладуть коло дому. Рушника білого почеплять на фіртку.. Батюшка молитву читає: «Браття й сестри! Будьте терпеливі!»

— На цвинтар беруть і яйця, й булки... Багато хто млинці замість хліба. Що в кого є... Кожне сідає коло своєї рідні. Кличуть: «Сестро, прийшла тебе провідать. Іди до нас обідать». Або: «Мамочко ти наша... Таточку ти наш... Татулю...» Кличуть душі з неба... У кого сей год померли, ті плачуть, а в кого раніше, ті не плачуть. Погомонять, згадають. Усі моляться. Хто не вміє, теж молиться.

— А вночі за мертвим плакати не можна. Сонце зайде — вже не можна. Пом'яни, Боже, душечки їхні. І царство їм небесне!

— Хто не скаже, той плаче... От хахлушка продає на базарі великі яблука, червоні. Закликає: «Купуйте яблучка! Чорнобильські яблучка!» Хтось їй рає: «Не признавайся, тітко, що вони чорнобильські. Ніхто не купить». — «Е, не скажіть! Беруть! Кому для тещі, кому для начальника!»

— Тут один із тюрми вернувся. По амністії. В сусіднім селі був жив. Мати вмерла, хату закопали. Прибивсь до нас: «Дайте, тітко, шмат хліба й сала. Я вам дров урубаю». Старцює.

— Бардак у країні — то й сюди тікають люди. Од людей тікають. Од закону. Живуть самі. Чужі люди. Суворі, нема в очах привіту. Нап'ються — з вогнем пустять. Вночі спимо, а під ліжком — вила, сокири. На кухні при дверях — молоток.

— Весною скажена лисиця бігала, коли вона скажена, то ласкава-ласкава. Не може на воду дивиться. Постав надворі відро води — і не бійся! Втече.

— Приїжджають... Фільми про нас знімають, а ми їх ніколи не побачимо. У нас нема ні телевізорів, ні електрики. Одне — у вікно дивитися. Ну, і молимося, а як же. То були комуністи замість Бога, а тепер лишився сам Бог.

— Ми — люди заслужені. Я — партизан, год був у партизанах. А коли наші німців одбили, на фронт попав. На рейхстагу своє прізвище написав: Артюшенко. Зняв шинельку, комунізм строїв. І де той комунізм?

— У нас тут комунізм. Живемо — браття й сестри.

— Як війна почалась, не було той год ні грибів, ні ягід. Повірите? Сама земля біду чула... Сорок первий... Ой, згадую! Я війни не забула. Пройшла чутка, що пригнали наших полонених, хто признає свого, може забрать. Знялись, побігли наші баби! Ввечері хто свого, хто чужого привів. Ну, найшовсь такий гад... Жив, як усі, жонатий, двойко дітей. Заявив у комендатуру, що ми українців узяли. Васько, Сашко... Назавтра німці на мотоциклах приїжджають... Просимо, на коліна падаємо... А вони вивели їх за село й поклали з автоматів. Дев'ять душ. А вони ж молоді-молоді, да хороші! Васько, Сашко...

Тільки б війни не було. Як я її боюся!

— Начальство приїде, покричить-покричить, а ми глухі й німі. І пережили все, перетерпіли...

— А я своєї... За своє думаю та й думаю... На гробках... Хто гучно голосить, а хто тишком. Которе, бува, ще й прикаже: «Розкрийся, жовтий пісочку. Розкрийся, темная нічко». Із лісу діждеш, а з піску, дак зроду не. Буду просить ласкаво: «Іване... Іване, як мені жити?» А він нічого мені не відповість, ані доброго, ані злого.

— А я... Я нікого не боюся: ні небіжчиків, ні звіря, нікого. Син приїде з города та й сварить: «Чого сидиш сама? А як хто задушить?» А що він у мене озьме? Самі подушки... У простій хаті всі убори — подушки. Як стане бандит лізти, він же голову всуне в вікно, а я її сокиркою. Секеркою по-нашому... Може, і нема Бога, може, інший хто, але там, високо, хтось єсть... І я живу.

— Зимою дід почепив у дворі теля — оббіловане, розбіране... І якраз іноземців привезли: «Дідуню, це що ж ти робиш?» — «Радіяцію виганяю».

— Було ж... Люди розказували... Поховав чоловік жінку, а хлопчик маленький у нього зостався. Чоловік сам... Запив з горя... Здойме з дитяти все мокре — й під подушку. А жінка — чи то вона сама, чи тільки душа її — прийде вночі, попере, посушить і в однім місці складе. Раз побачив він її... Покликав, вона зразу мов розтанула... Повітрям зробилась... Тоді йому сусіди нараяли: як тінь майне — двері на ключ, то, може, скоро не втече. А вона й зовсім не прийшла. Що там таке було? Хто там такий приходив?

Не вірите? А тоді скажіте, відкіль казки взялися? Воно ж, може, колись і правда була? От ви грамотні...

— Із чого той Чорнобиль зірвався? Одні бають — учені винуваті. Хапають Бога за бороду, а він сміється. А нам тут терпи!..

Добре ми не жили ніколи. Спокійно. Перед самою війною людей хапали... Хапун був... У нас трьох чоловік... Приїхали на чорних машинах і з поля забрали, і по сей день вони не вернулися. Завсігди ми боялись.

— Я плакати не люблю... Я люблю анекдот новий послухати... У чорнобильській зоні виростили тютюн. На фабриці з того тютюну цигарки зробили. На кожній пачці написано: «Мінздрав оста-а-анній! раз попереджає — куріння шкодить здоров'ю». Ха-ха-ха... а наші діди курять...

— Одно, що маю, то коровка. Пішла б і оддала, тільки щоб війни не було. Як я її боюся!

— І зозуля кує, сороки скрекочуть. Косулі бігають. А чи будуть вони даліше вестись, ніхто не скаже. Рано глянула в сад — веприки порили. Дики. Людей можна переселить, а лося й кабана не. І вода границь не тримається, іде собі по землі, під землею...

Хата не може без людини. І звірю людини треба. Усі людини шукають. Бусол прилетів... Жучок виліз. Усім радію.

— Болить, жіночки... Ой як мені болить! Тра' тихо... Домовину несуть тихо... Обережно... Щоб не стукнуть об двері чи ліжко, не зачепить ні об що, не вдарить. А то біда — жди нового небіжчика. Пом'яни, Боже, душечку їхню. І царство їм небесне! А де хоронять, там і голосять. Тут у нас кругом — гробки. Все — гробки... Самоскиди гудуть. Бульдозери. Хати падають... Похоронщики оруднують і оруднують... Закопали школу, сільраду, баню... Той самий світ, да люде вже не ті. Одно не знаю, чи єсть у чоловіка душа? Яка вона? І де вони всі на тім світі вміщаються?

Два дні дід помирав, за піччю причаюся й стережу: як вона з нього вилітатиме? Пішла корову доїть... Ускочила в хату... Кличу... Лежить із очима розплющеними... Полетіла душа... Чи й не було нічого? Як же тоді стрінемося?

— Каже батюшка, обіщає, що ми — безсмертні. Молимося. Господи, дай нам сили витримати втому нашого життя...

***Монолог про те, що знайдеш дощового
черв'яка, і курка тішитися, а те,
що в баняку кипить, теж не вічне***

«Перший страх...

Перший страх із неба впав... По воді плив... А декотрі люде, да й багато хто, спокійні були, як камінь. Хрестом побожусь! Дядьки, хто старший, вип'ють: «Ми до Берліна дійшли й перемогли». Скажуть, як до стіни приклеять... Переможці! З медалями.

Перший страх був... Рано в саду й на городі знаходили ми задушених кротів. Хто їх душив? Зазвичай вони на світ із-під землі не вилазять. Щось їх гнало. Хрестом побожусь!

Син дзвонить із Гомеля:

— А хрущі літають?

— Хрущів нема, геть і личинок десь не видко. Поховалися.

— А дощові черв'яки єсть?

— Найдеш дощового черв'яка, курка тішиться. І їх нема.

— Перша прикмета: де нема хрущів і дощових черв'яків — там сильна радіація.

— Що таке радіація?

— Мамо, це смерть така. Умовте тата виїхати. У нас перебудете.

— Дак ми ж город не засадили...

Були б усі розумні, дак хто б дурнем zostався. Горить — ну горить. Пожар — діло минуше, ніхто під ту пору не боявся. Атома не знали. Хрестом побожусь! А жили в атомній станції під боком, навпростець — тридцять кілометрів, а по шосейці — сорок. Довольні були дуже. Купив квитка й поїхав. Снабження в них московське — ковбаса дешева, завсігди м'ясо в магазинах. На вибір. Добренні часи були!

А тепер сам страх... Мелють, наче жаби й мошки остануться, а люде не. Життя без людей останеться. Мелють казку з приказкою. А, дурний, хто їх любить! Але не бува байки без правди... Стара це вже пісня...

Радіо вмикну. Страхають і страхають нас радіацією. А нам при радіації стало лучче жить. Хрестом побожусь! Ти-но глянь: завезли апельсини, три сорти ковбаси, прошу дуже... У селі! Мої внуки півсвіту об'їхали. Менша дівчинка вернулася з Франції, це ж колись Наполеон звідтам наступав... «Бабушка, я бачила ананас!» Другого внука... Братіка її в Берлін на лічення брали... Це туди, звідкіль Гітлер на нас пер... На танках... Новий світ тепер... Усе інакше... Радіація ця винувата, чи хто? А яка вона? Може, в кіно де показували? Ви бачили? Біла, чи яка вона? Яка на колір? Одні кажуть, що без кольору й запаху, а інші, що чорна. Як земля! А якщо без кольору, то як Бог. Бог усюди, а ніхто не бачить. Страхають! А яблука в саду висять і лист на деревах, бульба в полі... Я собі так гадаю, що ніякого Чорнобиля нема, вигадали... Одурили людей... Сестра моя зі своїм хлопом поїхали... Недалеко тут, за двадцять кілометрів. Два місяці там пожили, біжить до них сусідка: «Од вашої корови радіація перелізла на мою. Корова падає». — «Та як вона перелізе?» — «Вона в повітрі літає, як пил. Летка». Казки! Казки з приказкою... А це бувальщина... У діда мого бджоли, стояло п'ять вуликів. То вони три дні не вилітали, ані одна. Сиділи в уликах. Перечікували. Дід по двору гасає: що за напасть така? Що за холера? Щось у природі зробилося. А їхня система, як потім, уже час пройшов, роз'яснив нам сусід, учитель, лучча за нашу, розумніша, то вони зразу почули. Радіо, газети ще мовчали, а бджоли вже знали. На четвертий день тільки вилетіли. Оси... Були в нас оси, осине гніздо над ганком, ніхто не займав, а тут їх уранці нема, ні живих, ні мертвих. Вернулися за шість літ. Радіація... Вона й людей страшить, і звірів... І птиць... І навіть дереву страшно, тільки що воно німе. Не скаже. А колорадські жуки лазять, як лазили, їдять нашу бульбочку, зжирають до листочка, вони до отрути привишні. Отак і ми.

Та як подумаю — в кожній хаті хтось помер... Та друга вулиця, по той бік річки... Там усі жінки тепер без хлопів, нема чоловіків, повмирали чоловіки. На нашій вулиці мій дід живе, і там ще один. Чоловіків Бог забирає раніше. В чім причина? Ніхто вам не переведе, ніхто не знає того секрету. А здумати: осталися б самі чоловіки, без жінок — теж

негаразд. П'ють, моя любонько, п'ють. Від туги п'ють. Кому вмирати охота? Як людина вмирає — така туга! Не втішитися. Ніхто не може нічим утішити. П'ють і балакають... Мусують... Оце щоб випить, сміяться і бац! — нема. Усі мріють про легку смерть. Як же її заслужити? Душа — єдина жива істота. Моя ти любонько... А жінки наші всі порожні, жіноцьке в них вирізано, щитай, у кожної третьої. І в молодих, і в старих... Не всі успіли народити... Як здаваю... Прошло, як і не було...

А що я вам добавлю? Треба жити... Больш нічого...

А то ще... Раніше ми самі били масло, сметану, ставили сир. Варили молошну затірку. Чи таке в городі їдять? Заливаєш муку водою й мішаєш, робляться рвані куснички тіста, тогді ти їх у каструлю з киплячою водою. Повариш і забілюєш молоком. Наша мама показувала й навчала: «І ви, діти, навчіться так. А я навчилася од своєї мами». Пили березовий і кленовий сік — березовик і кленовик. Квасолу в стручках парили в баняхах у великій печі. Варили кисіль із журавлини... А у війну кропиви збирали, лободу, інші трави... З голоду пухли, ну не вмирали. Ягоди в лісі, гриби... А тепера така жисть, що все це порушилось. Думалось нам, що то нерушимо, завжди було й буде так. І те, що в баняку кипить, вічне. Зроду б я не повірила, що воно одміниться. А воно ж так... Молока — не можна, бобових — не можна... Гриби, ягоди не дозволяють... М'ясо велять вимочувати три години. І з бульби двічі воду зливають, коли вариш. Але з Богом битися не будеш... Треба жити...

Страхають, що й води нашої не можна пити. Та як ти без води? В кожному чоловіку вода єсть. Нікого нема без води. Воду і в камені найдеш. Ну, то ж вода, може, вона вічна? Все життя з неї... У кого спитати? Ніхто не скаже. А Богові моляться, в нього не питають. То треба жити...

Он і жито зійшло... Добре жито...»

*Анна Петрівна Бадаєва,
самосел*

Монолог про пісню без слів

«Я вам у ніженьки поклонюся... Попрошу...

Найдіть нам Анну Сушко... Вона в нас у селі жила... У селі Кожушки... Прізвище — Анна Сушко... Я вам усі прикмети назву, а ви напечатайте. У неї горб, німа змалечку... Жила сама... Шістдесят год... Під час переселення її забрали на машині швидкої допомоги й вивезли в невідомому напрямку. Грамоти вона не вчилася, тому ніякого листа ми від неї не мали. Самотніх і хворих зселяли в притулки. Ховали. Але ніхто не знає адреси... Напечатайте...

Жаліли ми її всім селом. Виходжували, як малу дитину. Хто дров нарубає, хто молока принесе. Хто посидить увечері в хаті... Піч розтопить... Два роки, як ми, по чужих кутках потинявшись, вернули в рідні хати. І їй перекажіть, що її хата ціла. Дах єсть, вікна. Що побито й розорено, гуртом відновимо. Дайте нам тільки адресу, де вона живе да бідує, поїдемо й заберемо. Привеземо назад. Щоб вона не вмерла з туги... Я вам у ніженьки поклонюся... Невинна душа мучиться в чужім світі...

Єсть іще одна прикмета... Я забула... Коли їй щось болить, вона пісню заводить. Без слів. Самим голосом. А говорить вона не може... Коли болить, тягне голосом: а-а-а... Жаліється...

А-а-а...»

*Марія Волчок,
сусідка*

**Три монологи про давній страх
і про те, чому один чоловік
мовчав, коли говорили жінки**

Родина К-вих. Мати й дочка. І мужчина, який не сказав ні слова (чоловік дочки).

Дочка:

— Я на перших порах день і ніч була плакала. Хотілося плакати й говорити... Ми з Таджикистану, з Душанбе. Там — війна...

Мені про це не можна... Я дитинки сподіваюся, я вагітна. Але я вам розкажу... Заходять удень до автобуса з перевіркою паспортів... Звичайні люди, тільки що з автоматами. Поглянуть на документи й випихають із автобуса мужчин... І тут-таки, біля дверей... Стріляють. Навіть не одводячи вбік... Я зроду б сама не повірила. А я це бачила... Бачила, як вивели двох чоловіків, один зовсім молодий, красивий, він до них щось кричав. По-таджицьки, по-російськи... Кричав, що в нього жінка недавно народила, що троє малих дітей дома. А вони тільки сміялись, теж молоді, зовсім молоді. Звичайні люди, тільки що з автоматами. Він упав... Він їм кросовки цілував... Усі мовчали, весь автобус. Тільки-но від'їхали: та-та-та... Боялась озирнутися. *(Плаче)*.

Мені про це не можна... Я дитинки сподіваюся... Але я вам розкажу... За одне прошу: не називайте мого прізвища, а ім'я — Світлана. У нас там родичі лишилися... Їх уб'ють... Я раніше думала, що в нас уже ніколи війни не буде. Велика країна, найдорожча. Найдужча! Раніше нам казали, у радянській країні, що ми вбого живемо, скромно, тому що була велика війна, народ натерпівся, зате тепер у нас могутня армія, нас ніхто не зачепить. Не поборе! А ми стали стріляти одне в одного... Тепер не така війна, як колись. Ту війну наш дід згадував, він до Німеччини дійшов... До Берліна... Тепер сусід стріляє в сусіда, хлопчики до школи разом ходили — і вони одне одного вбивають, гвалтують дівчаток, із якими в школі разом сиділи. Всі побожеволіли...

Наші чоловіки мовчать. Мужчини мовчать, вони вам нічого не скажуть. Їм кричали вслід, що вони, як жінки, втікають. Боягузи! Вітчизну зраджують. А в чому їхня вина? Хіба то вина, коли не можеш стріляти? Не хочеш. У мене чоловік — таджик, він мусив іти на війну й убивати. А він: «Їдьмо-їдьмо. Я не хочу на війну. Не треба мені автомата». Він любить столюкувати, за кіньми ходити. Він не хоче стріляти. У нього душа така... Полювати теж не любить... Там його земля, говорять його мовою, а він поїхав. Тому що не хоче вбивати іншого таджика, такого, як сам. Знайомого йому чоловіка, чоловіка, який нічим його не скривдив... Там він навіть телевізора не слухав... Затуляв вуха... Але йому тут самотньо, там рідні брати воюють, одного вже вбили. Там його мати живе. Сестри. Їхали ми сюди душанбинським поїздом, шибок нема, холоднеча, не топлять, стріляти не стріляли, але по дорозі в вікна каміння кидали, шибки били: «Рускі, забирайтесь! Окупанти! Годі нас грабувати!» А він же таджик, і він усе це чув. І діти наші чули. Дівчинка наша в перший клас ходила, закохалася в хлопчика. Таджика. Приходить зі школи: «Мамо, а хто я — таджичка чи руска?» Їй не поясниш...

Мені про це не можна... Але я вам розкажу.. У них памірські таджики воюють із кулябськими таджиками. Вони всі таджики, у них той самий Коран, та сама віра, але кулябці вбивають памірців, а памірці вбивають кулябців. Спочатку вони на майдані сходилися, кричали, молилися. Я хотіла зрозуміти, я й собі туди пішла. Спитала в дідів: «Проти кого ви виступаєте?» Вони відповіли: «Проти парламенту. Нам сказали, що то дуже лихий чоловік — Парламент». Потім майдан спорожнів і стали стріляти. Якось одразу зробилась інша країна, незнайома. Схід! А перед тим нам здавалося, ніби живемо на своїй землі. За радянськими законами. Там стільки російських могил лишилося, а нема кому на них плакати... Худобу пасуть на російських цвинтарях... Кіз... Російські старики по смітниках лазять, нишпорять...

Працювала я в пологовому будинку, медсестрою. Нічне чергування. Жінка родить, тяжко родить, кричить... Вбігає санітарка. У нестерильних рукавичках, нестерильному халаті... Що таке? Що!! Щоб у такому вигляді та в пологову

залу?! «Дівчата, бандити!» А вони в чорних масках, озброєні. І зразу до нас: «Давай наркотики! Давай спирт!» — «Нема наркотиків, нема спирту!» Лікаря до стінки — давай! І тут жінка, котра родила, полегшено закричала. Радісно. І дитинка заплакала, тіль-тіль з'явилася... Я над нею схилилася, я навіть не запам'ятала, хто то був — хлопчик чи дівчинка? Воно ще ні імені не має, нічого. І ці бандити до нас: хто вона — памірка чи кулябка? Не хлопчик чи дівчинка, а памірка чи кулябка? Ми мовчимо... А ті репетують: «Хто вона?!» Ми мовчимо. Тоді вони хапають те дитинча, воно, може, хвилин п'ять-десять усього й побуло на цім світі, і жбурляють у вікно... Я медсестра, я не раз бачила, як помирають діти... А тут... Мало серце з грудей не вилетіло... Мені не можна цього згадувати... (Знов починає плакати).

Після цього випадку... У мене екзема на руках висипала. Вени понабрякали... І така байдужість до всього, не хотілося вставати з ліжка... Підійду до лікарні й назад завертаю. А я сама вже дитинки сподівалась... Як жити? Як там родити? Приїхали сюди... У Білорусь. Наровля — тихе містечко, маленьке. І більше не питайте... Не займайте мене... (*Замоває*). Чекайте... Хочу, щоб ви знали... Я Бога не боюся... Я людей боюся... Ми на перших порах питали: «Де у вас радіація?» — «Де стоїте, там і радіація». Так це ж усенька земля?! (*Втирає сльози*). Люди поїхали... Їм страшно...

А мені тут не так страшно, як там. Ми лишилися без батьківщини, ми нічийі. Німці всі виїхали до Німеччини, татари, коли їм дозволили, в Крим, а росіян нікому не треба. На що чекати? Чого сподіватися? Росія своїх людей ніколи не рятувала, тому що велика, безмежна. Відверто сказавши, я й не почуваюся, ніби Росія — то моя батьківщина, нас інакше виховували: наша Батьківщина — Радянський Союз. От і не знаєш тепер, як душу рятувати? Ніхто не клацає тут затворами — уже й гаразд. Нам тут житло дали, чоловікові — роботу. Написала листа до знайомих, вони вчора теж приїхали. Назовсім. Приїхали ввечері й боялися вийти з будинку вокзалу, дітей не пускали, сиділи на своїх валізках. Чекали ранку. А потім бачать: люди ходять по вулицях, сміються, курять... Їм показали нашу вулицю, довели до самого нашого дому. Вони до тям ніяк

прийти не могли, бо там відзвичаїлися від нормального життя, від мирного. Що ввечері можна вулицями ходити. Можна сміятися... А вранці пішли в гастроном, угледіли масло, вершки, і там-таки, в магазині — це все вони самі нам розповідали — купили п'ять пляшок вершків і зараз же випили. На них іззиралися, як на божевільних... А вони ні вершків, ні масла два роки не бачили. Там хліба не купиш. Там — війна... Цього не поясниш тому, хто сьогодні війни не бачив... Тільки в кіно...

У мене там душа була мертва. Кого б я там вродила, із мертвою душею? Тут людей мало... Будинки порожні... Живемо під лісом... Я боюся, коли багато людей. Як на вокзалі. Під час війни... *(Заплакала ридма і вмовкла).*

Мати:

— Тільки про війну.. Тільки про війну можу говорити... Чого сюди приїхали? На чорнобильську землю? Бо звідси нас уже не виженуть. З цієї землі. Вона вже нічийна, Бог її забрав... Люди її покинули...

У Душанбе я працювала заступником начальника вокзалу, і був ще один заступник, таджик. Наші діти вкупі росли, вчилися, ми сиділи за одним столом на свята: Новий Рік, Перше травня... День Перемоги... Разом пили вино, плов їли. Він до мене звертався: «Сестро. Сестричко. Моя руска сестро». І от він приходить, а ми сиділи в одному кабінеті, стає перед моїм столом і кричить:

— Коли ти вже, нарешті, в свою Росію заберешся? Це наша земля!

Я тої миті думала, що мені розум потьмариться. Як скочу до нього:

— Куртка на тобі звідки?

— Ленінградська, — відповів од несподіванки.

— Скидай руску куртку, гад! — здираю з нього куртку. — Звідки шапка? Хвалився, що з Сибіру прислали! Знімай шапку, гад! Сорочку давай! Штани! Їх на московській фабриці шито! Вони теж рускі!

До трусів би роздягла. Здоровенний дядько, я йому до плеча, а тут звідки й сила взялася, усе б із нього здерла. Довкола вже люди зібралися. Він верещить:

— Геть од мене, навіжена!

— Ні, отдавай усе моє, руске! Я все своє заберу! — Я трохи розуму не одбігла. — Шкарпетки знімай! Черевики!

Працювали ми вдень і вночі. Скласти йдуть переповнені — втікають люди... Багато росіян знялося з місця... Тисячі! Десятки тисяч! Сотні! Ще одна Росія. Відправила я о другій ночі московський поїзд, лишилися в залі діти з міста Курган-Тюбе, не встигли на московський. Я їх зачинила, сховала їх. Підходять до мене двоє. З автоматами.

— Ой, хлопці, що ви тут робите? — а в самої серце задрижало.

— Сама винувата, в тебе всі двері отвором.

— Я поїзд відправляла. Не встигла зачинити.

— Що там за діти?

— Це наші, душанбинські.

— А може, вони з Кургана? Кулябські?

— Ні-ні. Наші.

Пішли. А якби відкрили залу? Вони б усіх... І мені заодно — кулю в лоба! Там одна влада — людина з рушницею. Посадила я дітей уранці на Астрахань, наказала, щоб їх везли, як кавуни, дверей не відчиняючи. (*Спершу мовчить. Відтак довго плаче*). Хіба є що страшніше за людину? (*Знову мовкає*).

Уже як тут ішла вулицею, щохвилини озиралася, здавалося, наче хтось за плечима напготові... Жде. Днини там не проходило, щоб я про смерть не думала... Завжди з дому в усьому чистому виходила — у свіжовипраній блузці, спідниці, в чистій білизні. Ану ж уб'ють! Тепер лісом ходжу сама й нікого не боюся. Людей у лісі нема, жодної людини. Іду, згадую: чи то було воно все зі мною, чи то ні? Мисливців, бува, стрінеш: з рушницею, собакою й дозиметром. Теж люди з рушницею, та не такі, за людиною не ганяються. Стрілянину зачую — знаю, що ворон стріляють чи зайця женуть. (*Мовчить*). Тому мені тут не страшно... Я не можу боятися землі, води... Я людей боюся... За сто доларів на базарі він там купляє автомата...

Згадую хлопця. Таджики... Він гнався за іншим хлопцем... За людиною гнався!! Як біг, як хекав, я зразу збагнула, що хоче вбити... Але той сховався... Втік... І от цей повертається,

іде повз мене й каже: «Матінко, де тут у вас можна води попити?» Звичайненько так питає, мов ніде нічого. У нас на вокзалі бачок із водою стояв, я йому показала. І от дивлюсь йому в вічі й приказую-приказую: «Навіщо ви одне за одним ганяєтесь? Навіщо вбиваєте?» І йому наче вже й сором стало. «Ну, мати, ти-но тихше». А коли в гурті, вони інакші. Було б їх троє, чи бодай удвох вони, поставили б мене до стінки. З одною людиною ще можна розмовитися...

Із Душанбе приїхали до Ташкента, а далі треба — в Мінськ. Нема квитків — та й годі! У них хитро влаштовано, поки хабаря не даси, у літак не сядеш, без кінця причіпки — то до ваги, то до об'єму: це прийми, того не можна. Двічі на терези ганяли, насилу второпала. Гроші тицьнула... «От так би й давно, а то перечиться тут». Як усе просто! А до того... Контейнер у нас — дві тонни, примусили розвантажити. «Ви їдете з гарячої точки, може, зброю везете? Анашу?» Я пішла до начальника і в нього в приймальні познайомилася з доброю жінкою, вона мене перша напустила: «Нічого ви тут не доможетеся, а будете допоминатися справедливості — ваш контейнер викинуть у поле й розграбують, що ви привезли». Ну, що робити? Ніч не спали, розвантажилися, що в нас там: лахи, матраци, старі меблі й старий холодильник, два мішки книжок. «Ви, мабуть, цінні книжки везете?» Подивилися — «Что делать?» Чернишевського, «Поднятая целина» Шолохова... Посміялися. «А скільки у вас холодильників?» — «Один, та й той нам розбили». — «Чому не взяли декларації?» — «Ну звідки нам було знати? Вперше з війни їдемо...» Ми втратили зразу дві батьківщини — свій Таджикистан і Радянський Союз...

Ходжу лісом, думаю. Наші всі біля телевізора сидять: як там? Що там? А я не хочу. Було життя... Інше життя... Я там вважалася великим чоловіком, маю військове звання — підполковник залізничних військ. Тут сиділа безробітна, поки не влаштувалася прибиральницею в міськраді. Підлоги мию... Минуло життя... А на нове вже не маю я сили... Одні нас тут жаліють, інші невдоволяться: «Біженці картоплю крадуть. Ночами викопують». У ту війну, моя мама згадувала, люди більше одне одного жаліли. Недавно під лісом коня здичавілого знайшли. Мертвого. У іншому місці — зайця.

Вони не вбиті були, а мертві. За це всі стурбувалися. А знайшли мертвого бомжа, якось непомітно перейшло.

До мертвого чоловіка люди всюди звикли...

Лена М. — з Киргизії.

На порозі хати, мов до фотографії, з нею поряд сиділи п'ятеро її дітей і кіт Метелиця, якого вони вивезли з собою.

«Ми їхали, як з війни...

Похапали речі, кіт за нами до вокзалу йшов слід у слід, кота забрали. Їхали поїздом дванадцять діб, останні два дні лишались у нас тільки капуста квашена в банках і окріп. Хто з дрюком, хто з сокирою, хто з молотком, чергували при дверях. Скажу вам як... Одної ночі напали на нас бандити. Ледь не вбили. За телевізора, за холодильника тепер можуть убити. Ми їхали, як з війни, хоча в Киргизії, де ми жили, наразі й не стріляють. Була різанина в місті Ош... Киргизів із узбеками... Якось воно швидко вщухло... Зачаїлося. Але щось і далі в повітрі вчувається... На вулицях... Скажу вам... Ну, ми руські, зрозуміло, але й самі киргизи бояться... У них черги за хлібом, от вони й кричать: «Рускі, геть додому! Киргизія — для киргизів!» — і випихають із черги. І ще щось по-киргизькому, ну, таке, що, мовляв, їм самим хліба нестас, а тут ще й нас годуй. Я мови їхньої не дуже тямлю, вивчила скільки слів, щоб на базарі поторгуватися, купити що-небудь.

У нас була Батьківщина, тепер нема її. Хто я? Мама — українка, тато — росіянин. Народилася й виросла я в Киргизії, вийшла заміж за татарина. Хто мої діти? Яка в них національність? Ми всі перемішалися, кров у нас перемішалась. У паспорті в мене й дітей записано — руські, а ми не руські, ми — советські! Але тої країни, де я народилась, нема. Ні місця того, яке ми називали батьківщиною, ані часу, який теж нам був за батьківщину. Ми тепер як кажани. У мене п'ятеро дітей: старший син у восьмому класі, менша дівчинка в дитсадку. Я їх сюди привезла. Нашої країни нема, а ми є.

Я там народилася, виросла. Будувала завод, працювала на заводі. «Забирайся туди, де твоя земля, а тут усе наше». Нічого не дали взяти, крім дітей. «Тут усе наше». А де моє?

Втікають люди. Їдуть. Усе руські. Советські. Ніде їх не треба, ніхто їх не жде.

А я колись щаслива була. Усі мої діти з любови... Я їх так родила: хлопчик, хлопчик, хлопчик, потім — дівчинка, дівчинка. Більше говорити не буду... Заплачу... *(Але додає ще кілька слів)*. Будемо жити тут. Тепер тут — наш дім... Чорнобиль — наш дім. Наша батьківщина... *(Зненацька всміхається)*. А птахи тут такі, як і у нас. І пам'ятник Леніну стоїть... *(Уже біля воріт, прощаючись)*. Рано-вранці в сусідньому домі молотками стукають, дошки з вікон знімають. Зустрічаю жінку: «Ви звідки?» — «З Чечні». Нічого не каже... Ходить у чорній хустці...

Мене люди зустрічають... Дивуються. Не розуміють... Що ти, мовляв, робиш зі своїми дітьми, ти їх убиваєш. Ти — самогубця. Я не гублю, я їх рятую. Он у сорок років уся сива... В сорок років! Якось німецького журналіста в дім привели, і він спитав: «Привезли б ви дітей туди, де чума чи холера?» Так то ж чума й холера... А цього страху, який тут, я не знаю. Не бачу. Нема його в мене в пам'яті...

Я людей боюся... Людини зі зброєю...

**Монолог про те, що тільки
в злі людина мудрована, та
яка вона проста й доступна
в нехитрих словах любови**

«Утік я... Утік од світа... Перший час був по вокзалах отирався, подобались вокзали, що люду багато, а ти сам-один. Потім у газетах прочитав — і сюди. Тут воля... Я сказав би — рай. Людей нема, самі звірі ходять. Живу серед звірів і пташок. Хіба я самотній?

Власне життя забув... Не допитуйтеся... Що в книжках читав — пам'ятаю, і що інші люди розказували — теж пам'ятаю, а своє життя забув. Діло було молоде... Гріх на мені... Ну, та нема такого гріха, щоб Господь не простив за щире каяття. Так воно... Люди несправедливі, а Господь многотерпеливий і милосливий...

Але... Чому? Нема відповіді... Чоловік не може бути щасливим. Не повинен. Побачив Господь самотнього Адама й дав йому Єву. Для щастя, а не для гріха. А чоловікові не виходить бути щасливим... Я от сутінків не люблю. Пітьми. Оцього переходу, що зараз... Від дня до ночі. Подумаю й не можу збагнути, де я був раніше... Де моє життя? Так-то. Мені не залежить: можу жити, можу не жити. Життя людське, яко трава, розцвітає, всихає і в огонь увергається. Я полюбив мислити... Тут можна однаково згинуть і од звіря, і од холоду. І од дум. На десятки кілометрів ні душі живої. Біса виганяють постом і молитвою. Піст — для плоті, молитва — для душі. Але я ніколи не буваю самотнім, віруючий чоловік не може бути самотнім. Так воно... Їжджу по селах... Раніше макарони знаходив, борошно. Олію й консерви... Тепер на гробках живлюся. Небіжчикам лишають їсти, пити. А воно їм ні до чого. І вони на мене не сердяться... На полі — дике жито. У лісі — гриби, ягоди. Тут воля. Багато читаю.

Розгорнімо святі сторінки... Одкровення Іоанна Божого: «...і велика зоря спала з неба, палаючи як смолоскип.

І спала вона на третину річок та на водні джерела. А ймення зорі тій Полин. І стала третина води як полин, і багато людей повмирали з води, бо згіркла вона...»

Осягаю сіє пророцтво... Усе вже передбачено, написано в святих книгах, але ми читати не вміємо. Нетямущі. Полин по-українськи «чорнобиль». У словах нам дано було знак. Але людина суєтна... Марнослава... І мізерна...

Знайшов у отця Сергія Булгакова: «Бог сотворив світ напевно, тож світ не може бути зовсім невдатний», і треба «мужньо й до кінця перетерпіти історію». Так-то... І в когось другого... Імени не пам'ятаю, пам'ятаю думку: «Зло не є власне субстанція, але позбавленість добра, подібно як морок не що інше є, як відсутність світла». Книжки тут знаходити просто, легко знайти. Порожнього гладущика вже не підбереш, ложки-виделки, а книжки лежать. Недавно знайшов томик Пушкіна... «И смерти мысль мила душе моей». Це запам'ятав собі. Так-то... «И смерти мысль...» Я тут сам. Про смерть міркую. Полюбив мислити... Тиша приготуванню сприяє... Чоловік живе серед смерти, та не розуміє, що таке смерть. А я тут сам... Учора вовчицю з вовчєятами зі школи прогнав, жили там.

Питання: чи істинний світ, відбитий у слові? Слово, воно стоїть між чоловіком і душею... Так-то...

А то ще скажу: птиці, дерева, мурахи — вони мені стали близькі. Раніше я таких почуттів не знав. І не припускав. Теж у когось прочитав: «Всесвіт над нами і всесвіт під нами». Я про всіх думаю. Людина страшна... І незвичайна. Але тут убивати нікого не хочеться. Рибку ловлю, маю собі вудочку. Так-то... А звіря не стріляю. Ані капканів не ставлю...

Мій улюблений герой... Князь Мишкін казав: «Хіба можна бачити дерево й не бути щасливим». Так-то... Я люблю мислити. А чоловік радніше бідкається, а не мислить...

Що зло розглядати? Воно, звісно, хвилює... Гріх — то вам теж не фізика. Доводиться визнати неіснуюче. Сказано в Біблії: «Для втаємниченого — інакше, для решти — притча». Взяти птаха... Чи іншу яку живину... Нам їх збагнути несила, бо вони живуть для себе, а не для інших. Так-то... Все кругом текуче, одним словом сказать...

Уся живина — на чотирьох ногах, у землю дивиться й до землі тяжить. Один чоловік на землі стоїть, а руками й головою до неба спинається. До молитви... До Бога... Бабця в церкві молиться: «Все нам по гріхах наших». Але ні вчений, ні інженер чи воєнний до того не признаються. Вони собі гадають: «Мені нема в чім каятися. Чого я мушу каятися?» Так-то...

Молюсь я просто... Читаю подумки... Господи, воззвах мене! Вчуй! Тільки в злі людина мудрована. Та яка ж вона проста й доступна в нехитрих словах любови. Слово геть і в філософів приблизне щодо думки, ними пережитої. Слово тільки в молитві, в молитовній думці абсолютно тотожне тому, що в душі. Я фізично це відчуваю. Господи, воззвах мене! Вчуй!

І людина теж...

Я боюся людини. І завжди хочу зустріти. Добру людину. Так-то... Тут або бандити живуть, ховаються, або такий, як я... Мученик...

Яке там прізвище? Паспорта нема в мене. Забрала міліція. Били: «Чого шляєшся?» — «Я не шляюсь — я каюсь». Ще дужче били. По голові... Так що напишіть: раб Божий Миколай...

Тепер — вільний чоловік...»

Солдатський хор

Артем Бахтіяров, рядовий, Олег Леонтіївоч Воробей, ліквідатор, Василь Йосипович Гусинович, водій-розвідник, Геннадій Вікторович Деменьов, міліціонер, Віталій Борисович Карбалевиц, ліквідатор, Валентин Комков, водій, рядовий, Едуард Борисович Коротков, вертольотчик, Ігор Литвин, ліквідатор, Іван Олександрович Лукашук, рядовий, Олександр Іванович Михалевич, дозиметрист, Олег Леонідович Павлов, майор, вертольотчик, Анатолій Борисович Рибак, командир роти охорони, Віктор Санько, рядовий, Григорій Миколайович Хворост, ліквідатор, Олександр Васильович Шинкевич, міліціонер, Володимир Петрович Швед, капітан, Олександр Михайлович Ясинський, міліціонер.

«Наш полк підняли по тривозі... Довго їхали. Нічого конкретного ніхто не казав. Тільки в Москві на Білоруському вокзалі оголосили, куди нас везуть. Один хлопець, здається, з Ленінграда, запротестував: «Я хочу жити». Йому пригрозили трибуналом. Командир так і сказав перед лавою: «У тюрму підеш або під розстріл». У мене інші були почуття, все навпаки. Хотілося чогось героїчного. Випробувати свій характер. Може, дітвацький порив? Але таких, як я, виявилось більше, у нас служили хлопці з цілого Союзу. Росіяни, українці, казахи, вірмени... Було тривожно й чогось весело.

Ну, привезли нас... Привезли на саму станцію. Дали білого халата й білу шапочку. Марльову пов'язку. Чистили територію. День вигрібали, шкребли вниз, день — нагорі, на даху реактора. Всюди з лопатою. Тих, хто піднімався на гору, «буслами» звали. Роботи не витримували, техніка казилась. А ми працювали. Бувало — кров із вух текла, з носа. Дерло в горлі. Різало в очах. Постійно чувся у вухах монотонний звук. Хотілося пити, а апетиту не було. Фіззарядку забороняли, щоб радіацією зайвий раз не дихати. А їздили на роботу в кузовах відкритих машин. Але добре працювали. І дуже горді з того були...»

«В'їхали ми... Стояв знак «Запретная зона». Я не був на війні, але відчуття чогось знайомого... Звідкись із пам'яті... Звідки? Щось пов'язане зі смертю...

На дорогах стрічали здичавілих собак, котів. Часом вони поводитися дивно, не впізнавали людей, тікали од нас. Я не розумів, що з ними, поки нам не звеліли їх одстрілювать... Хати опечатані, колгоспна техніка кругом кинута... Цікаво глянуть. Нікого нема, тільки ми, міліція, патрулюєм. Заходиш у хату — фотографії висять, а людей нема. Документи валяються: комсомольські білети, посвідки, похвальні грамоти... В одній хаті взяли телевізора до часу, напрокат, але щоб хто додому що брав, не помічав я. По-перше, було відчуття, наче люди от-от вернуться... По-друге, це... щось пов'язане зі смертю...

Їздили під блок, під самий реактор. Фотографуваться... Хотілося дома похвалиться... Страх був, і в той сам час інтерес нездоланний: що ж це воно таке? Як я, дак відмовивсь, у мене жінка молода, не наваживсь, а хлопці випивали по двісті грам і їхали... Так... (Помовчав). Повернулися живі — значить, усе нормально.

Заступав на нічне чергування... Патрулюємо... Ясний місяць. Ліхтар такий висить. Сільська вулиця... Жодної людини... Попервах іще світло горіло в будинках, потім світло відключили. Ідемо — з дверей школи нам навперейми мчить дикий кабан. Чи лисиця. Звірі жили в хатах, школах, клубах. А там висіли плакати: «Наша цель — счастье всего человечества», «Победит мировой пролетариат», «Идеи Ленина — будут жить вечно». У колгоспних конторах — червоні прапори, новенькі вимпели, стоси грамот із тисненими профілями вождів. Усюди военні пам'ятники... Інших пам'ятників не бачив. Нашвидкуруч зіплені будинки, сірі бетонні корівники, іржаві силосні башти... І знову — маленькі й великі Кургани Слави... «І це наше життя? — питав я себе, подивившись на все іншими очима. — Це ми так живемо?» Наче войовниче плем'я знялося з тимчасового постою... Кудись подалось...

Чорнобиль виніс мені мозок... Я став думати...

«Покинутий дім... Замкнений. Кошеня у вікні. Думав, глиняне. Підходжу: живе. Об'їло всі квіти в горщиках. Герані. Як воно туди попало? Чи забуло його?

На дверях записка: «Дорогий перехожий, не шукай дорогих речей. Ми їх не мали. Користайся всім, тільки не мародерствуй. Ми вернемось». На інших будинках написи різною фарбою: «Прости нас, наша хатко!» Із хатою, як із людиною, прощалися. Писали: «виїжджаємо вранці» чи «виїжджаємо ввечері», ставили число й навіть години з хвилинами. Записки дитячим почерком на аркушах із учнівського зошита: «Не бий кицьку. Щурі все поїдять». Або: «Не вбивай нашу Жульку. Вона хороша». (Заплющує очі). Я все забув... Пам'ятаю тільки, що туди поїхав, а більше нічого не пам'ятаю. Все забув... На третій рік після дембеля щось із пам'яттю сталося... Навіть лікарі не розуміють... Грошей не годен полічити — збиваюся. Тинаюся по лікарнях...

Я вже розказував чи ні? Підходиш і думаєш — хата порожня. Відкриєш — сам кіт сидить... Ну, і ці записки дитячі...»

«Призвали на службу...

А служба така: не пропускать у виселені села місних жителів. Стояли заслонами коло доріг, землянки строїли, патрульні вишки. Звали нас чогось «партизанами». Мир не собі життя. А ми стоїмо... Убрані по-воєнному... Селяни не розуміли, чого, скажем, не можна забрать із свого двору відро, глечика, пилку чи сокиру. Зібрати врожай. Як їм роз'ясниш? Справді: по один бік дороги солдати стоять, не пускають, а по другий корови пасуться, гудуть комбайни й збіжжя молотять. Зберуться баби й голосять: «Хлопчики, пустіте... То ж наша земля... Наші хати...» Яйця, сало несуть, самогонку...» Пустіте... Плакали за отруєною землею... Меблями... Речами...

А в нас служба така: не пускати. Бабка несе кошик яєць — конфіскувати й закопати. Здоїла корову, несе відро молока. З нею солдат. Похоронити молоко... Викопали вони потай свою бульбочку — забрати. І буряки, і цибулю, і гарбуза. Похоронити... За інструкцією... А все славно вродило, пишно. І краса навкруги. Золота осінь. У всіх були безумні обличчя. І в них, і в нас. А в газетах трубили про наш героїзм... Які ми героїчні хлопці... Комсомольці — добровольці!

А хто ми були насправді? Що ми робили? Я хотів би про це взнати... Прочитати... Хоча я сам там був...»

«Я — чоловік воєнний, мені накажуть — я мушу... Я дав присягу...

Але це не все... Героїчний порив теж був. Його виховували... Він нам вмовлявся ще зі школи. Від батьків. І там політруки виступали. Радіо, телебачення. Різні люди реагували по-різному: одні хотіли, щоб у них взяли інтерв'ю, надрукували в газеті, другі дивилися на все, як на роботу, треті... Мені траплялися такі, жили з відчуттям, наче вчиняють героїчне звершення. Беруть участь в історії. Нам добре платили, але про гроші мовби не йшлося. Зарплата моя — чотириста рублів, а там я діставав тисячу (в тих, радянських рублях). На ті часи великі гроші. Нам потім випоминали: «Грошву лопатою гребли, а вернулися — подавай вам машини, мебльові гарнітури без черги». Обидно, звісно. Тому що й героїчний порив теж був...

Перед тим, як їхати туди, страх з'явився. Ненадовго. А там страх зникав. Якби я міг побачити — цей страх... Наказ. Робота. Завдання. У мене був інтерес поглянути на реактора зверху, з вертольота: що там насправді сталося, як воно виглядає? Але це заборонялося робити. У карточку мені записали двадцять один рентген, але я не певен, що воно справді так. Принцип був простісінький: прилітаєш у райцентр Чорнобиль (це, до речі, маленьке районне містечко, а не щось таке грандіозне, як я собі був вимальовував), сидить там дозиметрист, за десять-п'ятнадцять кілометрів від станції, він робив заміряння фону. Ці дані потім множились на число годин, що ми за день налітали. Але я звідти піднявся на вертольоті й полетів на реактор: туди — назад, перегон у обидва боки, сьогодні там вісімдесят рентген, завтра сто двадцять... Вночі кручуся над реактором — дві години. Вели зйомку в інфрачервоному промінні, кусні розкиданого графіту на плівці наче «засвічувались»... Удень їх не можна було побачити.

Розмовляв із ученими. Один: «Я можу оцей ваш вертоліт язиком виллизати, й нічого мені не станеться!» А другий: «Хлопці, що ж ви без захисту літаєте? Віку собі вкорочуєте? Обшивайтесь! Обклепуйтесь!» Спасіння утопаючих — діло рук самих утопаючих. Обклали сидіння свинцевими пластинами, повірізали нагрудні жилети з тонкого листового

свинцю, але, виявляється, від одних променів вони захищають, від інших — ні. Лиця у всіх стали червоні, попечені, не могли голитися. Літали з ранку до ночі. Фантастичного не було нічого. Робота. Тяжка робота. Уночі сиділи коло телевізора, якраз проходив чемпіонат світу з футболу. Розмови, і про футбол, звичайно.

Задумуватись ми почали... Щоб не збрехати... Десь років через три-чотири... Коли один захворів, другий... Хтось помер... Збожеволів... Покінчив із собою... Тоді почали задумуватись. А що-небудь второпаємо, думаю, років через двадцять-тридцять. У мене Афган (я там пробув два роки) і Чорнобиль (я там пробув три місяці) — найяскравіші в житті моменти...

Батькам не сповіщав, що направили в Чорнобиль. Брат випадково купив газету «Известия» й побачив там мій портрет, приносить матері: «На, подиви — герой!» Мати заплакала...

«Ми рухалися до станції...

А назустріч ішли колони з евакуйованими людьми. Гнали техніку. Худобу. День і ніч. Серед мирного життя...

Їхали... І я знаєте що побачив? Обабіч дороги. Під сонячними променями... Крихкий такий блиск... Щось кристалічне блищало... Дрібнесенькі частинки... Їхали в бік Калинковичів, через Мозир. Щось мерехтіло... Перебалакали ми між собою. Подивувалися. У селах, де працювали, на листі зразу помітили пропалені дірочки, особливо на вишнях рясно. Рвали огірки, помідори — і там на листі чорні дірочки... Осінь. Густо-червоні від ягід кущі порічок, гілля від яблук гнеться до землі — ясно, не втримаєшся. З'їси. Пояснювали нам, що не можна. А ми лаялись і їли.

Поїхав... Хоча міг і не їхати. Добровольцем попросивсь. У перші дні байдужих там не стрічав, це вже згодом вакуум в очах, коли призвичаїлись. Орденку урвать? Пільги? Дурниці! Мені особисто нічого не треба було. Квартира, машина... Що ще? А, дача... Усе мав. Мужський азарт працював. Їдуть справжні мужики на справжнє діло. А решта? Хай сидять у бабів під спідницями. У того, довідку приніс, жінка родить, у другого дитина мала... Так, ризик. Так, небезпечно — радіація, але комусь же це треба робити. А як наші батьки у війну?

Вернулися додому. Все з себе скинув, усю одержу, в якій там був, і в сміттепровід кинув. А пілотку подарував малому. Синові. Дуже він просив. Носив, не скидаючи. Через два роки йому поставили діагноз: пухлина в мозку...

Далі самі допишіть. Я далі говорити не хочу...

«Я саме з Афганістану вернувся... Жити хотів. Женитися. Зразу хотів женитися... А тут — повістка з червоною смужкою «Спецзбір» — протягом години з'явитися за вказаною адресою. Мати зараз плакати. Вона вирішила, що мене знов на війну забирають.

Куди везуть? Нащо? Інформація слабенька. Ну, вибухнув реактор... Ну то й що? У Слуцьку перевдягли, обмундирували, і тут розкрилося, що їдемо в райцентр Хойники. Прибуваємо в Хойники, там люди ще нічого не знали. Вони, як і ми, вперше бачили дозиметр. Везуть далі, в село... А там весілля гуляють: молоді цілуються, музика, самогонку п'ють. Свайба як свайба. А нам наказ: зрізати ґрунт на штих... Вирубувати дерева...

Спершу видали зброю. Автомати. На випадок нападу американців... На політзаняттях читали лекції про диверсії західних спецслужб. Їхню підривну роботу. Увечері ми залишали зброю в окремій палатці. Посеред табору. За місяць її вивезли. Ніяких диверсантів. Рентгени... Кюрі.

Дев'ятого травня — на День Перемоги — приїхав генерал. Вишикували нас, привітали зі святом. Один із лави на-сміливсь і питає: «Чому приховують, який радіофон? Які одержуєм дози?» Один такий знайшовся. Так його, коли генерал від'їхав, викликав командир частини й дав прочухана: «Провокації встраюєш! Панікьор!!» Через пару днів якісь протигази видали, але ніхто їх не вживав. Дозиметри два рази показали, але в руки нікому не дали. Раз на три місяці відпускали додому на пару днів. Наказ один: купить водки. Я приволік на собі два рюкзаки пляшок. На руках качали.

Перед відправкою додому всіх викликав кагебіст і настійно радив: ніде нікому не розказувати, що бачили. Із Афгану я як вернувся, я знав — житиму! А в Чорнобилі все навпаки: уб'є саме тоді, коли ти вже вдома.

Вернувся... А все тільки починається...

«Що запам'яталось? Відбилося в пам'яті?

Цілий день гасаю машиною по селах... Із дозиметристами. І ніхто з жінок не вгостить яблуком... У чоловіків страху менше, принесуть самогону, сала: «Давай пообідаємо». І відмовитися незручно, і пообідати чистим цезієм — невелика радість. Вип'єш. Без закуски.

Білі гриби хрумтіли під колесами машин. Хіба це нормально? У річці плавали товсті й ліниві соми, уп'ятеро-вшестеро більші ніж звичайно. Хіба це нормально? Хіба...

В одному селі таки всадили за стіл... Бараняча печеня... Господар хильнув і зізнався: «Молодий баранчик. Зарізав, бо не міг на нього дивитися. Ну й потвора! Навіть їсти його не хочеться». Я — люсь шклянку самогону! Після тих слів... Господар сміється: «Ми тут адаптувалися, як колорадські жуки». Піднесли дозиметра до хати — зашкалює...»

«Десять літ пройшло... Вже так, мов і не було цього, не захворів би — забув...

Родіні треба служити! Служить Родіні — святе діло. Одержав: спідню білизну, онучі, чоботи, погони, пілотку, штани, гімнастюрку, пасок, вешмішок. У дорогу! Дали самоскида. Возив бетон. Сиджу в кабіні й не вірю, що скло мене захищає. Чи пан, чи пропав... Пронесе... Молоді хлопці. Нежонаті. Респіраторів із собою не брали. Ба ні, одного пам'ятаю... Підстаркуватий шофер... От той завше в масці... А ми — ні. Даїшники стояли без масок. Ми — в кабіні, а вони — в радіоактивній пилюзі по вісім годин стояли. Усім добряче платили: утроє зарплата плюс командировошні. Прикладалися... Горілка, знали, помічна. Найперший засіб для відновлення захисних функцій організму після радіоактивного опромінення. І стрес знімає. Недурно в війну видавали знамениті наркомовські сто грам. Звична картина: п'яний міліціонер штрафує п'яного шофера...

Не пишть про чудеса советського героїзму! Бували вони... Чудеса! Тільки перш — безладдя, дуrolяпство, а тоді вже чудеса. Закрив амбразуру... Груддю на пулемьот... А що в принципі не повинно бути такого наказу, про це ніхто не пише. Шпурляли нас туди, як пісок на реактор... Як лантухи з піском. Щодня вивішувався новий «боевой лісток»: «работают мужественно і самоотверженно», «вистоїм і победім»... Називали красиво «солдатами вогню»...

Дали мені за подвиг грамоту й тисячу рублів...»

«Попервах подив... Відчуття, наче військові навчання... Гра...

Але це була справжня війна. Атомна війна. Нам невідомо: що страшно, що нестрашно, чого стерегтися, чого ні? Ніхто не знав. І спитати не було в кого. Справжня евакуація... На вокзалах... Що коїлось на вокзалах? Ми помагали впихати дітей у вікна вагонів... У чергах порядок наводили... Черги за квитками в касах, за йодом під аптеками. У чергах лаялися матом і бились. Висаджували двері в горілчаних кіосках і магазинах. Розбивали, виламували залізні ґрати. Тисячі переселенців... Вони жили по клубах, школах, дитсадках. Ходили напівголодні. Гроші в усіх хутко вийшли. У магазинах усе поскуповували...

Не забуду жінок, які нам білизну прали. Пральних машин не було, про них не подумали, не завезли. Прали руками. Жінки всі літні. Руки в них — у пухирях, у струпах. Білизна ж не просто брудна, там десятки рентген. «Хлопчики, поїжте...», «Хлопчики, поспіть...», «Хлопчики, ви ж молоденькі... Пильнуйтеся...» Жаліли нас і плакали.

Чи живі ще вони сьогодні?

Двадцять шостого квітня ми щороку збираємося, ті, хто там був. Ті, хто ще лишився. Згадуєм той час. Ти був солдатом на війні, ти був потрібен. Погане забулось, а це лишилося. Те, що без тебе не могли обійтися... Тебе потребували... Наша система, вона ж військова в принципі, прекрасно спрацьовує, коли надзвичайні обставини. Там ти, нарешті, вільний і потрібний. Свобода! І руський чоловік у такі моменти демонструє свою велич. Унікальність! Як голландці чи там німці ніколи не станемо. І не матимем ні довговічного асфальту, ні доглянутих газонів. А герої завжди найдуться!...»

«Моя історія...

Кинули клич — я пішов. Треба! Був членом партії. Комуністи, вперед! Така обстановка. Я в міліції служив. Старший сержант. Пообіцяли мені нову «звездочку». Це був липень вісімдесят сьомого... Треба медкомісію пройти обов'язково, але мене одправили без перевірки. Хтось там, як кажуть, одмазався, приніс довідку, що в нього виразка шлунку, і мене

замість нього. Срочно. Така обстановка... (Сміється). Анекдоти вже натоді з'явилися. Вмить... Приходить чоловік додому й скаржиться жінці: «Сказали: завтра — або в Чорнобиль, або партбілет на стіл». — «Так ти ж безпартійний?» — «От я й думаю: де я їм до ранку партбілет візьму?».

Їхали як воєнні люди, а з нас на перших порах зорганізували бригаду мулярів. Аптеку мурували. У мене зразу кволість, оспалість якась. Ночами кашель. Я — до лікаря: «Усе нормально. Спека». У їдальню привозили з колгоспу м'ясо, молоко, сметану, ми їли. Лікар ні до чого не торкався. Їжу зготують, він у журналі собі одмітить, що все в нормі, а сам проби не зніме. Ми примічали. Така обстановка. Одчаяки були. Полуниці почалися. Повні улики меду...

Уже починали лазить мародери. Цупили все. Ми забивали вікна, двері. Опечатували в колгоспних конторах сейфи, сільські бібліотеки. Потім відключали інженерні комунікації, знеструмлювали будинки на випадок пожежі.

Магазини розорені, грати на вікнах повиламувані. Цукор, мука під ногами, розтоптані цукерки... Розбиті банки... З одного села людей виселили, а через п'ять-десять кілометрів люди живуть. Із покинутого села речі до них перекочували. Така обстановка... Ми вартуєм... Приїжджає бувший голова колгоспу з тутешніми людьми, їх уже десь поселили, дали хати, але вони повертаються сюди жито жать, сіять. Вивозили сіно паками. А в тих паках ми знаходили сховані машинки швейні, мотоцикли, телевізори. А випромінювання таке йшло, що телевізори не працювали... Бартер: вони тобі бутель самогону — ти їм дозвіл на провоз дитячого візка. Продавали, вимінювали трактори, сівалки. Один бутель, два бутлі... Гроші нікому не інтересні були. (Сміється). Як при комунізмі... На все своя такса: каністра бензину — півлітра самогону, каракульова шуба — два літри, мотоцикл — як сторгуєшся... Я через півроку від'їхав, згідно штатного розпису, строк був півроку. Потім прислали заміну. Нас трохи затримали, бо з Прибалтики відмовилися їхати. Така обстановка... Ну я знаю, що розікрали, розтягли все, що можна було підняти і вивезти. Пробірки зі шкільних хімічних лабораторій тягнули. Зону перевезли сюди. Шукайте тепер на базарах, по комісійних, на дачах...

За дротом осталася сама земля... І могили... Наше минуле — наша велика країна...»

«Прибули на місце... Переобмундирувалися...

Питаємо: куди ми потрапили? «Аварія, — заспокоює нас капітан, — сталась давно. Три місяці тому. Вже не страшно». Сержант: «Усе в порядку, тільки мийте руки перед їдою».

Служив дозиметристом. Як стемніє, до нашого вахтового вагончика під'їжджають хлопці на машинах. Гроші, цигарки, водка... Дай тільки в конфіскованому барахлі поритися. Пакували торбами. Куди везли? Мабуть, до Києва... До Мінська... На барахолки. Решту ми закопували. Плаття, чоботи, стільці, гармошки, швейні машинки... Закопували в ями, що звалися «братські могили».

Додому приїхав. Іду на танці. Дівчину примітив:

— Давай дружити.

— Ще чого! Ти тепер чорнобильський. Хто за тебе заміж піде?

З іншою познайомився. Цілуємося. Обіймаємося. Діло до загсу йде.

— Давай поженимося, — пропоную.

І питання, щось типу: а хіба ти можеш? Годен?

Я б поїхав звідси... І, мабуть, поїду. Та от батьків шкода...»

«У мене своя пам'ять... Офіційна моя там посада — командир роти охорони... Щось наче директор зони апокаліпсису. (Сміється). Так і напишіть.

Затримуємо машину з Прип'яті. Місто вже евакуйоване, людей нема. «Пред'явіть документи». Документів нема. Кузов під брезентом. Піднімаємо брезент: двадцять чайних сервізів, як зараз пам'ятаю, мебльова стінка, м'який куточок, телевізор, килими, велосипеди...

Складаю протокола.

Привозять м'ясо для заховання в могильниках. У яловичих тушах бракує стегон. Вирізка.

Складаю протокола.

Отримали повідомлення: в покинутому селі розбирають хату. Нумерують ікладають балки на трактор із причепом. Терміново вирушаємо на вказану адресу. «Нальотчиків» затримали. Хотіли вивезти будинок і продати під дачу. Уже й аванс від майбутніх господарів узяли.

Складаю протокола.

У порожніх селах бігали здичавілі свині. А собаки й коти чекали людей біля своїх хвірток. Стерегли порожні хати. Постоїш біля братської могили... Репнутий камінь із прізвищами: капітан Бородін, старший лейтенант... Довгі стовпці, як вірші — прізвища рядових... Будяки, кропива, лопухи.

Раптом — доглянутий город. За плугом ступає господар, угледів нас:

— Хлопці, не гримайте. Ми вже підписку дали: весною поїдемо.

— А нащо тоді город переорюєте?

— Дак це ж осінні роботи...

Я розумію, але я повинен скласти протокола...»

«Та йдіть ви всі...

У мене жінка забрала малого й пішла. Сука! Але я не повішусь, як Ванька Котов... І з сьомого поверху не викинусь! Сука!! Коли я звідти пригнався з чемоданом грошви... Машину купили, їй — шубу норкову.. Вона, сука, жила зі мною. Не боялась. *(Зненацька співає)*.

*Даже тысяча рентген
Не положит русский член...*

Хароша частушка. Звідти. Хочте анекдот? *(Тут-таки починає розповідати)*. Чоловік вертає додому... З-під реактора... Жінка питає в лікаря: «Що робить із мужем?» — «Помить, обнять, дезактивувать». Сука! Вона мене боїться... Забрала малого... *(Зненацька поважно)*. Солдати працювали... Біля реактора. Я їх водив на зміну й зі зміни: «Хлопці, рахую до ста. Все! Вперед!» У мене, як і у всіх, висів на шиї лічильник-набирач. Після зміни я їх збирав і здавав у перший відділ... Секретний... Там знімали показники, щось нібито записували нам у наші карточки, але скільки рентген кожному попало — военная тайна. Суки! Б... Минає трохи часу, тобі кажуть: «Стоп! Більше не можна!» Уся медична інформація... Навіть при від'їзді не сказали — скільки? Суки! Б... Тепер вони за владу б'ються... За портфелі... У них — вибори... Ще хочете анекдот? Після Чорнобиля можна їсти

все, тільки своє лайно хоронити в свинці. Ха-ха-ха... Життя прекрасне, але таке, падло, коротке...

Як нас лікувать? Ніяких документів ми не привезли. Я шукав... Запити слав по інстанціях... Одержав і зберігаю три відповіді. Відповідь перша: документи знищено в зв'язку з тим, що термін їх зберігання — три роки, друга — документи знищено під час постперебудовного скорочення армії й розформування частин, третя — документи знищено, тому що вони були радіоактивні. А може, їх знищили, щоб ніхто правди не взнав? Ми — свідки. Але ми скоро помремо... Чим нашим лікарям допомогти? Мені б довідочку зараз: скільки? Чого я там набрався? Я б свій суцї показав... Я їй іще покажу, що ми за всіх умов виживем, і будем жениться і родить.

А от... Молитва ліквідатора: «Господи, якщо ти зробив так, що я не можу, то зроби так, щоб я не хотів». Пішли ви всі в с. ..!»

«Починалося... Все починалося, як детектив...

Під час обіду — дзвінок на завод: рядовому запасу такому-то... явитися в міський військкомат, щось уточнити в документах. І то — терміново. А у військкоматі... Таких, як я, було багато, нас зустрічав капітан і кожному повторював: «Завтра поїдете в селище Красне, де будете проходити військові збори». Наступного дня вранці всі зібралися біля будівлі військкомату. Забрали в нас цивільні документи, військові квитки й посадили в автобуси. І повезли в невідомому напрямку. Про військові збори ніхто вже не заїкався. Офіцери, що нас супроводжували, на всі питання відповідали мовчанкою. «Братці! А якщо в Чорнобиль?!» — хтось догадався. Команда: «Замовчать! За панікерські настрої — військовий трибунал за законами воєнного часу». За якийсь час оголошення: «Перебуваємо на воєнному становищі. Ніяких зайвих балачок! Хто покине Батьківщину в біді — той зрадник».

Першого дня побачили атомну станцію здалеку. Другого вже прибирали навколо неї сміття... Тягали відрами... Гребли звичайними заступами, зачищали мітлами, з якими двірники працюють. Шкребками. А звісне діло — заступ пристосований для піску й щебеню. А не для сміття, у якому

знаходили все: шматки плівки, арматури, дерева й бетону. Як то кажуть, на атом — лопата. Двадцятий вік... Трактори й бульдозери, які там використовувались, були без водія, радіокеровані, а ми йшли за ними й підгрібали послідки. Дихали тою пилюгою. Міняли за зміну до тридцяти «лепестків Істрякова», у народі їх звали «намордниками». Незручна й недосконала штука. Часто їх зривали... Дихати неможливо, особливо в спеку. Під сонцем.

Після всього... Ще три місяці проходили військові збори... Стріляли по мішенях. Вивчали новий автомат. На випадок ядерної війни... (З іронією). Я так розумію... Нас навіть не перевдягли. Ходили в тих самих гімнастюрках, у чоботях, у яких були біля реактора.

Ну, і дали підписати бомагу.. Про нерозголошення... Я мовчав... А дали б говорити, то кому я міг розказать? Зразу після армії став інвалідом другої групи. У двадцять два роки. Працював на заводі. Начальник цеху: «Перестань хворіть, а то скоротим». Скоротили. Пішов до директора: «Не маєте права. Я чорнобилець. Я вас рятував! Захищав!» — «Ми тебе туди не посиляли».

Ночами прокидаюсь од маминого голосу: «Синоцю, чого ти мовчиш? Ти ж не спиш, ти лежиш із розплющеними очима. І світло в тебе горить...» Я мовчу... Хто готовий мене вислухати? Заговорить зі мною так, щоб я відповів... Моею мовою...

Я самотній...»

«Вже не боюся смерті. Самої смерті...

Але неясно, як умирати буду. Друг умирав — розрісся, надувся... Як бочка. А сусіда... Теж там був, кранівник. Той став чорний, як вугіль, зсохся на дитячий розмір. Неясно, як буду вмирати... Якби я просив смерті, то звичайної. Не чорнобильської. Одне знаю твердо: із моїм діагнозом довго не протягнеш. Відчути б момент — і кулю в лоба... Я був і в Афгані... Там із цим легше. З кулею...

В Афганістан я поїхав добровольцем. І в Чорнобиль теж. Сам попросився. Працював у місті Прип'яті. Місто було оперезане двома рядами колючого дроту, як на державному кордоні. Чистенькі багатоповерхівки й вулиці, вкриті грубим шаром піску, з повирубуваними деревами... Кадри

з фантастичного фільму... Ми виконували наказ — «випрати» місто й замінити в ньому заражений ґрунт на двадцять сантиметрів углиб таким самим шаром піску. Вихідних не було. Як на війні.

Бережу газетну вирізку. Про оператора Леоніда Топтунова, це він тої ночі чергував на станції й натиснув на червону кнопку аварійного захисту за кілька хвилин до вибуху. Вона не спрацювала... Його лікували в Москві. «Щоб урятувати, треба тіло», — розводили руками лікарі. А в нього одним-одна лишилася чиста, неопромінена плямочка — на спині. Поховали на Мітінському кладовищі. Труну вимостили зсередини фольгою. Над ним півтора метри бетонних плит зі свинцевою прокладкою. Приїде батько... Стоїть, плаче... Йдуть мимо люди: «Твій сучий син підірвав!» А він був всього лишень оператор... А поховали як пришельця з космосу.

Краще б я в Афгані згинув! Чесно скажу, навалюються такі думки. Там смерть була ділом звичайним. Зрозумілим...»
«З вертольота...

Ішов низько над землею, спостерігав... Косулі, дикі кабани... Худі, сонні. Як на сповільненій зйомці рухаються... Вони живилися травою, що там росла, і пили воду. Не розуміли — їм теж треба забиратись... Втікати разом з людьми...

Їхати — не їхати? Летіти — не летіти? Я комуніст, як я міг не летіти? Двоє штурманів відмовилося, мовляв, дружини в них молоді, дітей іще нема, їх шпетили. І край кар'єри! Був іще й чоловічий суд. Суд честі. Це, розумієте, азарт — він не зміг, а я піду. Тепер-то я інакше думаю... Після дев'яти операцій і двох інфарктів... Тепер я нікого не суджу, я їх розумію. Молоді хлопці. Але сам усе одно би полетів, це точно. Він не зміг, а я — піду! Мужське...

Згори... З висоти... Вражала кількість техніки: важкі вертольоти, середні вертольоти... Мі-24 — це бойовий вертоліт. Що можна було робити на бойовому вертольоті в Чорнобилі? Або на воєнному винищувачі МіГ-2? Льотчики... Молоді хлопці... Стоять у лісі коло реактора, хапають рентгени. Наказ! Воєнний наказ! Але нащо було посилати туди таку кількість людей, опромінювати? Навіщо?! (Зривається на крик). Спеціалісти були потрібні, а не людський матеріал. Згори... Видно... Зруйнована будівля, гори обваленого

мотлоху.. І гігантська кількість маленьких людських фігурок. Стояв якийсь бундесівський кран, але мертвий, трохи по даху пройшов і здох. Роботи вмирили... Наші роботи, академіка Лукачова, сконструйовані для досліджень на Марсі... Японський робот, зовні схожий на людину... Але... У них, видно, згоряла вся начинка од високої радіації. Солдатики в гумових костюмах, у гумових рукавичках бігали... Такі маленькі, якщо дивитися з неба...

Я все запам'ятовував... Я думав, що розповім синові... А приїхав: «Тату, що там?» — «Війна». Я не знайшов власних слів...»

Розділ другий

ВІНЕЦЬ ТВОРІННЯ

Монолог про давні пророцтва

«Моя дівчинка, вона не така, як усі... От вона підросте, і спитається в мене: «Чому я не така?»

Коли вона вродилася, то не дитина була, а жива торбинка, звідусюди зашита. Ані щілинки, тільки очка відкриті. У медичній карточці записано: «дівчинка, народжена з множинною комплексною патологією: аплазія ануса, аплазія піхви, аплазія лівої нирки»... Так це звучить по-вченому, а по-простому — ні попи, ні пісі, одна нирка... Я її несла назавтра на операцію, на другий день її життя... Вона очка розплющила, наче й усміхнулась, а я була подумала, що заплакати хоче... Господи, усміхнулась! Такі, як вона, не живуть, такі зразу помирають. Вона не вмерла, бо я її люблю. За чотири роки — чотири операції. Це єдина дитина в Білорусі, що вижила з такою комплексною патологією. Я її дуже люблю. (*Зупиняється*). Я нікого більше не зможу вродити. Не насмілюся. Вернулася з родилки: чоловік поцілує вночі, а я вся трушуся — нам не можна... Гріх. Страх... Чула, як лікарі між собою балакали: «Дівчинка не в сорочці родилась, а в панцирі. По телевізору показати, ні одна мати не родила б». Це вони про нашу дівчинку... Як нам після цього любитися?!

Ходила я до церкви. Розказала батюшці. Він каже, що треба замолюють свої гріхи. Але в нас у роду ніхто нікого не вбивав... Чим я винувата? Спершу наше селище хотіли евакуювати, а потім скреслили зі списків: не хватило в держави грошей. А я в цей час закохалася. Вийшла заміж. Я не знала, що нам тут не можна любитися... Колись давно моя бабця

читала в Біблії, що настане на землі час, коли всього буде вдосталь, усе буде цвісти й плодоносити, у річках стане повно риби, а в лісах звіря, а скористати з того чоловік не зможе. І не зможе породити собі подібного, продовжити безсмертя. Я слухала давні пророцтва як страшну казку. Не вірила. Розкажіть усім про мою дівчинку. Напишіть. У чотири рочки вона співає, танцює, віршики читає напам'ять. У неї нормальний розумовий розвиток, вона нічим не різниться од других дітей, у неї тільки ігри інакші. Вона не грається в «магазин», у «школу», вона з ляльками грається в «лікарню»: робить їм уколи, ставить градусника, приписує капельницю, лялька вмирає — накриває її білим простирадлом. Чотири роки ми з нею живемо в лікарні, її не можна там покинути саменьку, і вона не знає, що жити треба вдома. Коли забираю її на місяць-два до хати, питається: «А ми скоро вернемося в лікарню?» Там у неї друзі, там вони живуть, ростуть... Їй зробили дупцю... Формують піхвочку... Після останньої операції повністю припинилося сечовиділення, катетера вставити не вдалося — треба ще кілька операцій. Але далі радять оперуватися за кордоном. А де нам взяти десятки тисяч доларів, коли чоловік дістає сто двадцять доларів на місяць? Один професор по секрету нараяв: «Із такою патологією ваша дитина становить великий інтерес для науки. Пишіть до зарубіжних клінік. Їх це має зацікавити». І я пишу... *(Намагається не заплакати)*. Я пишу, як щопівгодини доводиться видавлювати сечу руками, сеча виходить через крапчасті отвори в піхвовій ділянці. Якщо цього не робить, відмовить єдина нирка. Де ще в світі є дитина, якій треба щопівгодини видавлювати сечу руками? І скільки це можна видержати? *(Плаче)*. Я не даю собі плакати... Мені не можна плакати... Стукаюся в усі двері. Пишу. Візьміть мою дівчинку, хай для дослідів... Для наукових досліджень... Я згодна, щоб вона стала піддослідним жабеням, кроликом піддослідним, аби тільки вижила. *(Плаче)*. Десятки листів написала... О Господи!

Поки ще вона не розуміє, але колись же спитається в нас: чому вона не така, як усі? Чому її не зможе покохати мужчина? Чому їй не можна вродити дитини? Чому з нею ніколи не станеться того, що стається з метеликом... пташкою... зо всіма, тільки не з нею... Я хотіла... Мені треба

було довести... Щоб... Хотіла виправить документи... Щоб вона виросла й дізналася: це не ми з чоловіком винуваті. Не наше кохання... *(Знову намагається не заплакати)*. Чотири роки воювала. З лікарями, з чиновниками... Добивалася прийому в високих кабінетах... Тільки через чотири роки мені видали довідку, де підтверджується зв'язок йонізуючої радіації (малих доз) із її страшною патологією. Мені відмовляли чотири роки, мені товкли: «Ваша дівчинка — інвалід дитинства». Який вона інвалід дитинства? Вона — інвалід Чорнобиля. Я вивчила свій родовід: не було у нас у роду такого, до вісімдесяти-дев'яноста літ усі жили, дідуньо мій — до дев'яноста чотирьох. Лікарі виправдувалися: «У нас — інструкція. Такі випадки належить розцінювати як загальне захворювання. От років за двадцять-тридцять, коли нагромадиться банк даних, почнемо пов'язувати хвороби з йонізуючою радіацією. З малими дозами... З тим, що ми їмо й п'ємо на нашій землі... А наразі медицина й наука мало що про це знають». Але я не можу ждати двадцять-тридцять років. Це півжиття! Хотіла подати на них у суд... На державу... Мене називали божевільною, сміялися, мовляв, таких дітей і в Давній Греції приводили. І в старому Китаї. Один чиновник кричав: «Чорнобильських пільг захотіла! Чорнобильських грошей!» Як я в нього в кабінеті не зомліла... Як не вмерла від розриву серця... Але мені не можна...

Вони одного не могли зрозуміть. Не хотіли. Мені треба було знать, що це не ми з чоловіком винуваті... Не наше кохання... *(Відвернулася до вікна й тихо плаче)*.

Це ж дівчинка росте... Все одно, дівчинка... Не хочу, щоб називали прізвище. Навіть сусіди наші... На сходовій клітці всього не знають. Вберу її в сукеночку, заплету кіску: «Катюня ваша така гарнесенька», — кажуть до мене. А сама я так дивно дивлюся на вагітних жінок... Наче здалеку, з-за рогу... Не дивлюсь, а підглядаю. У мені мішанина різних почуттів: подив, і жах, і заздрість, і радість, навіть мстивість якась. Раз зловила була себе на думці, що з тим самим почуттям дивлюся на щінну сусідську суку... На лелечиху в гнізді...

Моя дівчинка...»

Лариса З., мати

Монолог про місячний краєвид

«Я раптом почав сумніватися, що ліпше: пам'ятати чи забути? Поспитав знайомих... Одні забули, інші воліють не згадувати, бо ми нічого не можемо змінити, навіть виїхати звідсіля... Навіть цього...

Що я запам'ятав... Зараз же в перші дні по аварії з бібліотек позникали книжки про радіацію, про Гіросіму й Нагасакі, навіть про рентген. Пройшла чутка, наче це наказ начальства, щоб не ширити паніки. Для нашого ж таки спокою. Жартували навіть, що коли б Чорнобиль вибухнув у папуасів, цілий світ би перелякався, крім самих папуасів. Жодних медичних рекомендацій... Жодної інформації. Хто міг, діставав таблетки йодистого калію (в аптеках у нас у місті їх не було в продажу, діставали десь по великому блату). Траплялося, з'їдали жменю цих таблеток і запивали склянкою спирту. «Швидка» відволодувала.

Приїхали перші іноземні журналісти... Перша кіногрупа... Вони були в пластикових комбінезонах, касках, гумових бахілах, навіть камера в спеціальному чохлі. А з ними наша дівчина, перекладачка... Вона в літньому платті й босоніжках...

Люди вірили кожному друкованому слову, хоча ніхто правди не друкував. Не казав. З одного боку, приховували, а з другого, не все розуміли. Від генсека до двірника. Потім з'явилися прикмети, за ними всі стежили: поки в місті чи селі є горобці й голуби, там можна мешкати й людині. Працює бджола — теж чисто. Їхав у таксі, водій чудувався, чому це птахи, як сліпі, падають на шибу, розбиваються. Як знавісніли. Сонні... Схоже на самогубство... Після зміни, щоб забути про це, він сидів і пиячив з друзями.

Запам'ятав, як повертався з відрядження. Обабіч дороги — справжнісінький місячний краєвид... Аж до обрію тяглися засипані білим доломітом лани. Горішній заражений шар землі знято, натомість насипали доломітового піску. Мов і не земля... Не на землі... Довго катувався цим

видивом і спробував написати оповідання. Уявив, що тут діятиметься за сто років: чи то людина, чи щось такого скаче рачки, підкидаючи довгі задні ноги колінцями назад, вночі бачить усе третім оком, а єдине вухо, воно на тім'ячку, чує навіть мурашину ходу. Лишилися тільки мурахи, решта все на землі й у небі вигинуло...

Послав оповідання в журнал. Прийшла відповідь, що це не літературний твір, а переказ жахіття. Звичайно, таланту мені забракло. Але тут, підозрюю, ще одна причина. Я застановився: чому про Чорнобиль мало пишуть? Наші письменники продовжують писати про війну, про сталінські табори, а тут мовчок. Книжок — одна, дві, і все. Гадаєте, випадковість?

Подія ще досі поза культурою. Травма культури. І єдина наша відповідь — мовчання. Очі заплющили, як малі діти, й гадаємо: «Ми заховалися. Нас обмине.» Із майбутнього щось визирає, і воно неспівмірне з нашими почуттями. Із здатністю переживати. Розговоришся з людиною — та починає розповідати й дякує тобі, що ти її вислухав. Не зрозумів, а бодай вислухав. Бо твій бесідник і сам не зрозумів... Як і ти... Я розлюбив читати фантастику...

То що ж ліпше: пам'ятати чи забути?»

*Євген Олександрович Бровкін,
викладач Гомельського
державного університету*

**Монолог свідка, якому болів
зуб, коли він бачив, як упав
Христос і став кричати**

«Тоді я думав про інше... Вам може здатися дивним... Саме тоді я розлучався з дружиною.

Раптом приходять, вручають повістку й кажуть, що внизу вже чекає машина. Такий «воронок» спеціальний. Як у тридцять сьомому році... Брили ночами. З постелі, тепленькими. Потім ця схема перестала працювати: жінки не відчиняли дверей або брехали, що чоловіки у відрядженні, на курорті, на селі у батьків. Їм намагалися вручити повістки, вони не брали. Почали хапати людей на праці, на вулиці, в обідню перерву в заводських їдальнях. Як у тридцять сьомому.. А я був тоді на грані божевілля. Мене зрадила дружина, решта все, здавалось, дурниці. Сів у той «воронок»... Вели мене двоє в цивільному, але з військовою виправкою, йшли обоє, видно, боялися, щоб не дременув. Коли сів у машину, чогось згадав американських космонавтів, що літали на Місяць, і один із них згодом став священиком, а другий буцімто збожеволів. Читав, що їм привиділось... Наче там вони побачили рештки міст, якісь людські сліди. Майнули в пам'яті уривки з газет: наші атомні станції абсолютно безпечні, можна зводити на Красній площі. Біля Кремля. Безпечніші од самовара. Що вони подібні до зірок, і ми «засіємо» ними всю землю. Але мене покинула дружина... Я міг думати тільки про це. Кілька разів поривався накласти на себе руки, таблетки ковтав і мріяв не прокинутися... Ми ходили в один дитсадок, вчилися в одній школі... В одному інституті... *(Закурює цигарку й мовчить)*.

Я вас попереджав... Нічого героїчного, для письменницького пера. Були думки, що наче ж не воєнний час, чому я мушу важити життям, поки хтось спатиме з моєю дружиною. Чому знов я, а не він? Широ кажучи, не бачив я там героїв. Шаленців бачив, яким начхати на власне життя,

зухів і хватів теж вистачало, тільки вони там були ні до чого. Я й сам маю грамоти й подяки. Але це через те, що мені не страшно було помирати. Наплювати! Це навіть був вихід. Поховали б із почеснями. І на казенний кошт...

...Там ти зразу потрапляв у фантастичний світ, де поєдналися кінець часів і кам'яний вік. А в мені ще й усе загострено... Оголошено... Жили в лісі. В палатках. За двадцять кілометрів від реактора. «Партизанили». «Партизани» — це ті, кого беруть на навчальний військовий збір. Вік — від двадцяти п'яти до сорока років, багато з вищою освітою, з середньотехнічною, я, до речі, вчитель історії. Замість автоматів видали нам заступни. Перекопували сміттєзвалища, городи. Жінки по селах дивилися й хрестилися. Ми в рукавичках, респіраторях, масках... Сонце пружить... З'являємося в них на городах, як чорти. Інопланетяни якісь. Вони не розуміли, чому ми перекопуємо їм грядки, вириваємо їхній часник, капусту, коли часник як часник, капуста як капуста. Бабки хрестяться й голосять: «Солдатики, це що ж — кінець світа?»

У хаті піч топиться, сало шквариться. Дозиметра приставиш: не піч, а маленький реактор. «Сідайте, хлопчики, до столу», — кличуть. Припрохують. Відмовляємося. Просять: «Сто грам найдем. Сідайте. Розкажіть». А що розказувати? На самому реакторі пожежники топтали м'яке паливо, воно світилося, а вони не знали, що то таке. Де вже нам знати?

Ідемо відділом. На всіх — один дозиметр. А в різних місцях — різний рівень: один із нас працює, де два рентгени, а інший там, де десять. З одного боку самоправство, як у зеків, із другого — страх. І загадка. Але я не мав страху. Дивився на все відсторонено...

На вертольоті прилетіла група вчених. У гумовому спецодязі, високих чоботях, захисних окулярах... Космонавти... Підходить до одного бабка: «Ти хто?» — «Я — вчений». — «Ах, ти вчений, ти подиви на нього, як вистроївся. Замаскувався. А ми?» І за ним — із кийком. Мені не раз мелькало, що колись учених ловитимуть, як у середньовіччі лікарів ловили й топили. Палили на вогнищах.

Я бачив чоловіка, перед очима якому ховали його дім... *(Встає й відходить до вікна)*. Лишилася свіжа могила... Великий прямокутник. Поховали його колодязь, його сад...

(Мовчить). Ми — ховали землю... Зрізали, скочували її грубими верствами. Я вас попереджав, нічого героїчного...

Повертаємося пізно ввечері, бо працювали по дванадцять годин на добу. Без вихідних. На перепочинок тільки ніч. Значить, їдемо на бетеері. Йде порожнім селом чоловік. Ближче: молодий хлопець із килимом на плечах. Неподалік «Жигулі»... Гальмуємо. Багажник напханий телевізорами й обтягненими телефонами. Бетеер розвертається й тараном: «Жигулі» на гармошку, як бляшанка з-під консервів. Ніхто слова не зронив...

Ховали ліс... Дерева пиляли по півтора метри, запаковували в целофан і скидали в могильник. Уночі не міг заснути. Заплющу очі: щось чорне ворухиться, перевертається... Як живе. Живі шари ґрунту. З жуками, павуками, черв'яками... Я нікого з них не знав, не знав, як звуться... Просто — жуки, павуки. Мурахи. А вони малі й великі, жовті й чорні. Такі різнобарвні. У котрогось поета читав, що тварини — це окремий народ. Я їх вбивав десятками, сотнями, тисячами, не знаючи навіть на ім'я. Руйнував їхні оселі, їхні тайни. Хоронив... Хоронив...

У Леоніда Андрєєва, якого я дуже люблю, є притча про Лазаря, який зазирнув за межу дозволеного. Він уже чужий, він уже ніколи не буде своїм серед людей, дарма що його Христос воскресив...

Може, годі? Розумію, вам цікаво, тим, хто там не побував, завжди цікаво. Один Чорнобиль — у Мінську, другий — у самій зоні. Десь у Європі — третій. У самій зоні вражала байдужість, із якою про нього говорили. У мертвому селі зустріли старого. Живе сам. Питаємо його: «А не страшно?» А він нас: «А чого страшно?» Не можна цілий час жити в страхові, людина негодна, минає трохи часу й починається буденне людське життя. Звичайне... Нормальне... (*Захопившись, веде далі*). Чоловіки пили горілку. Грали в карти. Залицялися до жінок. Зачинали дітей. Багато розмовляли про гроші. Але не за гроші там працювали, мало хто за самі тільки гроші. Працювали тому, що треба було працювати. Сказали — працювати. І не допитувались. Мріяли про службові підвищення. Хитрували, крали. Сподівалися на обіцяні пільги: одержати квартиру поза чергою й вибратися з бараку,

влаштувати дитину в дитсадок, купити машину. Один у нас перестрашився, боявся вилізати з палатки, в гумовому саморобному костюмі спав. Боягуз! Його виключили з партії. Він кричав: «Я хочу жити!» Все мішма... Зустрічав там жінок, які самі приїхали, самохітно. Рвалися. Їм відмовляли, пояснювали, що потрібні водії, слюсарі, пожежники, проте вони все одно їхали. Все мішма... Тисячі добровольців... Добровільні студентські загони й спеціальний «воронок», що чигає по ночах на запасників... Збирали речі... Грошові перекази в фонд потерпілих, сотні людей, які задурно пропонували кров і кістковий шпик... І водночас усе можна було купити за пляшку горілки. Почесну грамоту, відпустку додому... Один голова колгоспу привезе в загін дозиметристам ящик водки, щоб його село не вносили в список на евакуацію, другий віддасть теж ящик водки, щоб його колгосп виселили. Йому вже трикімнатну квартиру в Мінську пообіцяли. Радіовимірювань ніхто не перевіряв. Нормальний російський хаос. Так ми живем... Щось там списували, продавали... З одного боку — гидко, з другого — а йдіть ви всі к дідьчій матері!

Прислали студентів. Вони на полях лободу виривали. Гребли сіно. Кілька пар було зовсім молодесеньких. Подружжя. Вони ще за руку ходили. Дивитись було несила. А місця такі гарні! Така благодать! Жах був ще жахливіший від того, що гарно. І людина мусила звідти йти. Втікати, як злодій. Як злочинець.

Щодня привозили газети. Я читав самі заголовки: «Чорнобиль — місце подвигу», «Реактор переможено», «А життя триває». Були в нас замполіти, проводились політбесіди. Нам казали, що ми мусимо перемогти. Кого? Атом? Фізику? Космос? Перемога в нас не подія, а процес. Життя в борні. Звідси така любов до пожеж, повенів... Землетрусів... Потрібне місце дії, щоб «виявити мужність і героїзм». І почитати прапора. Замполіт читав із газет замітки про «високу свідомість і чітку організованість», про те, що через кілька днів по катастрофі над четвертим реактором уже майорів червоний прапор. Пломнів. Через кілька місяців його зжерло високою радіацією. Прапор знову підняли. Потім новий... А старий рвали собі на згадку, запихали клапті під

бушлат біля серця. Потім додому везли... Показували з гордістю дітям... Берегли... Героїчне безумство! Але я теж такий... Нічим не кращий. Я намагався подумки уявити, як солдати піднімаються на дах... Смертники. Але переповнені почуттями... Перше — почуття обов'язку, друге — почуття батьківщини. Скажете: радянське поганство? Але штука в тім, що дали б мені тоді в руки прапора, я б теж туди поліз. Чому? Не знаю. Ну й, звісно, не остання річ, що мені тоді не страшно було вмирати... Дружина навіть листа не прислала. За півроку — жодного листа... *(Зупиняється)*.

Хочете анекдот? Втік із тюрми в'язень. Сховався в тридцятикілометровій зоні. Зловили. Відвели до дозиметристів. Так «світиться», що його ні в тюрму, ні в лікарню, ні на люди. *(Сміється)*. Анекдоти ми там любили. Чорний гумор.

Прибув я туди, коли птахи сиділи в гніздах, виїздив — яблука лежали на снігу. Не все ми встигли захоронити. Хоронили землю в землі... З жуками, павуками, личинками... Із цим окремим народом. Світом. Найсильніше моє враження звідти — від них.

Нічого я вам не розказав. Клапті... У того-таки Леоніда Андреева є оповідання: один мешканець Єрусалима, повзчий дім вели Христа, все чув і бачив, але йому на той час болів зуб. У нього на очах Христос упав, несучи хреста, впав і став кричати, він все це бачив, але йому болів зуб, і він не вискочив на вулицю. За два дні, коли зуб перестав боліти, йому розказали, як Христос воскрес, тоді він подумав: «А я ж міг бути цьому свідком, але мені болів зуб».

Невже воно весь час так? Ніколи людина не є рівнею великій події. Завжди їй таке не до снаги. Мій батько обороняв Москву в сорок другому. Зрозумів, що був співтворцем історії, через десятки років. Із книжок, кінофільмів. А сам гадував: «Сидів у окопі. Стріляв. Вибухом засипало. Напів-мертвого санітарі витягли». І все.

А мене тоді покинула дружина...»

*Аркадій Філін,
ліквідатор*

Три монологи про «прах ходячий» і «землю говорючу»

Голова Хойникського добровільного товариства мисливців та рибалок Віктор Йосипович Вержиковський і двоє мисливців — Андрій і Володимир, які не схотіли назвати прізвищ.

— Вперше я вбив лисицю. В дитинстві... Вдруге — лосиху... Лосих запрягся ніколи не вбивать. У них такі очі вимовні...

— Це ми, люди, щось тямимо, а тварини просто живуть. І птахи.

— Восени косуля дуже чутка. Якщо ще й вітер дує од людини, то вже все — не підпустить. А лисиця хитра.

— Блукає тут один... Вип'є, лекції всім читає. Вчився на філософському факультеті, потім у тюрмі сидів. У зоні стрінеш чоловіка, він ніколи про себе правди не розкаже. Рідко. А цей тямкий дядько... «Чорнобиль, — каже, — на те, щоб дати філософів». Тварин називав «прах ходячий», а людину — «земля говорюча». А «земля говорюча» тому, що ми землю споживаємо, із землі цебто будуємося...

— Зона тягне... Як магніт, скажу я вам. Ех, бариня-судариня! Хто там побував... Той буде душею тягнутися...

— Я книжку читав... Були святі, що говорили з птахами й звірами. А ми гадаємо, що вони людину не розуміють.

— Ну, хлопці, тра' по порядку...

— Давай-давай, председатель. А ми покуримо.

— Знаця, таке діло... Викликають мене в райвиконком: «Слухай, головний мисливий: у зоні лишилося багато хатніх тварин — коти, собаки, во избежаніе епідемії їх требається одстрілять. Действуй!» Другого дня я всіх скликав, усіх мисливців. Оголошую, що так і так... Ніхто не хоче їхати, бо не видали ніяких захисних засобів. Звернувся до цивільної оборони — в них нічого нема. Ані одного респіратора. Довелося їхати на цементний завод і брати там маски. Така тоненька плівочка... Од цементного пилу. А респіраторів не дали.

— Там солдатів зустрічали. В масках, у рукавицях, на бронетранспортёрах, а ми в сорочках, пов'язочка на носі. В тих сорочках і чоботях додому верталися. В сім'ю.

— Збив дві бригади... І добровольці зголосилися. Дві бригади... По двадцять душ... До кожної прикріпили ветеринара й чоловіка з санепідстанції. Був ще трактор із ковшем і самоскид. Обидно, що не дали захисних засобів, про людей не подумали...

— Зате премії давали — по тридцять рублів. А пляшка горілки в ті часи коштувала три рублі. Дезактивувалися... Звідкись рецепти взялися: ложку гусячого посліду на пляшку горілки. Два дні настояти й пити. Щоб це діло... Ну, мужське наше... Щоб не повадило... Частушки були, пам'ятаєте? Море. «Запорожець» — не машина, а киянин — не мужчина. «Єслі хочеш бить отцом, оберні яйцо свінцом». Ха-ха...

— Їздили ми по зоні два місяці, у нашому районі половину сіл евакуювали. Десятки сіл: Бабчин, Тульговичі... Перший раз приїхали — собаки бігають біля своїх хат. Вартують. Людей ждуть. Зраділи нам, біжать на людський голос... Зустрічаються... Стріляли в хаті, в хліві, на городі. Витягали на вулицю й грузили в самоскиди. Воно, конешно, неприємно. Вони не могли збагнуть: чого ми їх убиваємо? Вбивать було легко. Хатні тварини... В них нема страху зброї, страху перед людиною... Біжать на людський голос...

— Повзла черепаха... Господи! Мимо пустої хати. Акваріуми в квартирах стояли. З рибками...

— Черепах не вбивали. Переднім колесом «уазика» наїжджаєш на черепаху, панцир видержує. Не лускає. Поп'яному, конешно, переднім колесом. У дворах клітки отвором... Кролики бігають. Нутрії були позачинювані, їх ми випускали, якщо поряд яка вода: озеро, річка — вони пливли собі. Все кинуте похапцем. На час. Було ж як? Наказ про евакуацію: «На три дні». Жінки голосять, діти плачуть, худоба реве. Маленьких дітей дурили: «Їдемо в цирк». Люди думали повертатися... Слова такого не було — «назавжди». Ех, бариня-судариня! Скажу я вам, воєнна обстановка. Кицьки в очі зазирали, собаки вили, проривались в автобуси. Дворняжки, вівчарки... Солдати їх випихали. Копняками. Вони довго бігли за машинами. Евакуація... Не дай Боже!

— Знаця, таке діло... Оно в японців була Хіросіма, дак вони тепер попереду всіх. На першому місці в світі. Значить...

— Єсть змога пострілять, та ще й у живе, бігуче. Мисливський азарт. Випили — й поїхали. На роботі мені рахувавсь робочий день. Зарплату начисляли. Могли, правда, за таку роботу й надбавить. Премія — тридцять рублів, але вже гроші не ті були, що за комуністів. Воно все вже змінилось.

— Діло таке... Спершу хати стояли запечатані, з пломбами. Пломб ми не зривали. Сидить за вікном кицька, як ти її дістанеш? Не чіпали. Поки мародери не полізли — двері повисаджували, вікна порозбивали, квартирки. Розтягли все. Первим ділом щезли магнітофони, телевізори... Хутра... А потім вивезли все начисто. Валяються долі самі алюмінієві ложки... І собаки вцілілі в хату перебралися... Заходиш — він на тебе кидається... Вони вже перестали людям вірить. Я зайшов — сука посеред кімнати лежить і щенята кругом. Жалко? Воно, конешно, неприємно... Я порівнював... По суті, ми орудували, як карателі. По тій самій схемі... Воєнна операція... Ми теж приїжджаємо, беремо село в кільце, і собаки, тільки зачують перший постріл, уже біжать. До лісу біжать. Кицьки хитріші, їм легше сховаться. Кошеня в гладушик залізло... Я його витрушував. Із-під печі витягали... Паскудне відчуття... Ти в хату, а кицька мимо чобіт кулею, бігаєш за нею з рушницею. Брудні вони, худючі. Шерсть гнаптями. Попервах було багато яець, кури полишалися. Собаки й коти їли яйця, кінчилися яйця, поїли курей. І лисиці курей їли, лисиці вже жили в селі разом із собаками. Знаця, курей не стало, собаки поїли котів. Траплялося, ми свиней у хлівах знаходили... Випускали. У погребях засолів усяких: огірки, помідори... Ми повідчиняємо і в корито їм кидаєм. Свиней не вбивали...

— Бабку зустріли... Зачинилася в хаті: п'ятеро котів у неї й трое собак. «Не бий собаку, і вона людиною була,» — не давала... Кляла нас. Ми силою забрали, але одного kota й одного собаку лишили. Обзивала: «Бандити! Тюремщики!»

— Ха-ха... «Під горою оре трактор, на горі стоїть реактор. Якби шведи не сказали, по сей день би ще орали». Ха-ха...

— Порожні села... Самі печі стоять. Хатині! Живуть дід та баба. Як у казці. Їм не страшно. А другий здурів би! Уночі старі пеньки палять. Вовки вогню бояться.

— Знавця, таке діло... Запахи. Я все не міг утямить, звідкіль такий запах на селі? Шість кілометрів од реактора. Село Масали. Як у рентген-кабінеті. Пахло йодом... Кислотою якоюсь... А кажуть — радіація не пахне. Не знаю... А стрілять доводилося впритул. Значить, сука лежить посеред кімнати і щенята кругом... Накинулася на мене — кулю зразу.. Щенята лижуть руки, лашаються. Пустують. Стрілять доводилося впритул. Ех, бариня-судариня! Одного песика... Пудельок чорненький. Мені його досі жалко. Нагрузили їх повний самоскид, із верхом. Везем до «могильника». Правду сказавши, звичайна собі глибока яма, хоча копати положено так, щоб не діставать до ґрунтових вод і застеляти дно целофаном. Знайти високе місце... Та це діло, самі розумієте, повсякчас порушувалось: целофану не було, місця довго не шукали. Вони, коли недобиті, а тільки ранені, пищать... Плачуть... Висипали їх із самоскида в яму, а той пудельок карабуниться. Вилазить. Ні в кого набою не осталося. Нічим добить... Ані одного набою... Його назад у яму зіпхнули й так землею закидали. Досі жалко.

А котів було багато менше, ніж собак. Може, вони за людьми подалися? Чи поховались? Пудельок хатній... Пешений...

— Убивать лучче здалеку, щоб очима не стрітися.

— Ти вчися так поціляти, щоб не добивать.

— Це ми, люди, щось тямимо, а вони просто живуть. «Прах ходячий»...

— Коні... Їх вели на забій... Вони плакали...

— І я додам... Душа в кожного живого сотворіння єсть. Із дитинства батько привчав до мисливства. Косуля поранена... Лежить... Вона хоче, щоб її пожаліли, а ти добиваєш. В останню хвилину в неї погляд зовсім свідомий, майже людський. Вона тебе ненавидить. Або благання: я теж жить хочу! Хочу жить!

— Учись! Скажу я вам, добивать прикріще, ніж убивать. Полювання — це спорт, вид спорту. Чогось ніхто не лає рибалок, а мисливців усі лають. Несправедливо!

— Полювання і війна — головні заняття для мужчини. Споконвіку.

— Я не міг синові признатися... Дитина. Де я був? Що робив? Він досі думає, наче тато там когось захищав. Стояв

на боевом посту! По телевізору показували: воєнна техніка, солдати. Багато солдатів. Син питає: «Тату, ти був, як солдат?»

— З нами поїхав оператор із телебачення. Пам'ятаєте? З камерою. Плакав. Хлоп... А плакав... Усе хотів угледіть триголового кабана...

— Ха-ха... Лисиця бачить: котиться лісом Колобок. «Колобок, куди котишся?» — «Я не Колобок, я їжачок чорнобильський». Ха-ха... Як кажуть, мирний атом — у кожную хату!

— Людина, скажу я вам, умира, як тварина. Я бачив. Багато разів... У Афганістані... Мене ранило в живіт, лежу на сонці. Спека нестерпна. Пити!! «Ну, — думаю, — здохну, як скотина». Скажу я вам, і кров однаково тече. Як і в них. І болить.

— Міліціонер, що з нами був, того... З глузду зсунувся. У лікарні лежав. Усе сіамських кішок жалів, дорогі, мовляв, вони на базарі. Гарні. Того хлопець...

— Іде корова з телям. Не стріляли. І коней не стріляли. Вони боялися вовків, людини не боялись. Але кінь себелучче захистить може. Першими од вовків погинули корови. Закон джунглів.

— Із Білорусі худобу везли й продавали в Росію. А телиці лейкозні. Зате збували їх за безцінь.

— Найдужче стариків жалко. Підходять до наших машин: «Подивися там, хлопче, на мою хату». Ключа в руки тицяють: «Забери костюма. Шапку». Гроші дають... «Як там мій собака?» Собаку пристрелили, хату пограбували. А вони туди ніколи не вернуться. Як це сказати? Я ключів не брав. Не хотів дурить. Інші брали: «Де самогонку сховав? У якім місці?» Дід і скаже... Знаходили цілі бідони, великі бідони з-під молока.

— Попросили на свайбу вбити дикого кабана. Замовлення! Печінка в руках розлазиться... Все'дно замовляють. На свайбу, на хрестини...

— Стріляємо й для науки. Раз на квартал: два зайці, дві лисиці, дві косулі. Всі заражені. Але все'дно й собі б'ємо, їмо. Попервах боялися, а тепер попризвичаювалися. Щось же їсти треба, на Місяць усі не переселимося. На іншу планету..

— Хтось шапку собі купив лисячу на базарі — облісів. Вірменин купив за безцінь автомата з «могильника» — вмер. Полохали один одного.

— А в мене там нічого ні в душі, ні в голові не робилося... Мурки й Шарики... Стріляв. Ех, бариня-судариня! Стріляв. Робота...

— Я балакав із водієм, що будинки вивозив ізвідти. Зону грабують. Спродують. Хоча це вже не школа, не хата й не дитсадок, а номерні об'єкти дезактивації. Вивозять! Ми з ним стрілися чи то в лазні, чи коло пивного кіоска... Не згадаю точно. Так от він розказував: під'їзять на КамАЗі, за три години дім розбирають і їх біля міста дачники переймають. На шматки роздирають. Зону розкупили на дачі. Вони гроші візьмуть і ще їх нагодують і напоять.

— Серед нашого брата єсть хижакі... Мисливці-хижаки... А інше любить просто походити лісом. Полюють на дрібного звіря. На дробину...

— Скажу я вам... Стільки людей потерпіло, а ніхто за це не відповів. Посадили керівництво атомної станції, і все. У тій системі... Сказать, хто був винуватий — дуже тяжко сказать. Якщо вам зверху звеліли, що ви мусили робить? Одне — виконувати. Вони щось там випробовували. Читав у газетах, наче воєнні плутоній наробляли... Для атомних бомб. Того й гримнуло... Якщо грубо, то питання так стоїть: чому — Чорнобиль? Чому — в нас, а не у французів чи в німців?

— Вбилося в пам'ять... Таке діло... Жаль, що ні в кого не осталось тоді жодного набою, нічим було пристрелить. Того пуделька... Двадцять душ... Жодного набою під кінець дня...

Монолог про те, що ми не вміємо жити без Чехова й Толстого

«За що я молюся? Спитаєте, за що я молюся? Я не в церкві молюся. А сама... Вранці чи ввечері... Коли всі в хаті сплять.

Я хочу любити! Я люблю! Я за кохання своє молюсь! А мені... *(Уриває фразу. Бачу, що говорити не хоче)*. Згадувати? Може, краще про всяк випадок відштовхнути від себе... Відсунути... Я таких книжок не читала. В кіно не бачила. В кіно я війну бачила. Мої дідуно й бабуня згадували, що не мали дитинства, бо була війна. Їхнє дитинство — війна, а моє — Чорнобиль. Я звідти... От ви пишете, а мені жодна книжка не допомогла, не пояснила. Ні театр, ні кіно. Я без них із цим розбираюся. Сама-одна. Ми все переживаємо самі, не знаємо, що з цим робити. Розумом я цього не подужаю. Особливо моя мама розгубилася, вона викладає в школі російську мову й літературу, завжди вчила мене жити, як книжка пише. А тут раптом нема такої книжки... Мама розгубилася. Без книжок вона жити не вміє. Без Чехова й Толстого.

Згадувати? І хочу згадувати, й не хочу.. *(Чи то дослухається до себе, чи сперечається сама з собою)*. Якщо вчені нічого не знають, якщо письменники нічого не знають, тоді ми їм допоможемо своїм життям і смертю. Так вважає моя мама... А я б хотіла про це не думати, я хочу бути щасливою. Чому мені не можна бути щасливою?

Жили ми в Прип'яті, поряд із атомною станцією, я там народилася й виросла. У великому панельному будинку, на п'ятому поверсі. Вікна — на станцію. Двадцять шостого квітня... Багато хто розповідав потім, ніби вони точно чули вибух... Не знаю, ніхто з нашої родини його не помітив. Вранці я прокинулася, як звичайно — до школи. Почула гуркіт. З вікна побачила, як над дахом нашого будинку завис вертоліт. Оце так! Буде що в класі розповісти! Хіба ж я знала... Що залишилося всього два дні... З нашого тодішнього

життя. Було ще два дні — останні два дні в нашому місті. Його вже нема. Те, що лишилося, то вже не наше місто. Запам'яталося, як сусіда з біноклем сидів на балконі, спостерігав за пожежею. По прямій, мабуть, кілометрів зо три. А ми... Дівчатка й хлопчаки... Ми вдень велосипедами гасали на станцію, хто не мав велосипеда, заздрили нам. Ніхто не сварився. Ніхто! Ні батьки, ні вчителі. До обіду на березі річки не стало рибалок, вони вернулися чорні, так за місяць у Сочі не засмагнеш. Ядерна засмага! Дим над станцією стояв не чорний, не жовтий, а блакитний. Але нас ніхто не сварив... Виховання, мабуть, таке, що небезпека могла бути тільки як на війні: вибух справа, вибух зліва... А тут звичайна собі пожежа, звичайні пожежники гасять... Хлопчиська блягузкали: «Довгими рядами на цвинтар шикуйсь. Хто вищий — умре перший». Я — маленька. Страху не пам'ятаю, але пам'ятаю багато чудних речей. Ну, незвичних... Подружка розповідала, як вони з мамою вночі закопували в дворі гроші й золото, боялися забути місце. Моїй бабуні, коли на пенсію проводжали, подарували тульського самовара, вона чогось найбільше за того самовара потерпала й за дідуньові медалі. І ще за швацьку машинку «Зінгер». Де ми їх заховаємо? Скоро нас евакуювали... Слово «евакуація» приніс із роботи тато: «Їдемо в евакуацію». Як у воєнних книжках... Вже сіли в автобус, тато згадує — щось забув. Біжить додому. Повертається з двома своїми новими сорочками... На вішаку. Химерно було. Не схоже на тата... В автобусі всі сиділи мовчки, дивились у вікно. У солдатів неземний вигляд, вони ходили вулицями в білих маскувальних халатах і масках. «Що з нами буде?» — йшли до них люди. «А чого ви в нас питаєте, — злилися вони, — оно білі «Волги» стоять, там начальство».

Від'їжджаємо... А небо синє-синє. Куди їдемо? В сумках і авоськах — паски, крашанки. Якщо це війна, я її з книжок інакше уявляла. Вибух зліва, вибух справа... Бомбожка... Посувалися ми поволі, худоба заважала. Шляхом гнали корови, коні... Пахло пилом і молоком. Водії матюкалися, кричали на пастухів: «Що ж ви шляхом женете, таку-сяку мать?! Пилюгу радіоактивну збиваєте! Йшли б полем, лугом». Ті у відповідь теж матом, виправдовувалися, що шкода

топтати зелене жито, траву. Ніхто не вірив, що назад ми вже не повернемося. Такого ж не було ніколи. Трохи паморочилась голова й дерло в горлі. Старі жінки не плакали, плакали молоді. Мама моя плакала...

Приїхали до Мінська... Але місця в поїзді купили у провідниці за потрібну ціну. Вона всім принесла чай, а нам сказала: «Давайте свої чашки або склянки». До нас спершу не дійшло... Склянок бракує, чи як? Ні! Нас бояться! «Звідки?» — «З Чорнобіля». І вже люди боком-боком від нашого купе, дітей не пускають, щоб не бігали мимо. Приїхали в Мінськ, до маминої подруги. Мамі моїй досі соромно, як ми в своєму «брудному» одязі, взутті увіпхалися серед ночі в чужу квартиру. Але нас прийняли, нагодували. Жаліли. Зайшли сусіди: «У вас гості? Звідки?» — «З Чорнобіля». І ті й собі боком-боком...

За місяць батькам дозволили з'їздити глянути на квартиру. Забрали вони теплу ковдру, моє осіннє пальто й повне зібрання листів Чехова, мамине найулюбленіше. Здається, сім томів. Бабуня наша... Вона не могла збагнути, чому не взяли кілька банок полуничного варення, яке я любила, воно ж у банках, під накривками... Залізними накривками... На ковдрі ми виявили «пляму»... Мама прала, пілососила, нічого не допомоглося. В хімчистку здали. А вона все «світлася»... «Пляма» б то... Поки ножицями не витнули. Все знайоме, звичне: ковдра, пальто... А я вже не могла спати під тією ковдрою, вдягти те пальто... У нас не було грошей купити мені нове, а я не могла... Я ненавиділа ті речі! Те пальто! Не боялася, зрозумійте, а ненавиділа! Усе це може мене вбити! І мою маму вбити! Відчуття ворожості... Розумом не могла цього збагнути. Скрізь розмовляли про аварію: удома, в школі, в автобусі, на вулиці. Порівнювали з Гіросімою. Але ніхто не вірив. Як повірити в те, чого не розумієш? Як не силкуєшся, не стараєшся, все одно в голові не міститься. Пам'ятаю: від'їжджаємо з нашого міста — небо сине-сине...

Бабуня... На новім місці вона не прижилася. Тужила. Перед смертю просила: «Шавлику хочу!» Шавель кілька років не дозволяли їсти, він найбільше набирає радіації. Ховати ми її повезли в її рідне село Дубровніки... Там уже була зона, обгороджена колючим дротом. Стояли солдати

з автоматами. За дріт пропустили тільки дорослих... Тата, маму... Родичів... А мені не дозволили: «Дітям заборонено». Я зрозуміла, що ніколи не зможу провідати бабуню... Де про це можна прочитати? Де це, коли було? Мама зізналася: «Знаєш, я ненавиджу квіти й дерева». Сказала так, і сама себе злякала, бо вона виросла в селі й усе це знала й любила... Раніше... Коли ми гуляли за містом, вона могла назвати кожну квітку й кожну травинку. Мати-й-мачуха, чаполоч пахуча... На цвинтарі... На траві... Постелили скатерку, поставили закуску, горілку... А солдати поміряли дозиметром і все викинули. Закопали. Трава, квіти — все «клацало». Куди ми відвезли нашу бабуню?

Прощу кохання... Але я боюсь... Боюсь кохати... У мене є наречений, ми віднесли заяву до загсу. Ви чули що-небудь про гіросімських «хібакусі»? Тих, хто вижив після Гіросіми. Вони тільки на шлюби між собою можуть розраховувати. У нас про це не пишуть, не говорять. А ми є... Чорнобильські «хібакусі»... Він привів мене до хати, познайомив із мамою. Хороша в нього мама. Економіст на заводі. Громадська активістка. На всі антикомуністичні мітинги ходить, читає Солженіцина. Оця його хороша мама, почувши, що я з чорнобильської родини, з переселенців, здивувалася: «Голубонько, хіба ж ви зможете родити?» У нас заява в загсі... Він благает: «Я піду з дому. Наймемо квартиру», — а мені в ухах: «Голубонько, для декого існує гріх дітородіння». Гріх кохати...

А перед ним у мене був інший хлопець. Художник. Ми теж хотіли побратися. Все було добре аж до одної пригоди. Я зайшла до нього в майстерню й почула, як він гукає по телефону: «Як тобі пощастило! Ти не уявляєш, як тобі пощастило!» Зазвичай такий спокійний, навіть флегматичний, жодного окличника в мові. І раптом!! Що виявилось? Його друг живе в гуртожитку. Заирнув до сусідньої кімнати, а там дівчина висить. Зачепилася за кватирку... І на панчосі... Його друг її знімав... Викликав «швидку»... А цей захлинався, аж трусився: «Ти тільки уяви, що він побачив! Що пережив! Він її на руках ніс... У неї на губах біла піна...» Про мертве дівча він не згадував, не пожалів її. Йому б тільки побачити й запам'ятати. А потім намалювати... Я зараз же пригадала, як він мене розпитував, якого кольору була пожежа

на станції, чи бачила я розстріляних котів і собак, як вони лежали на вулицях? Як плакали люди? Чи бачила я, як вони помирають?

Після того випадку... Я не могла більше з ним бути. Відповідати на його питання... *(Після мовчанки)*. Не знаю, чи схотіла б я з вами ще раз зустрітися? Мені здається, ви мене споглядаєте, як і він. Просто спостерігаєте. Запам'ятовуєте. Йде якийсь експеримент над нами. Усім цікаво. Не можу позбутися цього відчуття... А ви не знаєте, за що падає цей гріх? Гріх дітородіння... Я ж ні в чому не винна.

Хіба я винна в тому, що хочу бути щасливою...»

Катя П.

Монолог про те, що святий Франциск проповідував птахам

«Це — моя таємниця. Про це ніхто більше не знає. Я про це говорив тільки з одним своїм другом.

Я — кінооператор. Їхав туди, пам'ятаючи, як нас учили: справжнім письменником стають на війні й таке інше. Улюблений письменник — Гемінгвей, улюблена книжка — «Прощай, зброе!» Приїхав. Люди порпадають на городах, на полях — трактори, сівалки. Що знімати — незрозуміло. Ніде ніщо не вибухає...

Перша зйомка. В сільському клубі. На сцені поставили телевізора, зібрали люд. Слухали Горбачова: все гаразд, усе під контролем. У тому селі, де ми знімали, йшла дезактивація. Мили покрівлі, завозили чисту землю. А як помити покрівлю, коли вона в бабки протікає? Землю треба було зрізати на штих лопати, скільки засягнеш, зрізати весь родючий шар. Далі ж то в нас жовтий пісочок. От бабуся, виконуючи вказівки сільради, заступом землю відгортає, а перегній із неї згрібає. Шкода, я цього не зняв... Куди не приїдеш: «А, кіношники. Зара' найдем вам героїв». Герої — дід із онуком, два дні гнали з-під самого Чорнобиля колгоспних корів. Після зйомки зоотехнік завів мене до гігантської траншеї, там бульдозером тих корів закопували. Але на гадку не спало це зняти. Я став спиною до траншеї й зняв епізод в кращих традиціях вітчизняної кінодокументалістики: бульдозеристи читають газету «Правда», заголовки — аршинними літерами: «Страна в беде не бросит». Та ще й підфартило: дивлюся — лелека на поле сідає. Символ! Яка б біда не прийшла — переможемо! Життя триває...

Шляхи сільські. Курява. Я вже розумів, що це не просто курява, а радіоактивний пил. Кінокамеру ховав, щоб не пилжилась, як-не-як оптика. Був сухий-пресухий травень. Скільки самі наковталися, не знаю. Через тиждень запалилися лімфовузли. Але плівку економили, як патрони, бо мав

сюди приїхати перший секретар Цека Слюньков. У якому саме місці він з'явиться, ніхто заздалегідь не оголошував, але ми самі здогадалися. Вчора, приміром, їхали шляхом, курява стовпом, а сьогодні кладуть асфальт, та який — у дві-три верстви! Ну, ясно: от де високого начальства сподіваються! Потім я те начальство знімав, ходили вони рівно-рівнесенько, акурат по свіжому асфальту. Ні сантиметра вбік! У мене це також було в кадрі, але в сюжет не вставив...

Ніхто нічого не розумів, це було найстрашніше. Дозиметристи називають одні цифри, а в газетах читаємо інші. Ага, тут починає щось помаленьку доходити. А-а-а... В мене дома лишилися мала дитина, кохана дружина... Яким же треба було бути йолопом, щоб опинитися тут! Ну, нагородять медаллю... А жінка покине. Рятунок — у гуморі. Травили анекдоти. В покинутому селі оселився бомж, і чотири бабки там зосталося. Питають: «І як ваш хлоп?» — «Цей же-ребець ще в друге село бігає». Якщо спробувати бути щирим до решти... Ти — вже тут. І ти вже розумієш — Чорнобиль... Але стелиться путівець. Біжить струмок, просто біжить струмок. А це сталося... Метелики літають. Вродлива жінка стоїть над річкою. А це сталося... Я щось подібне відчував, коли вмерла близька мені людина. Сонце... У когось за стіною музика... Ластівки під стріхою тріпочуть... А вона померла... Дощ пішов... А вона померла. Розумієте? Я хочу вловити словом свої почуття, передати, як це все в мені було тоді. Потрапити в інший вимір...

Угледів і став знімати яблуню в цвіту. Джмелі гудуть, білий, весільний колір... Знов-таки — люди працюють, сади цвітуть... Тримаю в руках камеру, але не второпаю... Щось не так! Експозиція нормальна, картинка гарна, а щось не те. І враз свінуло: не чую запаху. Сад цвіте, а запаху нема! Це я вже потім дізнався, що існує така реакція організму при високій радіації, блокуються деякі органи. Мамі моїй сімдесят чотири роки, і вона, згадую, скаржиться, що не відчуває запахів. Ну, думаю собі, тепер це зі мною сталося. Питаю своїх, із групи, троє нас було: «Як пахне яблуня?» — «Та ніяк не пахне». Щось із нами коїлося... Бузок не пахнув... Бузок! І в мене з'явилося відчуття, ніби все, що довкола, все неправда. Ніби я серед декорацій. І що моя

свідомість це не годна опанувати, їй нема на що спертися. Схеми нема!

З дитинства... Сусідка, колишня партизанка, розповідала, як під час війни їхній загін вибирався з оточення. У неї на руках мала дитина, місячна, йшли болотом, кругом карателі... Мале плакало. Воно могло їх видати, їх би виявили, цілий загін. І вона його задушила. Розповідала відсторонено, наче то не вона, а якась інша жінка вчинила, і дитина була чужа. Чого вона про те згадала, я вже забув. Чітко пам'ятаю інше, свій жах: що ж це таке вона сотворила? Як змогла? Мені-бо гадалося, що цілий партизанський загін виходив із оточення задля тої дитини, щоб її порятувати. А тут, щоб лишилися жити здорові сильні чоловіки, задушили дитя. У чому сенс життя тоді? Мені після того не хотілося жити. Мені, хлопчаків, ніяково було дивитися на ту жінку, бо я таке про неї довідався... І, взагалі, про людину жадливе щось дізнався. А їй яково мене бачити? *(Якийсь час мовчить)*. От чому я не хочу згадувати... Про ті дні в зоні. Вигадаю для себе всякі пояснення. Мені не хочеться прочиняти тих дверей... Я там хотів збагнути, де я справжній і де несправжній. Я вже мав діти. Перший — син. Коли в мене народився син, я перестав боятися смерті. Сенс мого життя відкрився...

Вночі в готелі... Прокидаюся — монотонний шум за вікном, незрозумілі сині спалахи. Відслоняю штори: вулицею йдуть десятки узиків із червоними хрестами й блимавками. В повній тиші. Зазнав чогось на кшталт шоку. Виринули в пам'яті кадри з фільму... Зразу перенісся в дитинство... Побоєнні діти, ми любили воєнні фільми. Ну, і такі кадри... Відчуття... І дитячий страх... З міста пішли всі свої, і ти лишився сам, і мусиш ухвалити рішення. А що найправильніше? Прикинутися неживим? Чи як? А якщо мусиш щось зробити, то що?

У Хойниках у центрі міста висіла Дошка пошани. Кращі люди району. Але в заражену зону поїхав і вивіз дітей із дитсадка водій-п'яничка, а не той, із Дошки пошани. Усі стали самі собою. А от іще — евакуація. Першими вивозять дітей. Повпаковували у великі автобуси «Ікаруси». Ловлю себе на тому, що знімаю, як це бачив у воєнних фільмах. І тут-таки завважую, що не тільки я, а й люди, які в цілому цьому

дійстві беруть участь, поводяться так само. Вони тримаються так, як колись, пригадуєте, в нами всіма любленому фільмі «Летять журавлі»: скупа сльоза в очу, короткі слова прощання... Помах руки... Тобто, ми всі прагнули знайти форму поведінки, яка вже була нам znana. Поводитися відповідно до чогось. Дівчинка махає мамі рукою, що, мовляв, усе гаразд, вона мужня. Переможемо!.. Ми... Ми — такі...

Я подумав, от приїду до Мінська, а там теж евакуація. Як я прощатимусь зі своїми — з дружиною, сином? Уявляв собі зокрема й цей жест: переможемо! Ми — ратники. Мій батько, скільки пам'ятаю, носив військове вбрання, хоч і не був військовим. Думати про гроші — міщанство, про власне життя — непатріотично. Нормальний стан — голодний. Вони, наші батьки, пережили розруху, і ми мусимо її пережити. Інакше справжньою людиною не станеш. Нас учили воювати й виживати за будь-яких обставин. Мені самому після служби в армії цивільне життя видалося пісним. Вночі блукали в компанії вулицями в пошуках гострих відчуттів. У дитинстві читав пречудову книжку «Чистильники», автора забув, там ловили диверсантів, шпигунів. Азарт! Полювання! Так ми влаштовані. Коли щодня праця й добрі харчі — нестерпно, некомфортно!

Жили ми в гуртожитку якогось петеу вкупі з ліквідаторами. Молоді хлопці. Горілки видали валізу — радіацію виводити. Раптом з'ясовується, що в цьому самому гуртожитку розташувався загін медслужби. Самі дівчата. «Ну, зараз гульнемо!» — кажуть хлопці. Пішли двоє й тут-таки вертають із о-от-такенними очима! Кличуть нас... Картинка: йдуть коридором дівчата. Під гімнастюрку видають штани й кальсони з поворозочками, вони в них по підлозі волочаться, теліпаються, ніхто не соромиться. Усе старе, беу («бывшее в употреблении»), недопасоване. Висить, як на вішаках. Хто в капцях, хто в чоботях розтоптаних. А поверх гімнастюрки ще понатягувано прорезинений спецодяг, якимось хімічним складником просочений. За-а-пах... Дехто й на ніч не скидає. Страшно глянути... І ніякі вони не медсестри, взяли їх із інституту, з військової кафедри. Пообіцяли — на два дні, а коли ми туди прибули, вони там сиділи вже місяць. Розказували, що їх возили на реактор, вони там надивилися

на опіки, про опіки я тільки від них чув. От і тепер їх бачу — тиняються гуртожитком, як сновиди...

У газетах писали, що, на щастя, вітер дув не в той бік. Не на місто... Не на Київ... Ще ніхто не знав, не здогадувався, що дув він на Білорусь. На мене й на мого Юріка. Ми з ним того дня гуляли в лісі, скубли заячу капусту. Господи, як же мене ніхто не попередив!

Повернувся з експедиції в Мінськ... Їду в тролейбусі на роботу. Долинають уривки розмови: знімали фільм у Чорнобилі, й один оператор просто там і помер. Згорів. Ну, думаю: «Хто ж такий?» Далі слухаю: молодий, двоє дітей. Ім'я називають: Вітя Гуревич. Є в нас такий оператор, зовсім молодий хлопчина. Двоє дітей? Що ж він крився? Під'їздимо до кіностудії, хтось поправляє: не Гуревич, а Гурін, і зветься Сергій. Господи, та це ж я! Смішно тепер, але тоді я йшов від метро до кіностудії й боявся, що відчиню двері — і... Ідіотська думка: «А де вони фотографію мою взяли? У відділі кадрів?» Звідки ця чутка зродилася? Незбіжність масштабів події з числом жертв. Наприклад, Курська битва. Тисячі загиблих... Це зрозуміло. А тут — попервах начебто всього сім пожежників. Потім — ще кількоро душ... А далі вже занадто абстрактні для нашої свідомості визначення: «через кілька поколінь», «вічність», «ніщо». Починалися чутки: літають триголові птиці, кури закрльовують лисиць, лисі їжачки...

Ну, а далі... Далі знов треба комусь у зону їхати. Один оператор приніс довідку, що в нього виразка шлунка, другий у відпустку рвонув... Викликають мене: «Треба!» — «Так я ж щойно вернувся». — «Розумієш, ти там уже був. Тобі однаково. І потім: у тебе вже є діти. А вони — молоді». Йолки-палки, я, може, теж хочу мати п'ятеро-шестеро дітей!! Ну, починають тиснути, мовляв, незабаром тарифікація, матимеш козиря. Зарплату піднімуть... Сумна й смішна історія. Загнав на край свідомості...

Якось знімав людей, що були в концтаборі. Зазвичай вони уникають сходин. Я згоден із ними. Щось є протиприродне в тому, щоб збиратися гуртом і згадувати війну. Згадувати, як їх убивали і як вони вбивали. Люди, що спільно спізнали або пережили приниження... Ці люди одне від одного цураються. Втікають від себе. Від того, що вони там дізналися

про людину... Що там із неї вигулькнуло. З-під шкіри. От... От чому... Щось там... У Чорнобилі... Я також узнав, відчув, про що говорити не хочеться. Про те, наприклад, що всі наші гуманістичні уявлення відносні... В екстремальній ситуації людина, властиво, зовсім не така, як у книжках про неї пишуть. Такої людини, яка є в книжках, я не знайшов. Не здибалоя. Усе навпаки. Людина — не герой. Всі ми — гендлярі апокаліпсисом. Великі й дрібні. Миготять у пам'яті фрагменти... Картинки... Голова колгоспу хоче на двох машинах вивезти свою родину з речами, з меблями, а парторг вимагає одну машину для себе. Щоб, значить, по справедливості. А вже кілька днів, я свідком, не можуть вивезти дітей, ясельну групу. Бракує транспорту. А тут двох машин мало, щоб убгати весь хатній мотлох, включно до трілітрових банок із вареннями й соліннями. Я бачив, як їх назавтра вантажили. Теж не зняв... *(Несподівано засміявся)*. Купили там у крамниці ковбаси, консервів, а їсти страшно. Возили ті авоськи з собою. Теж жалко було викинути. *(І знов поважно)*. Механізм зла працюватиме й при апокаліпсисі. Це я збагнув. Так само будуть розпускати плітки, запобігати ласки в начальства, рятувати свого телевізора й каракулеву шубу. І перед кінцем світу людина лишиться такою самою, як оце тепер. Завжди.

Мені якось ніяково, що не пробив свій кіногрупі жодних пільг. Одному нашому хлопцеві квартира була потрібна, йду в профком: «Поможіть, ми півроку просиділи в зоні. Належаться пільги». — «Гаразд, — сказали, — несіть довідочки. Довідочки мають бути, з печатками». А ми там приїздили у райком, а коридорами ходить одинока цьотка Настя зі шваброю. Усі порозбігалися. Є в нас режисер, у нього сто довідок: де був, що знімав. Герой!

У мене в пам'яті великий, довгий фільм, якого я не зняв. Багато серій... *(Мовчить)*. Всі ми — гендлярі апокаліпсисом...

Заходимо з солдатами в хату. Живе самотня бабка.

— Ну, бабко, їдьмо.

— Їдьмо, діточки.

— То збирайся, бабко.

Чекаємо на вулиці. Куримо. І от ця бабка виходить: у неї на руках — ікона, котик і клуночок. Це все, що вона з собою бере.

— Бабо, кота не можна. Не положено. В нього футерко радіоактивне.

— Не, діточки, без котика не поїду. Як я його кину? Самого кину? Це — моя сем'я.

От із цієї бабки... І з тої квітучої яблуні. З них усе почалося. Я знімаю тепер тільки звірину. Я вам казав: сенс мого життя відкрито...

Одного разу показав свої чорнобильські сюжети дітям. Мене картали: навіщо? Не можна. Не треба. І так вони живуть у цьому страхіві, серед цих розмов, у них змінено кров, порушено імунну систему. Гадав, прийде душ п'ять-десять. Набилася повна зала. Всякі питання ставили, але одне прямо в пам'ять мені вбилося. Хлопчик, затинаючись і шаріючись, видно, з тихих, неговірких, спитав: «А чому не можна було допомогти звірятам, які там осталися?» Ну, чому? У мене в самого таке питання не виникало. І я не вмів йому відповісти... Мистецтво наше тільки про страждання і любов людини, а не всього живого. Тільки людини! Ми до них не опускаємося: до тварин, рослин... У той, інший світ. А людина ж може все знищити. Всіх убити. Тепер це вже не фантазія... Мені розказали, що в перші місяці після аварії, коли обговорювали ідею переселення людей, з'явився проект переселити разом із людьми й тварин. Але як? Як переселити всіх? Може, ще якось можна було перегнати тих, що на землі, а тих, хто в землі — жучків, хробачків? А тих, хто вгорі? У небі? Як евакуюєш горобця чи голуба? Що з ними вчинити? Ми не маємо способу передати їм потрібну інформацію.

Хочу зняти фільм. Буде називатися «Заручники»... Про тварин... Пам'ятаєте пісню «Плыл по океану рыжий остров»? Тоне корабель, люди сіли в шлюпки. А коні не знали, що в шлюпках нема місця для коней...

Сучасна притча... Діється на далекій планеті. Космонавт у скафандрі. Чує через навушники шум. Бачить, як на нього суне щось величезне. Неосяжне. Динозавр?! Ще не збагнувши, хто це, він стріляє. Наступної миті знову щось до нього наближається. Він і його знищує. Ще за мить — стадо. І він влаштовує бойовисько. А виявляється, почалася пожежа, і тварини рятувалися, втікали стежкою, на якій стояв

космонавт. Людина! А зі мною... Я вам скажу... Зі мною там сталася чудна річ. Я іншими очима став дивитися на тварин... На дерева... На птахів... Їжджу в зону. Усі ці роки... З покинутого, розореного людського житла вискакує дикий кабан... Виходить лосиха... Оце я зняв. Це шукаю. Я хочу зробити новий фільм. І побачити все очима звірини. «Що ти знімаєш? — кажуть мені. — Глянь довкола... У Чечні — війна!» А святий Франциск проповідував птахам. До птахів говорив, як до рівних. А що, коли то птахи розмовляли з ним пташиною мовою, а не він до них опуститися зволив? Він розумів їхню потайну мову. Пам'ятаєте... У Достоевського... Як чоловік шмагав коня по кротких очах. Шаленець! Не по клубах, а по кротких очах...»

*Сергій Гурін,
кінооператор*

Монолог без назви — крик

«Люди добрі... Не займайте нас! Одчепіться!.. Ви побалакали й поїхали, а нам тут жити!

Осьо медичинські карточки лежать... Я їх щодня в руки беру. Читаю...

Аня Будай — 1985 року народження — 380 бер.

Вітя Гринкевич — 1986 року народження — 785 бер.

Настя Шабловська — 1986 року народження — 570 бер.

Альоша Пльонін — 1985 року народження — 570 бер.

Андрій Вотченко — 1987 року народження — 450 бер...

Привела мати одну таку дівчинку до мене на прийом сьогодні.

— Що болить?

— Усе в мене болить, як у мої бабці — серце, спина, і голова паморочиться.

Вони з дитинства знають, що таке «алопеція», бо багато з них лисенькі ходять. Нема волосся. Ні брів, ні війок. Усі до цього звикли. Але в нас у селі тільки початкова школа, в п'ятий клас їх возять автобусом за десять кілометрів. І вони плачуть, не хотять їхати. Там діти будуть із них насміхатись.

Самі бачили... У мене повен коридор хворих. Ждуть. Я щодня таке чую, що ваші всі страшилки по телевізору — барахло. Так і перекажіть начальству в столиці. Барахло!

Модерн... Постмодерн... Уночі підняли на терміновий виклик. Приїхав... Мати навколішках біля ліжечка — дитина вмирає. Чую її голосіння: «Я хтіла, синочку, як таке станеться, то щоб улітку. Влітку тепло, квіточки, земля м'якенька. А тепер зима... Пожди хоч до весни...» Ви так напишете? Я не хочу торгувати їхнім нещастям. Філософствувать! Для цього мені збоку треба стати. А я не можу... Я щодня чую, що вони кажуть... Як жаліються і плачуть... Люди добрі... Хочете правду знати? Сідайте коло мене й записуйте... Так ніхто ж такої книжки читати не стане.

Краще не чіпайте нас... Нам тут жити...»

*Аркадій Павлович Богданкевич,
сільський фельдшер*

Монолог на два голоси — чоловічий і жіночий

Вчителі Ніна Костянтинівна і Миколай Прохорович Жаркови.

Він провадить уроки праці, вона філолог.

Вона:

— Я так часто чую про смерть, що не ходжу на неї дивитися. Ви коли-небудь чули, як діти говорять про смерть?

От у мене... Уже в сьомому класі сперечаються, обговорюють: це страшно чи не страшно? Якщо малих дітей недавно було цікавило: звідки вони? Звідки діти беруться? То зараз їх хвилює, а що буде після атомної війни? Вони перестали любити класику, я читаю напам'ять Пушкіна — в них холодні, відчужені очі. Пустота... Довкола них уже інший світ. Фантастику читають, це їх проймає, там, де людина одривається од землі, оперує космічним часом, різними світами. Вони не можуть боятися смерти, як її бояться дорослі, я, наприклад, вона їх бентежить, як щось фантастичне... Переселення кудись...

Думаю... Міркую над цим. Смерть довкола примушує багато думати. Я викладаю російську літературу дітям, дуже несхожим на тих, що були десять років тому. У цих перед очима весь час щось чи когось ховають. Закопують у землю... Знайомих людей... Будинки й дерева... Все ховають... На лінійці ці діти непритомніють, як постоять хвилини п'ятнадцять-двадцять, кров їм із носа йде. Їх нічим не здивуєш і нічим не потішиш. Завжди оспалі, втомлені. Личка сірі, бліді. Не бавляться, не пустують. Як поб'ються, ненароком розіб'ють вікно — вчителі радіють навіть. Не сварять, бо вони на дітей не подібні. І так повільно ростуть. Просиш на уроці що-небудь повторити — дитина не може, доходить до того, що скажеш речення повторити слідом за тобою — не запам'ятовує. «Ну де ж ти? Де ти?» — термосиш його.

Думаю... Багато думаю. Наче водою по шклу малюю, тільки сама й знаю, що малюю, ніхто не бачить, не здогадується... Ніхто не уявляє...

Наше життя крутиться довкола одного... Довкола Чорнобиля... Де тоді був, як далеко від реактора жив? Що бачив? Хто помер? А хто виїхав? Куди? В перші місяці, пам'ятаю, знов загули були ресторани, завирували вечірки... «Раз живемо»... «Помирать, дак з музикою»... Наїхало солдат, офіцерів... Чорнобиль тепер не полишає нас... Нагло вмерла молода вагітна жінка. Без діагнозу, навіть патологоанатом не поставив діагнозу. Маленька дівчинка повісилася... П'ятикласниця... Ні з того, ні з сього. Батьки з ума сходять. На все один діагноз — Чорнобиль, хоч би що скоїлося, всі кажуть — Чорнобиль. Нам дорікають: «Хворієте, бо боїтеся. Од страху. Радіофобія». Але чому маленькі діти хворіють і вмирають? Вони страху не знають, не розуміють іще.

Пам'ятаю ті дні... Горло мені пекло, і тягар, якийсь тягар у цілому тілі. «Помисливи ви, — сказала лікарка. — Усі тепер зробились помисливі, бо Чорнобиль трапився». — «Яка тут помисливість? Усе болить. Сили не маю». Соромилися з чоловіком одне одному признаватися, але ноги обом почали одніматись. Усі кругом нарікали, наші друзі, всі люди, що йдеш по дорозі й, здається, тут би й ліг. Ліг би й спав. Учні лягали на парти, під час уроків засинали. І страшенно всі зробилися невеселі, похмурі, за цілий день ані одного доброго обличчя не вгледити, щоб хтось другому посміхнувся. З восьмої ранку до дев'ятої вечора діти перебували в школі, суворо заборонялося гратись надворі, бігати. Їм видали одяг: дівчаткам — спіднички й кофти, хлопчикам — костюми; але в цьому вбранні вони йшли додому, де вони там у ньому були, ми не знали. За інструкцією мамам належалося вдома щодня цей одяг прати, щоб діти в школу з'являлися в усьому чистому. По-перше, дали тільки одну, наприклад, кофточку й одну спідницю, а переміни не дали, а по-друге, мами завантажені хатнім господарством — кури, корова, порося, та й не розуміють вони, що ці речі треба щодня прати. Бруд для них — це чорнило, земля, масні плями, а не вплив якихось коротковічних ізотопів. Коли я намагалася щось пояснити батькам своїх учнів, по-моєму, вони розуміли мене

не більше, ніж якби до них раптом заявився шаман із африканського племені. «А що воно таке — радіація? Не видно й не чуто... А-а... У мене оно грошей од полочки до полочки не хватає. Останні три дні завжди на молоці й картоплі сидимо. А-а...» — і мати махне рукою. А молока не можна... І картоплі не можна. До крамниці завезли китайську тушонку й гречку, а за що їм купить? Гробові... Дають гробові... Компенсації за те, що живемо тут... Копійки... На дві банки консервів стає... Інструкції розраховані на людину грамотну, на певну побутову культуру. А її нема! Нема в нас того народу, на який розраховані всі ці інструкції. Крім того, не такто просто кожному пояснить, чим відрізняються бери од рентгенів... Чи теорію малих доз...

Як на мене... Я б говорила про наш фаталізм, такий собі легкий фаталізм. Наприклад, із городів першого року нічого не можна було споживати — все одно їли, заготовляли запаси. Ще й так славно все вродило! Ти-но спробуй скажи, що огірків не можна їсти й помідорів... Що значить — не можна? На смак нормальні... І він їх їсть, і живіт йому не болить... І в темряві ніхто не «світиться»... Сусіди наші поклали того року нову підлогу з тутешнього лісу, поміряли — фон у сто разів вищий од допустимого. Ніхто тої підлоги не розбирав, так вони й жили. Усе, мовляв, якимсь перемежениться, якимсь воно буде, але розв'яжеться саме собою, без них, без їхньої участі. Попервах декотрі продукти носили до дозиметристів, перевіряли — в десятки разів вище за норму, а потім покинули. «Не видно, не чуто. А, напридумують ті вчені!» Усе йшло своїм пливом: зорали, засіяли, зібрали... Сталося немислиме, а люди жили як жили. І відмова від огірків зі свого городу важила більше од Чорнобиля. Дітей ціле літо тримали в школі, солдати змили її пральним порошком, зняли довкола шар землі... А восени? Восени послали учнів на буряки. І студентів на поле привезли, петеушників. Усіх зігнали. Чорнобиль — це не так страшно, як кинути в полі невикопану картоплю...

Хто винен? Ну, хто нам винен, крім нас самих!

Раніше ми не помічали цього світу довкола, він був, як небо, як повітря, ніби хтось дав його нам навічно, і він од нас не залежить. Буде завжди. Раніше я любила лягти в лісі на траву й милуватися небом, мені було так гарно, що я забувала, як

мене звати. А тепер? Ліс чудовий, повно чорниць, а ніхто їх не збирає. В осінньому лісі рідко коли почуєш людський голос. Страх у відчуттях, на підсвідомому рівні... Нам лишилися тільки книжки й телевізор. Уява... Діти зростають по хатах. Без лісу, без річки... У вікно на них дивляться. І це зовсім інші діти. А я до них приходжу: «Унылая пора. Очей очарованье...» Усе з тим самим Пушкіним, який здавався мені вічним. Часом зринає блюзнірська думка: а що, як ціла наша культура — скриня старих манускриптів? Все те, що я люблю...

Він:

— З'явився інший ворог.. Ворог постав перед нами в іншому образі...

А в нас було воєнне виховання... Воєнне мислення. Нас орієнтували на відбиття й ліквідацію атомного нападу. Ми повинні були протистояти хімічним, біологічним і атомним війнам. А не виводити з організму радіонукліди... Підраховувати... Пильнувати за цезієм і стронцієм... Із війною порівнювати не можна, неточно, а всі порівнюють. Я хлопчиком пережив ленінградську блокаду. Цього не порівняти. Там ми жили, як на фронті, під невпинними обстрілами. І голод, кілька років голоду, коли людина опускається до звірячих інстинктів. До звіра в собі. А тут, будь ласка, вийшов — на горі все росте! І на полі не змінилося нічого, і в лісі. Не порівняти. Але я інше хотів сказати... Збився... Вискочило... А-а... Коли починається обстріл, не дай Боже! Ти можеш умерти не колись там, а зараз, сю мить. Узимку — голод. Палили меблі, ми все дерев'яне в своїй квартирі спалили, всі книжки, по-моєму, навіть якимись старими лахами топили. Чоловік іде вулицею й сів, на завтра йдеш — він сидить, тобто, він замерз, він так сидить тиждень або до весни сидить. До тепла. Ніхто не здужає його з криги вирубати, дуже рідко, коли хто на вулиці падав, до нього підходили, допомагали. Мимо. Всі лізуть мимо. Я пам'ятаю, що люди не ходили, а лазили, так повільно ходили. Цього ні з чим не порівняти!

Із нами, коли реактор вибухнув, ще жила мама, моя мама, вона знай казала: «Найстрашніше, синку, ми з тобою пережили. Ми пережили блокаду. Нічого страшнішого бути не може». Вона так думала...

Ми готувалися до війни, атомної війни, будували ядерні схрони. Від атома хотіли сховатися, як від гарматних осколків. А він скрізь... У хлібі, солі... Дихаємо радіацією, їмо радіацію... Що може не бути хліба й солі, і можна з'їсти все, аж до того, щоб зварити в воді шкіряного паска, задля запаху, наїстися запахом — це я міг зрозуміти. А цього ні... Все отруєне... Зараз важливо з'ясувати, як же нам жити? У перші місяці був страх, особливо лікарі, вчителі, словом, інтелігенція, грамотніші люди, вони все кидали й виїздили. Хоча їх залякували, не пускали. Воєнна дисципліна... Партквиток на стіл... А я хочу зрозуміти... Хто винен? Щоб відповісти на питання, як нам тут жити, треба знати: хто винен? Ну хто? Вчені, персонал станції? Чи ми самі, те, як ми на світ дивимося. Не можемо спинитися в нашому прагненні мати... Споживати... Винних знайшли — директор, чергові оператори. Наука. Але чому, скажіть мені, ми не боремося з автомобілем як витвором людського розуму, а з реактором боремося? Вимагаємо закрити всі атомні станції, а атомщиків віддати під суд?! Проклинаємо! Я боготворю людське знання. І все, що людина створила. Знання... Саме знання не буває злочинним. Вчені сьогодні так само жертви Чорнобиля. Я хочу жити після Чорнобиля, а не вмирати після Чорнобиля. Хочу зрозуміти, за що я можу зачепитися в своїй вірі. Що дасть мені силу?

Усі в нас про це думають... Реакції тепер у людей різні, все-таки десять років минуло, а вони міряють війною. Війна чотири роки тривала. Уже, вважаєте, — дві війни... Я вам перерахую, які є реакції: «Усе вже позаду», «Якось обійдеться», «Десять років минуло. Вже не страшно», «Усі помremo! Всі скоро помremo!», «Хочу виїхати за кордон», «Нам повинні допомогти», «А, чорт із ним! Треба жити». Наче все перебрав? Оце ми щодня чуємо... Повторюється... Як на мій погляд, ми — матеріал для наукових досліджень. Міжнародна лабораторія... У центрі Європи... Нас, білорусів, десять мільйонів, понад два мільйони живе на зараженій землі. Природна лабораторія. Записуй дані, експериментуй. І їдуть до нас звідусіль, із цілого світу. Захищають дисертації, пишуть монографії. Із Москви й Петербурга... Із Японії, Німеччини, Австрії... Їдуть, бо бояться майбутнього... *(Довга перерва в розмові).*

Що я подумав? Я знов порівняв... Я подумав, що про Чорнобиль можу говорити, а про блокаду не можу. Отримав листа з Ленінграда. Вибачайте, але слово Петербург мені в свідомості не прижилося, бо помирав я в Ленінграді... І от... У листі — запрошення на зустріч «Діти блокадного Ленінграда». Я поїхав, але слова з себе там вичавити не зміг. Просто розповісти про страх? Мало... Просто про страх... А що він зробив зі мною, той страх? Я досі не знаю... Дома ми блокади ніколи не згадували, мама не хотіла, щоб ми блокаду згадували. А про Чорнобиль говоримо... Ні... *(Зупиняється)*. Між собою не говоримо, ця розмова заходить, коли хтось до нас приїздить: іноземці, журналісти, родичі, що тут не живуть. Чому ми не говоримо про Чорнобиль? Нема в нас цієї теми... У школі... З учнями... І вдома... Її заблоковано. Закрито. Про це з ними говорять у Австрії, Франції, Німеччині, куди вони їздять на лікування. Питаю в дітей, про що там у них питають, чим цікавляться? А вони часто не пригадають ні міста, ні села, ні прізвищ людей, що їх гостили. Перераховують гостинці та що смачного їли. Комусь подарували магнітофона, комусь — ні. Приїжджають в убраннях, на які самі не заробили й не заробили їхні батьки. От наче десь на виставці побували. У великому магазині... Дорогому супермаркеті... І весь час ждуть, що їх знов туди повезуть. Покажуть, подарують. Вони звикають до цього. Звикли. Це вже їхній спосіб життя, уявлення про життя. Після цього великого магазину, який зветься закордоном, після цієї дорогої виставки треба йти до них у клас. На урок. Я йду й бачу, що це вже спостерігачі... Спостерігають, а не живуть. Я мушу їм допомогти... Я мушу їм пояснити, що світ — це не супермаркет. Це дещо інше. Складніше й прекрасніше. Я веду їх до себе в майстерню, там стоять мої дерев'яні скульптури. Подобаються їм. Кажу: «Це все можна сотворити зі звичайного шматка деревини. Спробуй сам!» Пробудися! Мені це допомогло вийти з блокади, я виходив роками...

Світ розділився: є ми — чорнобильці, і є ви, усі інші люди. Помітили? У нас тут не акцентують: я — білорус, я — українець, я — росіянин... Усі називають себе чорнобильцями. «Ми — з Чорнобиля», «я — чорнобилець». Як наче ми якийсь окремий народ... Нова нація...

Монолог про те, як цілком незнана річ вповзає, влізає в тебе

«Мурашки... Маленькі мурашки повзуть по стовбуру..

Довкола гуркотить воєнна техніка. Солдати. Крики, лайка. Мат. Тріскають вертольоти. А вони повзуть собі... Я повертався з зони і з усього, за день баченого, в темі виразно лишалась тільки ця одна картина... Ця мить... Ми спинилися в лісі, я став покурити під березою. Став близько, сперся. Просто в мене перед лицем мурашки повзли по стовбуру, не чуючи нас, зовсім на нас не зважаючи... Уперто сунули своїм маршрутом. Ми шезнемо, а вони й не помітять. Щось таке майнуло в думках. Стільки вражень було, що думати я не міг. Я дивився на них... Я... доти їх ніколи так поруч не завважував... Так зблизка...

Спочатку всі казали «катастрофа», потім «ядерна війна». Я читав про Гіросіму й Нагасакі, бачив документальні кадри. Страшно, але зрозуміло: атомна війна, радіус вибуху... Це я собі навіть міг уявити. Але те, що сталося з нами... На це мене не ставало... Знань моїх не ставало, всіх книжок не ставало, що прочитав за життя. Приїжджав із відрядження й розгублено дивився на книжкові полиці в своєму кабінеті... Читав... А можна було й не читати... Якесь цілком незнана річ руйнувала весь мій попередній світ. Ось вона вповзає, влізає в тебе... Усупереч твоїй волі... Пригадую розмову з одним ученим: «Це на тисячі років, — пояснював він. — Розпад урану — це двісті тридцять вісім піврозпадів. За часом — один мільярд років. А в торію — чотирнадцять мільярдів років». П'ятдесят... Сто... Двісті років... Але далі? Далі — ступор, шок! Я вже не розумів, що то таке — час? Де я?

Писати про це зараз, коли всього десять років минуло... Мить... Писати? Гадаю, ризиковано! Непевно. Все одно будемо вигадувати щось подібне до нашого життя. Кальку знімати. Я пробував... Нічого не вийшло. Після Чорнобиля лишилася міфологія про Чорнобиль. Газети й журнали

змагаються, хто напише страшніше, особливо полюбляє страхи, хто там не був. Усі читали про гриби завбільшки з людську голову, але ніхто їх не знаходив. Про дводзьобих пташок... Тому треба не писати, а записувати. Документувати. Дайте мені фантастичний роман про Чорнобиль... Нема його! І не буде! Запевняю вас! Не буде...

У мене окремих блокнот... Вів від перших днів... Занотовував балачки, чутки, анекдоти. Це найцікавіше й найвірогідніше. Точний відбиток. Що лишилося від Давньої Греції? Міфи Давньої Греції...

Я віддам вам цей блокнот... У мене він між паперами заваляється, ну, може, дітям, коли виростуть, покажу. А все-таки це історія...

Із розмов:

«По радіо вже третій місяць: обстановка стабілізується... Обстановка стабілізується... Обстановка стаб...»

«Миттю воскресла забута сталінська лексика: «агенти західних спецслужб», «запеклі вороги соціалізму», «шпигунські вилазки», «диверсійна акція», «удар у спину», «замах на непорушний союз радянських народів». Усі навколо торочать про засланих шпигунів і диверсантів, а не про йодну профілактику. Будь-яка неофіційна інформація сприймається як чужа ідеологія.

Учора з мого репортажу редактор викреслив розповідь матері одного з пожежників, що гасили в ту ніч... ядерну пожежу. Він помер від гострої променевої хвороби. Поховавши сина в Москві, батьки повернулися до свого села, яке згодом відселили. Але восени вони потай, лісом, пробралися на своє обійстя й зібрали мішок помідорів та огірків. Мати тішилася: «Закрили двадцять банок». Довіра до землі... До вічного селянського досвіду... Навіть смерть сина не перевернула звичного світу...

«Радіо «Свобода» слухаєш?» — викликав редактор. Я промовчав. — «Мені в газеті панікерів не треба. Ти про героїв напиши... Солдати на дах реактора полізли...»

Герой... Герої... Хто вони сьогодні? Для мене це лікар, котрий, всупереч наказам згори, каже людям правду. І журналіст, і вчений. Але, як сказав на планьорці редактор:

«Запам'ятайте! У нас немає ні лікарів, ні вчителів, ні вчених, ні журналістів, у нас у всіх зараз одна професія — радянська людина.

Чи вірив він сам у свої слова? Невже йому не страшно? Моя віра підточується з дня на день».

«Приїхали інструктори з Цека. Їхній маршрут: машиною з готелю — в обком партії, назад — також машиною. Обстановку вивчають за підшивками місцевих газет. Повні саквояжі мінських бутербродів. Чай заварюють на мінеральній воді. Також привозний. Розповідала про це чергова готелю, де вони мешкали. Люди не вірять газетам, телебаченню й радіо, вишукують інформацію з поведінки начальства. Вона найпевніша».

«Що робити з дитиною? Хочеться вхопити на оберемок і втікати. Але в мене в кишені партквиток. Не можу!»

«Найпопулярніша казочка зони: найнадійніший засіб проти цезію й стронцію — водка „Столична“».

«Але в сільських крамницях зненацька з'явилися дефіцитні товари. Чув виступ секретаря обкому: «Ми вам створимо райське життя. Тільки лишайтесь й працюйте. Засиплемо ковбасою й гречкою. Матимете все те, що в найкращих спецмагазинах». Тобто, у них в обкомівських буфетах. Ставлення до народу таке: з нього досить горілки й ковбаси.

Але чорт забирай! Зроду не бачив, щоб у сільській крамниці було три сорти ковбас. Сам купив там дружині імпорتنі колготки...»

«Дозиметри побули в продажу місяць і зникли. Писати про це не можна. Скільки і яких радіонуклідів випало — теж не можна. Ані про те, що по селах лишилися самі мужчини. Жінок і дітей вивезено. Ціле літо дядьки самі прали, доїли корів, копали городи. Пиячили, звісно. Билися. Світ без жінок... Шкода, що я не сценарист. Сюжет для фільму... Де Спілберг? Мій улюблений Алексей Герман? Написав про це... Але й тут невблаганне редакторське червоне закреслення: «Не забувайте, в нас вороги. В нас багато ворогів за океаном. І через те в нас є тільки гарне, а поганого нема зовсім. І незрозумілого не може бути.

Але десь спецпотяги подаються, хтось бачив начальство з валізами...»

«Біля міліцейського постерунку перепинила мене стара бабця: «Глянь там на мою хату. Пора бульбу копати, а солдати не пускають». Їх переселено. Обманули, що на три дні. Інакше б вони не поїхали. Людина у вакуумі, людина без нічого. Вони пробираються до себе в села через військові заслони... Лісовими стежками. Болотами... Вночі... За ними ганяються, хапають. На машинах, на вертольотах. «Як за німців», — порівнюють старі люди. У війну...»

«Бачив першого мародера. Молодий хлопець, вбраний у дві хутряні куртки. Доводив військовому патрулеві, що в такий спосіб лікує радикуліт. Коли розкололи, зізнався: «За першим разом страшнуvато, а далі звичне діло. Випив чарку й пішов». Переступивши через інстинкт самозбереження. У нормальному стані таке неможливе. Так наш чоловік іде на подвиг. І так самісінько — на злочин».

«Зайшли в порожню хату — на білій скатерці лежить ікона... «Для Бога», — сказав хтось...»

У другій — стіл накрито білою скатеркою... «Для людей», — сказав хтось...»

«З'їздив через рік у своє рідне село. Собаки подичавіли. Знайшов нашого Рекса, гукаю — не йде. Не впізнав? Чи не хоче впізнати? Образився».

«У перші тижні й місяці всі були занишки. Мовчали. В прострації. Треба виїздити, до останнього дня: ні. Свідомість відключилася. Не пам'ятаю серйозних розмов, пам'ятаю анекдоти: «тепер у всіх магазинах радіотовари», «імпотенти діляться на радіоактивних і радіопасивних». А потім анекдоти раптом зникли...»

«У лікарні маленька дівчинка розповідає мамі:

— Хлопчик умер, а вчора мене цукерками частував».

«У черзі за цукром:

— Ой, людоньки, а скільки грибів цього року. І грибів, і ягід, як насяно.

— Вони заражені...

— Чудак чоловік... Хто тебе їсти змушує — назбирав, насушив, і вези на базар у Мінськ. Мільйонером станеш».

«Чи можна нам зарадити? І як? Переселити народ до Австралії чи Канади? Буцїмто такі розмови десь на самих верхах від часу до часу циркулюють».

«Для церков обирали місце дослівно з неба. Бували видіння церковним людям. Вершилися таїнства, що передували будівництву. А атомну станцію будували, як завод або типовий свининець. Дах залляли асфальтом. Бітумом. І він, коли горів, плавився...»

«Читав? Під Чорнобилем виловили втеклого солдата. Викопає землянку й рік жив біля реактора. Харчувався з того, що ходив по кинутих хатах, де сало знайде, де банку огірків маринованих. Ставив капкани на звірів. Утік, бо «діди» били насмерть. Рятунувався — у Чорнобилі...»

«Ми — фаталісти. Не вживаємо жодних заходів, бо віримо: все буде так, як буде. Віримо в долю. У нас така історія... На кожне покоління припадала війна. Звідки нам бути іншими? Ми — фаталісти...»

«З'явилися перші вовкопси, народжені вовчицями од собак, що втекли до лісу. Вони більші за вовка, не зважають на прапорці, не бояться світла й людини, не йдуть на «вабу» (наслідувальний заманливий поклик мисливця). І здичавілі коти вже гуртуються в зграї й не бояться людей. Пам'ять про те, як корилися людині, зникла. Загладжується межа між реальним і нереальним...»

«Вчора моєму батькові сповнилося вісімдесят років... Зібралася за столом уся родина. Я дивився на нього й думав про те, скільки вмістило його життя — сталінський Гулаг, війна, і ось тепер — Чорнобиль. Усе припало на час його покоління. Одного покоління. А він любить рибалити... Порпатися в саду... Замолоду, ображалась мати, був гуляка: «Жодної спідниці в околиці не проминув». І тепер, я примічав, як він опускає очі, коли назустріч іде молода вродлива жінка...

Що ми знаємо про людину? Про те, що вона може... На скільки її вистачає...»

Із чуток:

«За Чорнобилем зводять табори, де триматимуть тих, хто потрапив під радіацію. Подержать, поспостерігають і поховують.

Із прилеглих до станції сіл мерців уже вивозять автобусами просто на цвинтар, тисячами закопують у братські могили. Як у ленінградську блокаду».

«Кількоро душ начебто бачили напередодні вибуху світіння в небі над станцією. Хтось його навіть сфотографував. На півці показалося, що то ширяє якесь неземне тіло»...

«У Мінську помили поїзди й товарні потяги. Цілу столицю вивозитимуть на Сибір. Там уже лагодять бараки, що лишилися од сталінських таборів. Почнуть од жінок і дітей. А українців уже вивозять...»

«Рибалкам дедалі частіше трапляються риби-амфібії, що можуть жити і в воді, й на землі. По землі вони ходять на плавниках — лапах. Стали виловлювати шук без голови й плавників. Плаває саме черево...

Щось подібне невдовзі почне відбуватися й із людьми. Білоруси перетворяться на гуманоїдів...»

«То була не аварія, а землетрус. Щось відбулося в земній корі. Геологічний вибух. За участі геофізичних і космофізичних сил. Військові про це знали заздалегідь, могли попередити, але в них усе суворо засекречено».

«У лісових звірів — променева хвороба. Вони бродять сумні, з сумними очима. Мисливцям страшно й жалко їх стріляти. І звірі перестають боятися людей. Лисиці й вовки заходять у село й лащатся до дітей».

«Від чорнобильців діти народжуються, але замість крові в них тече невідома жовтява рідина. Деякі вчені доводять: мавпа тому зробилася розумна, що жила в радіації. Діти, народжені через три-чотири покоління, усі будуть Ейнштейнами. Це космічний експеримент над нами...»

*Анатолій Шиманський,
журналіст*

**Монолог про картезіанську
філософію і про те, як їси разом
із іншою людиною заражений
бутерброд, щоб не було соромно**

«Я жив серед книжок... Двадцять років читав лекції в університеті...

Академічний учений... Це людина, котра обрала собі улюблену добу в історії й там живе. Зайнята цим постійно, занурена в свій простір. В ідеалі... В ідеалі, звісно... Тому що філософія в нас натоді була марксистсько-ленінською й теми для дисертацій пропонувались: роль марксизму-ленінізму в розвитку сільського господарства або в освоєнні цілих земель. Роль вождя світового пролетаріату... Словом, тут не до картезіанських роздумів. Але мені пощастило... Моя наукова студентська робота потрапила на конкурс до Москви, і звідти потелефонували: «Не чіпайте цього хлопця. Хай пише». А писав я про французького релігійного філософа Мальбранша, котрий узявся тлумачити Біблію з позицій раціонального розуму. Вісімнадцяте століття — доба Просвітництва. Віра в розум. У те, що ми здатні пояснити світ. Як я розумію тепер... Мені пощастило. Я не втрапив у зубодробильну машину... Бетонімішалку... Чудо! Перед тим мене не раз попереджали: для студентської наукової роботи Мальбранш — це, може, й цікаво. А от для дисертації над темою доведеться подумати. Це вже серйозно. Ми, мовляв, залишаємо вас в аспірантурі на кафедрі марксистсько-ленінської філософії... А ви в минуле емігруєте... Самі розумієте...

Почалась горбачовська перестройка... Час, на який ми довго ждали. Перше, що я завважив — відразу почали міняти обличчя в людей, звідкись раптом узялись інші обличчя. Люди навіть ходити по-іншому стали, щось у пластиці життя підкорегувало, більше усміхались одне одному. Інша енергія вчувалася в усьому. Щось... Так, щось цілком перемінилось.

Я й досі дивуюсь, як швидко це відбулось. І мене... Мене також висмикнуло з картезіанського життя. Замість філософських книг я тепер читав свіжі газети й журнали, нетерпляче чекав на кожне число перебудовчого «Огонька». Щоранку шикувалися черги біля кіосків «Союздруку», так ніколи ні «до», ані «після» газет не читали. Ніколи їм більше так не вірили. Ішла лавина інформації... Було опубліковано політичний заповіт Леніна, на півстоліття захований в спецархівах. На книжкових прилавках з'явився Солженіцин, за ним Шаламов... Бухарін... Ще недавно за зберігання цих книжок арештовували. Давали строк. Повернули з заслання академіка Сахарова. Уперше по телевізору показували засідання Верховної Ради СРСР. Ціла країна, затамувавши подих, сиділа перед екранами... Ми говорили й говорили... Говорили вголос про те, про що ще недавно шепотілись на кухнях. Скільки поколінь у нас пробалакало на кухнях! Пропало там! Промріяло! Сімдесят із гаком років... Усю совєцьку історію... Тепер усі ходили на мітинги. На демонстрації. Щось підписували, проти чогось голосували. Я пам'ятаю, як виступав по телевізору якийсь історик... Він приніс у студію мапу сталінських таборів... Увесь Сибір палахтів червоними прапорами... Ми дізналися правду про Куропати... Шок! Заціпеніння в суспільстві! Білоруські Куропати — братська могила тридцять сьомого року. Там лежать разом білоруси, росіяни, поляки, литовці... Десятки тисяч... Енкаведешні рови по два метри завглибшки, людей клали в два-три шари. Колись це місце було далеко за Мінськом, а потім увійшло в межі міста. Стало містом. Трамваєм можна доїхати. У п'ятдесятих роках засадили його молодим гайком, сосни підросли, і городяни, нічого не підозрюючи, влаштовували там майовки на вихідні. Взимку катались на лижах. Почалися розкопки... Влада... Комуністична влада брехала. Викручувалась. Ночами міліція засипала розкопані могили, а вдень їх знову розкопували. Бачив документальні кадри: лави очищених від землі черепів... І в кожному дірочка в потилиці...

Звісно, ми жили з відчуттям, що беремо участь у революції... У новій історії...

Я не відхилився від нашої теми... Не хвилюйтеся... Я хочу згадати, якими ми були, коли стався Чорнобиль. Тому що

в історії вони залишаться разом — крах соціалізму й чорнобильська катастрофа. Вони збіглися. Чорнобиль прискорив розпад Радянського Союзу. Підірвав імперію.

А з мене він зробив політика...

Четвертого травня... На дев'ятий день після аварії виступив Горбачов, це, звісно, було боягузтво. Розгубленість. Як у перші дні війни... У сорок першому.. В газетах писали про ворожі підступи й західну істерію. Про антирадянський ажіотаж і провокаційні чутки, що їх засилають до нас вороги. З-за бугра. Пригадую себе в ті дні... Страху довго не було, майже місяць усі були в стані очікування, от-от нам оголосять: під керівництвом комуністичної партії наші вчені... наші героїчні пожежники й солдати... в черговий раз підкорили стихію. Здобули небачену перемогу. Загнали космічний вогонь у пробірку. Страх з'явився не зразу, його ми довго в себе не впускали. Абсолютно точно... Так... Так! Як я тепер розумію... Він ніяк не міг поєднатись у нашій свідомості з мирним атомом. Зі шкільних підручників, із прочитаних книжок... У наших уявленнях картина світу виглядала таким чином: воєнний атом — зловісний гриб до неба, як у Гіросімі й Нагасакі, люди, що водномить перетворюються на попіл, а мирний атом — безневинна електрична лампочка. У нас була дитяча картина світу. Жили за букварем. Не лише ми, ціле людство порозумнішало після Чорнобиля. Подорослішало... Вступило в інший вік.

Розмови в перші дні:

— Горить атомна станція. Але десь далеко горить. В Україні.

— Я читав у газетах: туди пішла військова техніка. Армія. Переможемо!

— У Білорусі нема ні одної атомної станції. Ми спокійні.

Моя перша поїздка в зону...

Я їхав і думав, що там усе вкрито сірим попелом. Чорною сажею. Картина Брюллова «Останній день Помпеї». А там... Приїжджаєш, а там — краса. Така краса! Квітучі луги, м'яка весняна зелень лісів. Я якраз цю пору люблю... Усе оживає... Росте й співає... Найбільше мене вразило це поєднання краси й страху. Страх перестав відокремлюватися від краси, а краса від страху. Все навпаки... Як я тепер розумію... Навпаки... Незнайоме відчуття смерті...

Ми приїхали групою... Ніхто нас не посилав. Група білоруських депутатів від опозиції. Часи! Часи ж які! Комуністична влада відступала... Ставала слабкою, невпевненою. Все хиталося. Але місцеве начальство зустрічало непривітно: «У вас є дозвіл? Чи маєте право баламутити людей? Ставити питання? Хто вам доручив?» Посилялися на інструкцію, отриману згори: «Не піддаватися паніці. Чекаати вказівок». Мовляв, ви зараз намовите, залякаєте народ, а нам треба плани виконувати. По зерну і по м'ясу. Боялися не за здоров'я людей, а за плани. Республіканські, союзні... Боялися вищого начальства. А ті боялися ще вищого, і так по ланцюжку до генсека. Одна людина все вирішувала, десь там, у піднебесній височині. Так було вибудовано піраміду влади. На чолі — цар. На той момент комуністичний цар. «Тут усе заражене, — пояснюємо ми. — Все, що ви виробляєте, буде непридатним до споживання». — «Ви — провокатори. Припиніть ворожу агітацію. Ми будемо дзвонити... Доповідати...» І таки дзвонили. Куди слід доповідали...

Село Малинівка... П'ятдесят дев'ять кюрі на квадратний метр...

Зайшли в школу:

— Ну, як живете?

— Усі налякані, звісно. Але нас заспокоїли: треба тільки дахи помити, вкutati криниці плівкою, доріжки заасфальтувати. І можна жити! Правда, коти чомусь весь час чухмаються і в коней шмарклі до землі.

Завуч школи запросила до себе додому. Пообідати. Хата нова, два місяці як відгуляли новосілля. По-білоруськи — входи́ни, це значить, що люди тільки-но в хату ввійшли. Біля хати добротний хлів, погріб. Те, що колись називалося куркульським господарством, розкуркулювали таких. По-радіти й позаздрити.

— Але вам скоро доведеться звідси виїздити.

— Нізащо! Тут стільки труду нашого.

— Подивіться на дозиметр...

— Їздять тут... Учені, твою мати! Не дають людям спокійно жити!! — Господар махнув рукою й пішов на луг по коня. Не попрощався.

Село Чудяни... Сто п'ятдесят кюрі на квадратний метр...

Жінки на городах порпаються, діти бігають по вулицях. На краю села дядьки тешуть колоди під новий зруб. Зупинили біля них машину. Обступили нас. Попросили закурити.

— Як там у столиці? Водку дають? Бо в нас — перебої. Виручає те, що свою самогонку женемо. Горбачов сам не п'є і нам не дає.

— А-а-а... Значить, депутати... І з тютюном тут у нас хріново.

— Хлопці, — починаємо їм пояснювати, — вам скоро доведеться звідси виїздити. Ось дозиметр... Дивіться: радіація на цьому місці, де ми зараз стоїмо, у сто разів перевищує норму.

— Оце загнув... А-а-а... Здався комусь твій дозиметр! Ти поїхав, а ми тут останемося. На чорта лисого нам твій дозиметр!!

Я кілька разів дивився фільм про загибель «Титаніка»: він нагадував мені те, що я бачив сам. Що розгорталось мені перед очима... Що сам пережив у перші чорнобильські дні... Все було, як на «Титаніку», геть схоже поводитися люди. Та сама психологія. Я впізнавав... Навіть порівнював... Ось уже пробило дно корабля, величезна вода заливає долішні трюми, перекидає бочки, скрині... Повзе... Пробивається крізь перешкоди... А нагорі горять вогні. Грає музика. Подають шампанське. Тривають родинні суперечки, починаються любовні романи. Вода хлющить... Рине сходами... У каюти...

Горять вогні. Грає музика. Подають шампанське...

Наша ментальність... Окрема розмова... У нас на першому місці почуття. Це дає розмах, дає висоту нашому життю, і водночас нищить. А раціональний вибір для нас завжди уломний, неповноцінний. Свої вчинки вивіряємо серцем, а не розумом. Зайдеш у селі в двір — уже гість. Уже радість. Журияться... Хитають головою: «Ех, риби свіжої нема, нема чого дати», або: «Молочка хочете? Зараз кухоль наллю». Не відпускають. До хати кличуть. Дехто боявся, а я згоджувався. Заходив. Сідав до столу. Їв заражений бутерброд, бо всі їдять. Випивав чарку. Навіть гордість відчував, що я ось такий — можу. Здатен! Так... Так! Я казав собі: раз я негоден нічого змінити в житті цієї людини, то все, що я можу, це

з'їсти разом із нею заражений бутерброд, щоб не було соромно. Розділити приділ. У нас таке-от ставлення до власного життя. А в самого жінка й двоє дітей, я за них відповідаю. У мене дозиметр у кишені... Як я тепер розумію... Це наш світ, це — ми. Десять років тому я пишався, що я ось такий, а сьогодні мені соромно, що я ось такий. Але все одно сяду за стіл і буду їсти цей проклятий бутерброд. Я думав... Я думав над тим, що ми за люди? Цей клятий бутерброд не йшов мені з голови. Його серцем треба їсти, а не розумом. Хтось добре написав, що в двадцятому... І тепер уже в двадцять першому столітті ми живемо так, як нас навчила література дев'ятнадцятого століття. Господи! Мене часто мучать сумніви... Я з багатьма про це говорив... Хто ж ми? Хто?

Мав я цікаву розмову з дружиною, тепер уже вдовою одного загиблого вертольотчика. Розумна жінка. Довго з нею сиділи. Вона теж хотіла зрозуміти... Зрозуміти й знайти сенс у смерті свого чоловіка. Змиритися з нею. І не могла. Я багато разів читав у газетах, як працювали вертольотчики над реактором. Спершу скидали свинцеві плити, але вони безслідно щезали в дірі, тоді хтось згадав, що свинець при температурі сімсот градусів перетворюється на пару, а там було дві тисячі градусів. Після цього полетіли вниз мішки з доломітом і піском. На висоті стояла ніч од збитої куряви. Темрява. Стовпи пилуги. Щоб влучно «відбомбитися», вони прочиняли шиби кабін і цілилися на око, який крен давати: вліво-вправо, вгору-вниз. Дози шалені! Пригадую заголовки статей: «Герої в небі», «Чорнобильські соколи». Оця-от жінка... Вона звірила мені свої сумніви: «Зараз пишуть, що мій чоловік — герой. Так, він — герой. Але що таке герой? Я знаю, що мій чоловік був чесним, сумлінним офіцером. Дисциплінованим. Повернувся з Чорнобиля і через кілька місяців захворів. У Кремлі йому вручили нагороду, там він зустрів своїх товаришів, вони теж усі були хворі. Але раділи, що зустрілися. Приїхав додому щасливий... З орде- ном... Я його тоді спитала: «А міг ти не так сильно потерпіти? Зберегти здоров'я?» — «Напевно, міг би, якби більше думав, — відповів він. — Потрібен був порядний захисний костюм, спеціальні окуляри, маска. У нас ні першого, ні другого, ні третього. Та й самі ми не дотримувалися правил

особистої безпеки. Ми не думали...» Ми всі тоді мало думали... Як шкода, що ми раніше мало думали...» Я з нею згоден... Із позицій нашої культури думати про себе — егоїзм. Слабодухість. Завжди знаходиться щось більше, ніж ти сам. Ніж твоє життя.

Вісімдесят дев'ятий рік... Двадцять шостого квітня — третя річниця. Минуло три роки після катастрофи... Людей виселили з тридцятикілометрової зони, але понад два мільйони білорусів і далі жили в заражених місцях. Про них забули. Білоруська опозиція запланувала на цей день демонстрацію, а влада у відповідь оголосила суботник. По місту розвісили червоні прапори, працювали виїзні буфети з дефіцитним на той час крамом: сирокочена ковбаса, шоколадні цукерки, бляшанки з розчинною кавою. Скрізь сновигали міліцейські машини. Працювали хлопці в цивільному... Фотографували... Але... Нова прикмета! На них уже ніхто не зважав, їх не боялися, як раніше. Люди почали збиратись біля парку Челюскінців... Підходили й підходили. На десяту годину вже було двадцять-тридцять тисяч (я користуюсь міліцейськими зведеннями, їх потім оголосили по телевізору), і щомиті натовп зростає. Ми самі такого не сподівалися... Усі — на підйомі... Хто може стати на заваді такому морю людей? Точно о десятій годині, як ми й планували, колона рушила Ленінським проспектом до центру міста, де мав відбутися мітинг. Уздовж цілого шляху до нас долучалися нові групи, вони чекали колону на паралельних вулицях, у провулках. У під'їздах. Перебігла чутка: міліція й військові патрулі заблокували в'їзні дороги до міста, затримують автобуси й машини з демонстрантами з інших місць, завертають їх назад, але ніхто не піддався паніці. Люди залишають транспорт і йдуть нам назустріч пішки. Оголосили про це по мегафону. Над колоною прокотилося потужне «Ур-ра-а-а!» Балкони переповнені... Усі — на підйомі... Балкони напхот напхані, люди відчиняли вікна навстіж, вилазили на підвіконня. Махали нам руками. Вітали хусточками, дитячими прапорцями. Тут я помітив... І всі навколо про це заговорили... Кудись розчинилася, зникла міліція, хлоп'ята в цивільному зі своїми фотоапаратами... Як я тепер розумію... Отримали команду й пішли в двори,

сіли й зачинилися в машинах під брезентом. Влада зачайлася... Вичікувала... Влада злякалася... Люди йшли й плакали, усі тримались за руки. Плакали, бо перемагали свій страх. Визволялися від страху...

Почався мітинг... І хоч ми до нього довго готувалися, обговорювали список промовців, ніхто про список не згадав. До похапцем облаштованої трибуни підходили самі й говорили без жодних папірців прості люди, які приїхали з чорнобильських місць. Утворилася жива черга. Ми заслуховували свідків... Свідки давали покази... З відомих виступив лише академік Веліхов, один із колишніх керівників штабу з ліквідації аварії, але його виступу я не запам'ятав. Запам'ятались інші...

Мати з двома дітьми... Дівчинка й хлопчик...

Жінка взяла дітей із собою на трибуну: «Вони в мене давно не сміються. Не пустують. Не бігають у дворі. В них нема сил. Вони як старички».

Жінку-ліквідатора...

Коли вона закасала рукави сукні й показала натовпу свої руки, усі побачили, що руки у виразках. У струпах. «Я прала одяг наших чоловіків, що працювали біля реактора, — розповідала вона. — Прали в основному руками, бо пральних машин завезли мало. Вони від перегрузок скоро поламалися».

Молодого лікаря...

Він почав із того, що прочитав клятву Гіппократа... Казав, як усі дані про захворювання закривають під шифром «секретно» та «надсекретно». Медицину й науку втягують у політику...

Це був чорнобильський трибунал.

Я признаюся... Я не приховую: найзначніший день у моєму житті. Ми були щасливі... Признаюся...

А назавтра нас, організаторів демонстрації, викликали в міліцію й судили за те, що багатотисячний тлум перекрив проспект і заважав рух громадського транспорту. Що несли несанкціоновані гасла. Кожному з нас дали по п'ятнадцять діб за статтею «злісне хуліганство». Судді, котрий виніс вирок, і міліціонерам, що вели нас в ізолятор, було соромно. Їм усім було соромно. А ми сміялися... Так... Так! Бо ми були щасливі...

Тепер перед нами постало питання: що ми можемо? Що робити далі?

В одному з чорнобильських сіл, почувши, що ми з Мінська, жінка впала перед нами навколішки: «Врятуйте мою дитину! Заберіть із собою!! Наші лікарі не можуть зрозуміти, що з ним. А він задихається, синіє. Він помирає». (Мовчить).

Я прийшов у лікарню... Хлопчик. Сім років. Рак щитовидної залози. Я хотів його забалакати, почав жартувати. А він відвернувся до стіни: «Тільки не треба розказувати, що я не помру. Я знаю, що помру».

В Академії наук... Здається, там... Мені показали знімок легенів людини, пропалених «гарячими частинками». Легені були схожі на зоряне небо. «Гарячі частинки» — це дрібненькі мікроскопічні частинки, які утворилися, коли охоплений полум'ям реактор засипали свинцем та піском. Атоми свинцю, піску й графіту зліплювалися й від ударів здійсмались високо в повітря. Розліталися на великі відстані... На сотні кілометрів... Через дихальні шляхи вони тепер потрапляють в організм людини. Найчастіше гинуть трактористи й шофери — ті, хто оре, їздить путівцями. Будь-який орган, у якому оселяються ці частинки, на знімках «світиться». Сотні дірочок, як у дрібному решеті. Людина вмирає... Згорає... І якщо людина смертна, то «гарячі частинки» безсмертні. Людина помре й за тисячу років перетвориться на землю, на пил, а «гарячі частинки» житимуть. І цей пил здатен буде знову вбивати... (Мовчить).

Я приїжджав із поїздок... Був переповнений. Розповідав... Моя дружина, вона за освітою лінгвіст, доти ніколи не цікавилася політикою, як і спортом, а тут постійно ставила мені те саме питання: «Що ми можемо? Що далі робити?» І ми взялися за справу, з погляду здорового глузду неможливу. На щось таке наважитись людина здатна в хвилини потрясіння, повного внутрішнього розкріпачення. А тоді був такий час... Горбачовський час... Час надій! Віри! Ми вирішили рятувати дітей. Відкрити світові, в якій небезпеці живуть білоруські діти. Просити допомоги. Кричати. Калатати в усі дзвони!! Влада мовчить, вона зрадила свій народ, ми мовчати не будемо. І... Швидко... Дуже швидко... Зібралоя коло вірних помічників та однодумців. Паролем було:

«Що читаєш? Солженіцина, Платонова... До нас...» Працювали по дванадцять годин на добу. Треба придумати назву нашій організації... Варіантів перебрали десятки, зупинилися на найпростішому — фонд «Дітям Чорнобиля». Зараз уже не пояснити, не уявити наших сумнівів... Суперечок... Наших страхів... Таких фондів, як наш, уже безліч, а десять років тому ми починали першими. Перша громадянська ініціатива... Ніким згори не санкціонована... Реакція у всіх чиновників була однакова: «Фонд? Який фонд? У нас для цього є міністерство охорони здоров'я».

Як я тепер розумію... Чорнобиль вивільняв нас... Училися бути вільними...

У мене перед очима... (Сміється). У мене це перед очима завжди... Перші рефрижератори з гуманітарною допомогою в'їхали у двір нашого будинку. На домашню адресу. Я дивився на них із вікна своєї квартири й не уявляв: як усе це розвантажити, де зберігати? Добре пам'ятаю, що машини були з Молдавії. Сімнадцять-двадцять тон із соками, фруктовою сумішшю, дитячим харчуванням. Уже тоді просочувалася чутка: щоб вивести радіацію, треба більше фруктів, саме цей м'якуш споживати. Обдзвонив друзів — хто на дачі, хто на роботі. Почали розвантажувати вдвох із дружиною, але поступово, один по одному виходили з нашого будинку люди (все-таки дев'ятиповерхівка), зупинялись випадкові перехожі: «Що за машини?» — «Допомога для чорнобильських дітей». Кидали свої справи, ставали до роботи. До вечора машини розвантажили. Вантаж порозпихали по підвалах і гаражах, домовилися з якоюсь школою. Сміялися потім із себе... А коли повезли цю допомогу в заражені райони... Стали роздавати... Зазвичай люди збиралися в школі або в Будинку культури. У Ветковському районі... От що мені зараз у пам'яті зринуло... Один випадок... Молода сім'я... Вони отримали, як і всі, баночки дитячого харчування, пакети з соками. І чоловік сів і заплакав. Ці баночки, ці пакети не могли врятувати його дітей, можна махнути рукою — дурниця! Але він плакав, бо, виявляється, їх не забули. Про них хтось пам'ятає. Отже, є надія.

Відгукнувся цілий світ... Наших дітей погодилися брати на лікування в Італії, Франції, Німеччині... Авіакомпанія

«Люфтганза» перевезла їх до Німеччини власним коштом. Серед німецьких льотчиків провели конкурс, довго їх добирали. Полетіли найкращі льотчики. Коли діти йшли до літаків, впадало в око, що вони всі бліді-блідесенькі. Тихитихесенькі. Траплялися й курйози... (Сміється). Батько одного хлопчика вдерся до мене в кабінет і вимагав повернути документи його сина: «У наших дітей там будуть брати кров. Ставити над ними експерименти». Звичайно, пам'ять про ту страшну війну ще не вмерла... Народ пам'ятає... Але тут ще й інше: ми довго жили за дротом. У соціалістичному таборі. Боялися іншого світу... Не знали його... Чорнобильські мами й тати — це ще одна тема. Продовження розмови про нашу ментальність... Радянську ментальність. Упав... Розвалився Радянський Союз... А всі ще довго чекали помочі від великої й могутньої країни, якої вже не було. Мій діагноз... Хотите? Суміш в'язниці й дитсадка — ось що таке соціалізм. Радянський соціалізм. Людина віддавала державі душу, совість, серце, а натомість отримувала пайок. Тут уже кому як пощастить — у кого великий пайок, а в кого маленький. Одне незмінне — видають його навзамін душі. Найбільше ми боялися, щоб наш фонд не почав займатися роздаванням оцього пайка. Чорнобильського пайка. А люди вже звикли чекати й нарікати: «Я — чорнобилець. Мені положено, бо я — чорнобилець». Як я тепер розумію... Чорнобиль — це велике випробування ще й для нашого духу. Для нашої культури.

Першого року відправили за кордон п'ять тисяч дітей, другого — вже десять, третього — п'ятнадцять...

А ви говорили з дітьми про Чорнобиль? Не з дорослими, а з дітьми? У них бувають несподівані міркування. Мені, як філософу, завжди цікаво. Наприклад... Одна дівчинка мені розповідала, як їхній клас послали восени вісімдесят шостого року в поле... на буряки й моркву. Скрізь їм попадалися дохлі миші, і вони сміялись: от вимруть миші, жуки, хробаки, а потім почнуть вимирати зайці, вовки. За ними — ми. Люди помруть останніми. Далі фантазували, яким буде світ без звірят і птахів. Без мишей. Якийсь час житимуть самі люди. Без нікого. Навіть мухи перестануть літати. Їм було по дванадцять-п'ятнадцять років. Так вони уявляли собі майбутнє.

Розмова з іншою дівчинкою... Вона поїхала в піонерський табір і там подружилася з хлопчиком. «Такий хороший хлопчик, — згадувала вона, — весь час ми були разом». А потім його друзі сказали йому, що вона з Чорнобиля — і більше він до неї жодного разу не підійшов. Із цією дівчинкою ми навіть листувалися. «Тепер, коли я думаю про своє майбутнє, — писала вона, — я мрію, що закінчу школу й поїду кудись далеко-далеко, де ніхто не знатиме, звідки я. Там мене хто-небудь покохає. І я все забуду...»

Записуйте, записуйте... Так... Так! Усе зітреться з пам'яті, зникне. Я шкодую, що не записував... Іще одна історія... Приїхали в заражене село. Біля школи діти грають у м'яча. М'яч закотився в клумбу з квітами, діти обступили її, ходять навколо, але дістати м'ячик бояться. Спочатку я навіть не второпав, у чому річ, теоретично знав, але я ж тут не живу, у мене цієї постійної пильності нема, я з нормального світу приїхав. І я ступив до клумби. А діти як закричать: «Не можна! Не можна! Дядю, не можна!» За три роки (а було це в вісімдесят дев'ятому) вони звикли до думки, що не можна сідати на траву, не можна рвати квіти. Не можна залізти на дерево. Коли ми привозили їх за кордон і просили: «Ідіть до лісу, йдіть до річки. Купайтесь, загоряйте», треба було бачити, як боязко вони входили у воду.. Як гладили траву.. Але потім... Потім... Скільки було щастя! Можна знову пірнати, лежати на піску... Весь час ходили з букетами, плели вінки з польових квітів. Про що я думаю? Про що... Як я тепер розумію... Так, ми можемо їх вивезти, полікувати, але як повернути їм колишній світ? Як їм повернути їхнє минуле? І майбутнє.

Це питання... Нам треба відповісти на питання: хто ми? Без цього нічого не відбудеться й не зміниться. Що для нас життя? І що для нас свобода? Вміємо про свободу тільки мріяти. Могли бути вільними, але не стали. Знову не вдалося. Сімдесят років будували комунізм, тепер будуюмо капіталізм. Раніше молилися на Маркса, тепер на долар. Ми загубилися в історії. Коли думаєш про Чорнобиль, то повертаєшся сюди, в цю точку: хто ми? Що зрозуміли про себе? Про свій світ? У наших воєнних музеях, а їх у нас більше, ніж мистецьких, зберігаються старі автомати, багнети,

гранати, а на подвір'ї стоять танки й міномети. Школярів водять туди на екскурсії й показують — це війна. Війна ось така... А вона вже інакша... Двадцять шостого квітня тисяча дев'ятсот вісімдесят шостого року ми пережили ще одну війну. Вона не скінчилася...

А ми... Хто ми?»

*Геннадзь Грушавий,
депутат білоруського
Парламенту, голова фонду
«Дітям Чорнобіля»*

**Монолог про те, що ми нещодавно
злізли із дерева й не вигадали такого,
щоб воно відразу росло колесом**

«Сідайте... Давайте ближче... Але скажу відверто: не люблю журналістів, а вони мене.

— Це ж чому?

— Ви не в курсі? Не встигли ще попередити? Тоді зрозуміло, чому ви тут. У моєму кабінеті. А я — одіозна фігура. Так мене ваша братія журналістська величає. Усі кругом кричать: на цій землі жити не можна. А я кажу — можна. Треба навчитися на ній жити. Мати мужність. Давайте закриємо забруднені території, обгородимо дротом (третину країни!), кинемо й утечемо. Землі в нас ще багато. Ні! З одного боку, наша цивілізація антибіологічна, людина — найлютіший ворог природи, а з другого боку — вона творець. Перетворює світ. Ейфелева вежа, наприклад, чи космічний корабель... Тільки ж прогрес вимагає жертв, і що далі, то більших жертв. Не менших, ніж війна, це тепер зрозуміло. Забруднення повітря, отруєння ґрунту, озонові діри... Клімат землі змінюється. І ми вжахнулись. Але знання саме по собі не може бути провиною чи злочином. Чорнобиль... Хто винен — реактор чи людина? Безумовно — людина, вона його не так обслуговувала, допустилася страхітливих помилок. Сума помилок. Не буду заглиблюватися в технічні подробиці... Але це вже факт... Працювали сотні комісій та експертів. Найбільша техногенна катастрофа в історії людства, збитки фантастичні, матеріальні ще якось можна злічити. А нематеріальні? Чорнобиль ударив по нашій уяві. За нашому майбутньому... Ми злякалися майбутнього... То не треба було лазити з дерева, або ми мусили вгадати щось таке, щоб дерево відразу росло колесом. За кількістю жертв не чорнобильська катастрофа — а автомобіль на першому місці в світі. Чому ніхто не забороняє виробництво автомобілів? Їздити на велосипеді чи на віслючку безпечніше... На возі...

Тут мовчать... Мовчать мої опоненти...

Мене звинувачують... Мене запитують: «А як ви ставитеся до того, що тутешні діти п'ють радіоактивне молоко? Їдять радіоактивні ягоди?» Погано я до цього ставлюся. Дуже погано!! Але я вважаю, що в дітей є тати й мами, і є в нас уряд, який повинен про це думати. Я проти одного... Я проти того, щоб люди, які не знають або вже забули таблицю Менделєєва, повчали, як нам жити. Залякували нас. Наш народ і так завжди жив у страху — революція, війна. Цей кривавий упир... Диявол! Сталін... Тепер — Чорнобиль... А потім дивуємося, чому в нас люди такі? Чому вони не вільні, бояться свободи? Їм же звичніше жити під царем. Під царем-батюшкою. Він може називатися генсеком чи президентом, яка різниця. Жодної. Але я — не політик, я — науковець. Я все життя думаю про землю, вивчаю землю. Земля така сама загадкова матерія, як і кров. Наче все про неї знаємо, а якась таємниця лишається. Ми розділилися — не на тих, хто за те, щоб тут жити, і тих, хто проти, а на вчених і невчених. Якщо у вас трапиться напад апендициту й треба оперувати, до кого ви звернетесь? Звичайно, до хірурга, а не до громадських ентузіастів. Ви будете слухати фахівця. Я — не політик. Я думаю... А що ще є в Білорусі, крім землі, води, лісу? Нафти багато? Чи алмазів? Нічого нема. Тому треба берегти те, що маємо. Відновлювати. Так... Звичайно... Нам співчують, багато людей у світі прагнуть допомогти, але ж не будемо ми без кінця жити з західних потер. Розраховувати на чужий гаманець. Усі, хто хотів, уже виїхали, залишилися тільки ті, хто хоче жити, а не вмирати після Чорнобиля. Тут їхня батьківщина.

— Що ви пропонуєте? Як людині тут жити?

— Людина лікується... І брудна земля теж лікується...

Треба працювати. Думати. Нехай дрібними крочками, але кудись човгатися. Іти вперед. А ми... Як у нас? Із нашим моторошним слов'янським лінивством ми радше повіримо в чудо, ніж у можливість щось сотворити власними руками. Подивіться на природу... У неї треба вчитися... Природа працює, вона самоочищується, допомагає нам. Поводиться розумніше, ніж людина. Вона прагне до первісної рівноваги. До вічності.

Викликають мене в облвиконком...

— Справа незвичайна... Ви зрозумійте нас, Славо Костянтинівно, не знаємо, кому вірити. Десятки вчених стверджують одне, ви — інше. Чи чули ви що-небудь про славетну чаклунку Параску? Ми вирішили запросити її до нас, вона береться протягом літа знизити гамма-фон.

Вам смішно... А зі мною поважні люди розмовляли, у цієї Параски вже були договори підписані з деякими господарствами. Сплачено їй великі гроші. Це захоплення ми пережили... Потьмарення умів... Загальна істерика... Пам'ятаєте? Тисячі... Мільйони сиділи біля телевізорів, і чаклуни, вони називали себе екстрасенсами, Чумак, за ним Кашпіровський «заряджали» воду. Мої колеги з ученими ступенями наливали трилітрові банки води й ставили біля екранів. Пили цю воду, вмивалися... Вважалося, що вона зцілює. Чаклуни виступали на стадіонах, де збирали таку кількість глядачів, що Аллі Пугачовій хіба мріяти. Народ туди йшов, їхав, повз. Із неймовірною вірою! Зцілимося за помахом чарівної палички від усіх болячок! А що? Новий більшовицький проект... Публіка кипить ентузіазмом... Голови забито новою утопією... «Ну, — думаю, — тепер чаклуни будуть нас рятувати від Чорнобиля».

До мене питання:

— Яка ваша думка? Звичайно, ми всі атеїсти, але от кажуть... І в газетах пишуть... Ми організуємо вам зустріч?

Зустрілась я з цією Параскою... Звідки вона взялася, не знаю. Мабуть, з України. Вона вже два роки всюди їздила й знижувала гамма-фон.

— Що ви збираєтеся робити? — спитала я.

— У мене такі внутрішні сили... Я відчуваю, що можу знижувати гамма-фон.

— А що вам для цього потрібно?

— Мені потрібен вертоліт. Тут я вже розлютилася. І на Параску, й на наших чиновників, які роззявивши рота слухали, як вона їм локшину на вуха вішає.

— Ну навіщо, — кажу, — відразу вертоліт. От ми зараз привеземо й насиплемо на підлогу зараженої землі. Хоча б півметра. І давайте... Знімайте фон...

Так і вчинили. Привезли землі... І вона почала... Щось шепотіла, плювала. Якихось духів руками гнала. І що? Ну, що

вийшло. Нічого не вийшло. Сидить Параска зараз десь в Україні у в'язниці. За шахрайство. Ще одна була чаклунка... Обіцяла на ста гектарах прискорити розпад стронцію й цезію. Звідки вони бралися? Я думаю, їх породжувало наше прагнення чуда. Наші сподівання. Їхні фотографії, їхні інтерв'ю. Хтось же давав їм цілі шпальти в газетах, найдорожчий час на телебаченні. Якщо віра в розум полишає людину, в її душі оселяється страх, як у дикуна. Вилазять потвори...

Тут мовчать... Мовчать мої опоненти...

Я пам'ятаю тільки одного значного керівника, який подзвонив мені й попросив: «Давайте я приїду до вас у інститут, і ви мені поясните: що таке кюрі? Що таке мікрорентген? Як цей мікрорентген переходить, скажімо, в імпульс? Їжджу по селах, мене питають, а я як ідіот. Як школяр». Один такий трапився. Олексій Олексійович Шахнов... Запишіть його прізвище... А більшість керівників нічого не хотіли знати, ніякої фізики з математикою. Усі вони закінчували вищу партійну школу, там добре навчали одного предмета — марксизму. Надихати й піднімати маси. Мислення комісарів... Воно не змінилося з часів кінноти Будьонного... Згадую афоризм сталінського улюбленого командарма: «А мені однаково, кого рубати. Мені шаблею махати подобається».

А щодо рекомендацій... Як нам жити на цій землі? Боюся, що вам буде нудно, як і всім. Не знайдете сенсації. Феєрверка. Скільки разів я виступала перед журналістами, розповідала одне, а читала наступного дня інше. Читач мусив померти від страху. Хтось бачив у зоні плантації маку й поселення наркоманів. А хтось кицьку з трьома хвостами... Знамення в день аварії на небесах...

Ось розроблені в нашому інституті програми. Видрукувані пам'ятки для колгоспів і для населення. Можу дати з собою... Пропагуйте...

Пам'ятка для колгоспів... *(Читає)*.

Що ми пропонуємо? Навчитися керувати радіацією, як електрикою, спрямовуючи її по ланцюжках в обхід людини. Для цього необхідно перебудувати наш тип господарки... Зробити корекцію... Замість молока й м'яса налагодити виробництво технічних культур, які не потрапляють у страву.

Той-таки ріпак. Із нього можна чавити олію, зокрема й для моторів. Використовувати як пальне в двигунах. Можна вирощувати насіння та саджанці. Насіння спеціально піддають радіації в лабораторних умовах для збереження чистоти сорту. Для нього вона безпечна. Це один шлях. Є другий... Якщо ми все-таки виробляємо м'ясо... У нас немає способів очистити готове зерно, знаходимо вихід — згодовуємо худобі, пропускаємо його через тварин. Так звана зоодезактивація. Перед забоєм переводимо бичків на два-три місяці на стійлове утримання, привозимо їм «чисті» корми. Вони очищаються...

Гадаю, досить... Не читати ж мені вам лекцію? Ми говоримо про наукові ідеї... Я б навіть назвала це філософією виживання...

Пам'ятка для господарів...

Я приїжджаю в село до бабусь і дідусів... Зачитую... А вони на мене ногами тупають. І слухати не хочуть, хочуть жити так, як жили їхні діди й прадіди. Праотці. Хочуть пити молоко... А молока пити не можна. Купуй сепаратор і чави з нього сир, колоти масло. Сироватку виливай, сироватку в землю. Хочуть сушити гриби... Спочатку вимочи їх — насип на ніч у ночви, залий водою, а тоді вже суши. А краще взагалі не їсти. Уся Франція в печерицях, вони ж їх не на вулиці вирощують. У теплицях. Де наші теплиці? Будинки в Білорусі дерев'яні, споконвіку живуть білоруси серед лісів, так от будинки краще обкласти цеглою. Цегла добре екранує, тобто розсіює іонізуюче випромінювання (у двадцять разів інтенсивніше, ніж дерево). Раз на п'ять років треба присадібну ділянку вапнувати. Стронцій і цезій підступні. Чекають своєї пори. Не можна вдобрювати гноєм з-під своєї корівки, краще купити мінеральних добрив...

— На втілення ваших планів потрібна інша країна, інша людина й інший чиновник. Старим людям у нас насилу вистачає пенсії на хліб і цукор, а ви радите мінеральні добрива купувати. Придбати сепаратор...

— Можу відповісти... Я зараз захищаю науку. Я вам доводжу, що не наука винна в Чорнобилі, а людина. Не реактор, а людина. А політичні питання не до мене. Не сюди...

Ось... Отакої! Вилетіло з голови, а навіть позначила була собі на папірчику, щоб не забути. Розповісти... До нас

приїхав із Москви молодий учений, у нього мрія — брати участь у чорнобильському проєкті. Юра Жученко... Привіз із собою вагітну дружину... На п'ятому місяці... Усі розводять руками — чому? Навіщо? Свої тікають, а чужі їдуть. А тому, що це справжній учений, він хоче довести: грамотна людина може тут жити. Грамотна й дисциплінована, якраз ті дві риси, які в нас шанують найменше. Нам би великими грудьми на кулемет лягти. З факелом промчати... А тут... Вимочувати гриби, зливати першу воду, коли картопля закипить... Пити регулярно вітаміни... Носити в лабораторію на перевірку ягоди. Закопувати в землю попіл... Я була в Німеччині й бачила, як там кожен німець уважно сортує на вулиці сміття — у цей контейнер біле скло від пляшок, у той червоне... Накривку з пакета від молока окремо — туди, де пластмаса, сам пакет туди, де папір. Батарейки від фотоапарата ще кудись інде. Окремо біовідходи... Людина працює... Не уявляю нашої людини за такою працею: біле скло, червоне — для нас це було б нудотою й приниженням. Мать-перемать. Нам би сибірські річки розвернути навспак... Що-небудь таке... «Размахнись плечо, разойдись рука...» А щоб вижити, нам треба змінитися.

Але це вже не мої питання... Ваші... Це питання культури. Ментальності. Усього нашого життя.

Тут мовчать... Мовчать мої опоненти... (Замислилась).

Хочеться помріяти... Про те, що невдовзі чорнобильську станцію закриють. Знесуть. А майданчик під нею перетворять на зелений моріжок...»

*Слава Костянтинівна Фірсакова,
доктор сільськогосподарських
наук*

Монолог біля закритої криниці

Через весняне бездоріжжя я насилу дісталася старого хутора. Наш битий життям міліцейський уазик заглух остаточно — на щастя, вже біля садиби, обсадженої широкими дубами й кленами. Приїхала я до відомої на Поліссі піснярки й казкарки — Марії Федотівни Величко.

У дворі зустріла її синів. Знайомимосся: старший Матвій — учитель, молодший Андрій — інженер. Весело заводять розмову, з'ясовується, всі збуджені грядущим переїздом.

— Гість — у двір, а хазяйка з двору. Забираємо маму в місто. Машину чекаємо... А ви яку книжку пишете?

— Про Чорнобиль?

— Про Чорнобиль нині згадувати цікаво... Я стежу, що пишуть у газетах на цю тему. Книжок поки що мало. Мені, як учителю, треба це знати, а нас ніхто не вчить, як говорити про це з нашими дітьми. Мене хвилює не фізика... Я викладаю літературу, то мене хвилюють такі питання... Чому академік Легасов, один із тих, хто керував роботами з ліквідації аварії, наклав на себе руки. Повернувся додому в Москву й застрелився. А головний інженер атомної станції збожеволів... Бета-частинка, альфа-частинка... Цезій, стронцій... Вони розпадаються, розмиваються, переносяться... А що з людиною?

— А я — за прогрес! За науку! Ніхто з нас уже не відмовиться від електричної лампочки... Страхом почали торгувати... Продають чорнобильський страх, тому що в нас більше нічого нема, що б можна продати на світовому ринку. Новий товар — продаємо свої страждання.

— Переселили сотні сіл... Десятки тисяч людей... Велику селянську Атлантиду... Вона розпорошилася по колишньому Радянському Союзу, не збереш її вже назад. Не врятуєш. Цілий світ ми втратили... Такого світу більше не буде, він не повториться. От послухайте нашу маму...

Несподівана розмова, що почалась так серйозно, на жаль, урвалася. Чекала нагальна робота. Я розуміла: тут назавжди покидають рідний дім.

Але вже з'явилася на порозі господиня. Обняла, як рідну. Поцілувала.

— Донечко, я тут сама дві зими зимувала. Люди не прибивалися... А звірі забігали... Лисиця раз заскочила, побачила мене й здивувалась. Зимою й день довгий, і ніч як життя, то й заспівала б тобі, і казок наплела. Старій людині нудно жить, балачка — це її робота. Колись до мене зі столиці студенти приїжджали, на магнітофона записували. А було це давно... До Чорнобиля...

Що тобі розкажуть? Хіба вспію... Днями на воду ворожила, і показало мені на дорогу.. Виринається з земельки наш корінь. Діди, прадіди тут жили. У лісах тут появилися й міняли одне другого вік за віком, а тепер час такий настав, що біда жене зі своєї землі. Такої біди і в казках нема, я не знаю. О-о-о...

А, згадаю тобі, донечко, як ми в дівочтві ворожили... Гарне згадаю... Веселе... Як мое життя тут починалося... У мами з татом весело до сімнадцяти год, а там тр'а заміж збиратися. Судженого-рядженого кликати, а по-нашому гукати. Вліті ворожили на воду, а зимою на дим — куди дим із комина поверне, у ту сторону й заміж візьмуть. Я любила ворожити на воді... На річці... Вода, вона найперша на землі була, вона все знає. Може підказать. Пускали по воді свічки, лили віск. Свічка попливе — то любов близько, а потоне — на сей год дівкою лишишся. Дівувати будеш. Де вона, доля? Де мое щастя? По-всякому ворожили... Брали люстро й ішли в лазню, сиділи там ніч, а якщо в люстрі хто покажеться, то треба зразу його на стіл, бо ще чорт вискочить. Чорт любить через люстро приходити... Звідти... Ворожили на тіні... Над шклянкою води палили папір і видивляли тінь на стіні. Покажеться хрест — на смерть, а церковна баня — на весілля. Хто плаче, а хто всміхається... Кому яка доля... На ніч знімали звувачку й один черевик під подушку клали. Прийде вночі суджений, буде роззувати, а ти на нього подивишся — і який він із себе запам'ятаєш. До мене хтось другий приходив, не мій Андрій, хтось високий, білий з лица, а мій Андрій був невисокий собі, брови мав чорні й усе сміявся: «Ех, бариня-судариня... Моя ти бариня...» (Сміється). Прожили ми з ним шістдесят годочків... Трьох дітей у світ

пустили... Нема діда... На гробки сини віднесли... Перед смертю мене востаннє поцілував: «Ех, бариня-судариня, сама останешся...» Що знаю? Довго живеш — і життя забувається, і любов забувається. О-о-о... Присяйбо! Ще в дівочтві закладали гребінця під подушку. Коси розплетеш і так спиш. Прийде суджений-ряджений уві сні. Попросить води напитися або коня напоїти...

Наоколо криниці мак сипали... Кружка... А під вечір зберемося й гукаємо в криницю: «Доле, у-у-у! Доле, го-о-о!» Луна йшла, за нею вгадували, кому що. Я й тепер оце хотіла до криниці піти... Запитати свою долю... Хоч уже й небагацько мені тої долі осталося. Крихточки. Сухе зерня. А всі криниці в нас солдати позакривали. Забили дошками. Мертві криниці... Зачинені... Осталась тільки залізна колонка біля колгоспної контори. Була в селі знахарка, вона й на долю ворожила, дак та до дочки в город подалась. Мішки... Два бульб'яні мішки цілющих трав із собою повезла. Присяйбо! О-о-о... Старі черепки, в яких зілля варила... Білі полотна... Кому вони треба в тому городі? В городі сидять і телевізора крутять або книжки читають. Це ми тут... Як пташки... По землі, по траві, по деревах читали. Якщо земля весною довго відкривається, не тане, то жди літом посухи. Світить місяць мляво, темно — то худоба не буде плодитися. Відлетіли журавлі рано — на морози... (Розповідає й тихо погойдується в такт своїй мові).

У мене сини хороші, і невістки ласкаві. І онуки. Але з ким ти в городі на вулиці заговориш? Чужина. Пусте для серця місце. Що згадаєш із чужими людьми? Я в ліс любила ходити, ми з лісу жили, там завжди в кумпанії. При людях. Тепер у ліс не пускають... Міліція стоїть, радіацію стереже...

Два годи... Присяйбо! Два годи сини мене прохали: «Мамо, збирайтеся в город». І накінець та вмовили. Накінець... Такі добренні в нас місця, кругом ліси, озера. Озера чисті, з русалками. Старі люди розповідали, що дівчатка, которі рано померли, русалочками живуть. Одіж їм на кущах лишали — сорочки жіночі. На кущах і на мотузочку в житі вивішували. Вони вийдуть із води й житом бігають. А чи віриш ти мені? Колись люди в усе вірили... Слухали... Тоді телевізора не було, ще не придумали. (Сміється).

О-о-о... Красива в нас земля! Ми тут жили, а наші діти тут жити не будуть. Не-є-є... Я люблю цю пору... Сонейко високо на небо злізло, пташки повернулися. Зима надокучила. Увечері з хати не вийдеш. Дикі кабани по селу гасають, як по лісі. Бульбочку перебрала... Хотіла цибулю посадити... Треба щось робить, бо не будеш сидіти склавши руки й чекати смерті. Тоді вона довіку не прийде.

А, згадаю, донечко... Про домовика... Він у мене давно живе, точно не знаю — де, але виходить з-під печі. У чорному вбранні, в чорному картузі, а гудзики на костюмі блищать. Тіла нема, а він іде. Я один час була думала, що це мій хазяїн до мене навідується. О-о-о... Аж ні... Домовичок... Сама живу, нема до кого заговорити, то я вночі йому день свій переповідаю: «Вийшла раненько... Так же сонейко сяє, що я стала й дивуюся на землю. Радуюсь. Таке щасливе було моє серце...» А от треба їхати... Покидати свій край... У вербну неділю вербу я завжди рвала. Батюшки нема, то я ходила до річки й там сама святила. На ворота виставляла. У хату вносила, гарно прибирала. Понатикаю в стіни, двері, стелю, під стріху покладу. Ходжу й приказую: «Щоб ти, вербичко, врятувала мою корівку. Щоб жито вродило й були яблука. Курчата виводилися й гуси неслися». Треба так ходити й довго приказувати.

Раніше ми весну весело стрічали... Ігри водили. Співали. Починали з того дня, коли перший раз на луг хазяйки корів пускали. Треба відьом прогнати... Щоб відьми корів не псували, не здоювали молоко, бо вони тоді біжать додому видоєні. І переполохані. Ти запам'ятовуй, може, воно ще все повернеться, про те написано в церковних книгах. Коли в нас служив батюшка, він читав. Життя може кінчитися, а потім почнеться спочатку. Слухай далі... Мало хто вже пам'ятає, мало хто тобі розкаже. Перед першою чередою... Треба розстелити на дорозі білу скатертину, нехай вона по ній пробіжить, а слідом пастушки підуть. Будуть вони йти зі словами: «Зла відьмо, гризи тепер камінь... Землю гризи... А ви, корівки, будете спокійно ходити по лугах, по болотах. Нікого не боятися — ні чоловіка лихого, ні звіря лютого». Навесні не сама трава з землі повзе, а все повзе. Усяка погань. А ховається вона в темному місці, у хаті

по кутках. У хліві, де тепло. Вуж з озера у двір приповзе, а вранці пластається по росі. Чоловіку треба боронитися. Добре землю з мурашника біля хвіртки закопати, а найпевніше — старий замок коло воріт. Замкнути всім гадам зуби. Писка. А земелька? Вона не тільки плуга й борони просить, їй теж захисту треба. Від злих духів. Поле своє треба обійти двічі, йти й наговорювати: «Сію-сію, посіваю... Сподіваюся врожаю. І щоб миші зерна багацько не їли...»

Що тобі ще пригадати? Лелеці, а по-нашому буслу-бузьку, теж навесні треба вклонитися. Сказати спасибі за те, що прилетів на старе місце. Бусел від пожежі боронить, дітей малих приносить. Кличуть його: «Кльо-кльо-кльо... Бузьку, до нас! До нас!» А молодята, які недавно побралися, окремо просять: «Кльо-кльо-кльо... Щоб нам любилося і кохалось. А дітки росли гладенькі, як верба».

А на Великдень усі красили яйця... Червоні, сині, жовті яйця. А у кого хтось помер у хаті, одне чорне яйце. Жалобне. На печаль. А червоне — на любов, синє — щоб жити довго. О-о-о! Як я... Живу й живу. Усе вже знаю: і що буде навесні, і що вліті... Восени й узимку... А нащо живу? Дивлюся на світ... І не скажу, що не тішуся. Донечко... А ось це теж послухай... Покладеш на Великдень червоне яйце у воду, воно полежить, ти тоді вмивайся. Лице буде гарне. Чисте. Захочеш, щоб хтось із твоїх приснився, хто помер, піди на могилку й покачай яйцем по земельці: «Мамочко моя, прийди до мене. Пожалітись хочу». І розкажеш їй усе. Своє життя. І якщо чоловік зобижає, вона дасть пораду. Перед тим як качати, подерж яйце в руках. Заплющ очі й подумай... Могилки не бійся, це коли везуть небіжчика, то страшно. Зачиняють вікна, двері, щоб смерть не влетіла. Вона завжди в білому, вся в білому і з косою. Я сама не бачила, а люди донесли... Хто з нею стрічався... Треба не потрапити їй на очі. Сміється: «Ха-ха-а-а...»

Я йду на могилки, то дві яйці несучи: червоне й чорне. Одне в жалобній барві. Сяду біля чоловіка, там на пам'ятнику його фотографія, не молода й не стара, гарна фотографія: «Прийшла, Андрію. Давай поговоримо». Новини всі перекажу. І хтось мене покличе... От звідкись голос пролетить: «Ех, бариня-судариня...» Провідала Андрія, йду до донечки...

Донечка померла в сорок років, цей рак до неї заліз, куди ми її не возили, нічого не допомогло. Молодою лягла в земельку... Красивою... На тому світі теж усяких треба: і старих, і молодих. І гарних, і поганих. Навіть маленьких. А хто цих туди кличе? Ну що вони там можуть про цей світ розказати? Не розумію... Я не розумію, але й мудрі люди не розуміють. Професори в городі. Може, батюшка в церкві знає. Стріну — спитаю. О-о-о... З донечкою я розмовляю так: «Донечко моя! Красочко моя! З якими пташечками прилетиш із далекого краю? Чи з соловейками, чи з зозульками? З якої сторони тебе виглядати...» Так співаю їй і жду. Раптом з'явиться... Подасть мені знак... Але на могилках оставатись до ночі не можна, о п'ятій... Пополудні... Треба йти. Сонце має ще високо стояти, а як почне котитися вниз... Вниз... Прощайся... Вони самі там хочуть побути... От як ми. Однаково... У мертвих своє життя, як і в нас. Я не знаю, але догадуюся. Думаю так. А то... Ще тобі докажу.. Коли помирає чоловік і довго мучиться, а в хаті багацько людей, то всім треба вийти надвір, щоб він сам остався. Навіть мамі з татом треба вийти, і дітям.

Із засвіта ходжу сьогодні по двору, по вгороду, і згадую своє життя. Сини в мене тут хороші вирости, як дуби. Щастя було, але мало, усеньке життя робила. Скільки мої руки іно самої бульбочки перебрали? Переносили. Орала, сіяла... (Повторює). Орала, сіяла... І зараз... Решето з насінням винесу. Лишилося в мене насіння — фасолі, сонях, бурячки... Покидаю їх так, на голу земельку. Нехай живуть. І квіточки по двору розвію... А чи знаєш ти, як пахнуть космеї осінньої ночі? Найбільше перед дощем вони пахнуть. І пахучий горошок... Але настав такий час, що дарма рушити насіння, кинеш у землю, воно виросте, сили набере, але не для людини. Такий час... Бог дав нам знак... А в той день, коли Чорнобиль цей проклятий трапився, мені снилися бджоли, багато-багато бджіл. Летять і летять кудись. Рій за роєм. А бджоли — це на пожар. Земля загориться... Бог дав знак, що гостює чоловік на землі, він не вдома тут, а в гостях. У гостях ми тут... (Заплакала).

— Мамо; — покликав хтось із синів. — Мамо! Машина приїхала...

Монолог про тугу за роллю й сюжетом

«Понаписували вже десятки книжок... Зняли фільми. Скомментували. А подія однаково вища за нас, за будь-який коментар. Якось я почув, чи то прочитав, що проблема Чорнобиля стоїть перед нами передусім як проблема самопізнання. З цим погодився, це збіглося з моїми відчуттями. Я все чекаю, аби мені хто мудрий усе розтлумачив... Як тлумачать, просвіщають про Сталіна, про Леніна, більшовизм. Або товчуть без кінця: «Ринок! Ринок! Вільний ринок!» А ми — люди, виховані в світі без Чорнобиля, — живемо з Чорнобилем.

Я, власне, професійний ракетник, спеціаліст із ядерного палива. У Байконурі служив. Програми «Космос», «Інтеркосмос» — то добрячий шмат мого життя. Прекрасний час! Дайош небо! Дайош Арктику! Дайош цілину! Дайош космос! Разом із Гагаріним увесь радянський світ злетів у космос, одірвався од землі... Ми всі! Я досі в нього закоханий! Прекрасна російська людина! Із прекрасною усмішкою! Навіть смерть його якась зрежисерована. Мрії про ширяння, політ, свободу... Прагнення кудись вирватися... Прекрасний був час! За сімейними обставинами перевівся я в Білорусь, тут дослужував. Коли приїхав, занурився в цей чорнобильський простір... Він мої почуття скоригував. Неможливо би було щось подібного уявити, хоч я й завжди мав до діла з найсучаснішою технікою, з космічною технікою. Важко поки що вимовити. Не піддається уяві... Щось... *(Застановляється)*. А хвилину тому здалось було, наче вловив сенс. Хвилину тому... Тягне на філософію. З ким не заговори за Чорнобиль, усіх тягне на філософію.

Але я вам краще за свою роботу розкажу. Чим ми тільки не займаємося! Споруджуємо церкву. Чорнобильську церкву, на пошану Ікони Божої Матері «Взискування загиблих». Збираємо пожертви, провідуємо хворих і вмирущих. Пишемо літопис. Створюємо музей. Я був один час думав, що

не впораюся, із моїм серцем, на такому місці. Дали перше доручення: «От тобі гроші, поділи їх на тридцять п'ять родин. На тридцять п'ять вдів, у кого чоловіки померли». Усі вони були ліквідатори. Треба справедливо. А як? У одної вдови — маленька дівчинка, хвора, у другої — двоє дітей, третя жінка сама хворіє, а та наймає квартиру, а ще в одної — четверо дітей. Серед ночі прокидався з думкою: «Як би нікого не обділити?» Думав і рахував, рахував і думав. Уявляєте... І таки не зміг... Роздали ми всім гроші порівну, за списком. Але мій витвір — музей. Музей Чорнобиля. *(Мовчить)*. А часом мені здається, що тут не музей буде, а похоронне бюро. Я служу в похоронній команді! Сьогодні рано, не встиг пальга скинути, одчиняються двері, жінка з порога ридає, не ридає, а голосить: «Заберіть його медаль і всі грамоти! Заберіть усі пільги! Віддайте чоловіка!» Довго кричала. Покинула його медаль, покинула грамоти. Ну, лежатимуть вони в музеї під склом... Будуть на них дивитися... А крику, її крику ніхто, крім мене, не чув, тільки я, ті грамоти розкладаючи, згадувати буду...

Тепер-от умирає полковник Ярошук. Хімік-дозиметрист. Здоровенний був дядько — лежить паралізований. Жінка його перевертає, як подушку. Годує з ложечки... У нього каміння в нирках, треба роздробити, а в нас нема грошей заплатити за операцію. Ми — старці, існуєм на хто що подасть. А держава поводитьсь по-шахрайськи, вона цих людей кинула. Помре — назвуть його ім'ям вулицю, школу або військову частину, але то вже як помре... Полковник Ярошук... Ходив пішки по зоні й визначав межі максимальних точок зараження, тобто, чоловіка в повному розумінні вживали як біоробота. І він це розумів, але він ішов — від самої атомної станції й по розбіжному радіусу, по секторах. Пішки. З дозиметричними приладами в руках. Намацав «пляму» й рухається вздовж межі тої «плями», щоб точно нанести на мапу...

А солдати, що на самому даху реактора працювали? Всього на ліквідацію наслідків аварії було кинuto двісті десять військових частин, біля трьохсот сорока тисяч військово-службовців. Саме пекло дісталось тим, хто чистив дах... Їм видавали свинцеві фартухи, але фон ішов знизу, там чоловік був неприкритий. Вони — в звичайних кирзових чоботях... У день по півтори-дві хвилини на даху. А потім

їх звільняли з армії, давали грамоту й премію — сто рублів. І вони пропадали на безмежних просторах нашої батьківщини. На даху гребли паливо й реакторний графіт, уламки бетону й арматури... Двадцять-тридцять секунд, щоб навантажити ноші, і стільки само, щоб скинути «сміття» з даху. Самі ті спеціальні ноші важили сорок кілограмів. Так що уявіть собі: свинцевий фартух, маски, ті ноші й скажену швидкість... Уявляєте? У музеї в Києві лежить муляж графіту, з кашкет завбільшки, кажуть, був би справжній, важив би шістнадцять кілограмів, такий він щільний, важкий. Радіокеровані маніпулятори часто відмовлялися виконувати команди або робили геть не те, що треба, бо їхні електронні схеми у високих полях руйнувалися. Найнадійнішими «роботами» були солдати. Їх і охрестили «зеленими роботами» (за кольором військової форми). Через дах зруйнованого реактора пройшло три тисячі шістсот солдатів. Спали на землі, вони всі розповідають, як на перших порах кидали долі солову. Брали її там-таки, зі скирт біля реактора.

Молоді хлопці... Вони тепер теж умирають, але вони розуміють, що якби вони цього не зробили... Це ще люди особливої культури. Культури подвигу. Жертви.

Був момент, коли існувала загроза термоядерного вибуху, і треба було спустити з-під реактора ґрунтову воду, щоб туди не потрапив розплав урану й графіту, разом із водою вони дали б критичну масу. Вибух — три-п'ять мегатон. Не лише Київ та Мінськ вимерли б, а й у величезній частині Європи не можна було б жити. Уявляєте?! Європейська катастрофа. Поставили завдання: хто пірне в ту воду й відчинить там засувку спускного клапана? Обіцяли машину, квартиру, дачу й довічне утримання родини. Шукали добровольців. І такі знайшлися! Хлопці пірнали, багато разів пірнали й відчинили ту засувку, і їм дали на команду сім тисяч рублів. А за обіцяні машини й квартири забули. Авжеж, не задля них вони пірнали! Не задля матеріального, менш усього задля матеріального. Не така наша людина проста... Зрозуміла... І поверхова... *(Розхвилювався)*.

Цих людей уже нема... Тільки документи в нашому музеї. Прізвища... Та якби вони цього не зробили? Наша готовність до самопожертви... У цьому нема нам рівних...

Я тут сперечався з одним... Він мені доводив, що це через те, що в нас дуже низька ціна життя. Азіятський такий фаталізм. Людина, що жертвує собою, не почуває себе унікальною, неповторною особистістю, якої ніколи більше не буде. Туга за роллю. Раніше він був людиною без тексту, статистом. Не мав власного сюжету, слугував тлом. А тут зненацька робиться головною дійовою особою. Туга за сенсом. Що таке наша пропаганда? Наша ідеологія? Вам пропонують умерти, але набуті сенсу. Підносять. Дають роль! Велика вартість смерті, бо за смертю — вічність. Він мені доводив. На прикладах... Але я не згоден! Категорично! Авжеж, нас виховано бути солдатами. Так нас учили. Завжди мобілізовані, завжди готові на щось неможливе. Мій батько, коли я після школи хотів піти в цивільний вуз, був приголомшений: «Я — кадровий вояк, а ти будеш піджака носити? Вітчизну треба захищати!» Кілька місяців до мене не озивався, поки я не подав документів у військове училище. Батько — учасник війни, він помер уже. Ну, практично жодних статків не мав, як і ціле його покоління. Нічого після нього не лишилося — дому, машини, землі... Що я маю? Польову офіцерську сумку, він її отримав перед фінською кампанією, а в ній його бойові ордени. Ще в поліетиленовому пакеті в мене лежать триста батькових листів із фронту, від сорок першого року починаючи, мати їх зберегла. Все, що лишилось... Але я вважаю, що це — неоціненний капітал!

Розумієте тепер, яким я бачу наш музей? Он там у баночці земля чорнобильська... Жменька... Он шахтарська каска. Також звідти... Селянське хатнє начиння з зони... Сюди дозиметристів не можна пускати. Фонить! Але тут все має бути достеменним. Без муляжів! Нам мають повірити. А повірять тільки справжньому, бо забагато брехні довкола Чорнобиля. Було і є. Атом — приказка така з'явилася — можна використовувати не тільки в воєнних і мирних цілях, але й в особистих. Пообростали фондами, комерційними структурами...

Раз ви пишете таку книжку, то мусите переглянути наш унікальний відеоматеріал. По крихтах збираємо. Чорнобильської хроніки, вважайте, не існує. Її не дали зняти, усе засекретили. Якщо комусь щось вдавалося зафіксувати, відповідні органи тут-таки забирали цей матеріал і повертали

розмагнічені стрічки. У нас нема хроніки, як евакуювали людей, вивозили худобу... Трагедію знімати заборонялося, знімався — героїзм! Чорнобильські альбоми нині все-таки видано, але скільки разів кіно- й телеоператорам розбивали камери! Тягали по інстанціях... Щоб чесно розказати про Чорнобиль, треба було мужности, її й сьогодні треба. Повірте мені! Але ви мусите бачити... Ці кадри... Чорні, як графіт, обличчя пожежників. А очі в них? То вже очі людей, які знають, що йдуть від нас. На одному фрагменті — ноги жінки, яка вранці після катастрофи йшла обробляти городчик біля атомної станції. Ішла по траві, на якій лежала роса... Ноги нагадують решето, усі в дірочках до самих колін... Це треба побачити, раз ви пишете таку книжку...

Я приходжу додому й не можу взяти на руки свого малого сина. Мені треба випити п'ятдесят-сто грам горілки, щоб дитину взяти на руки.

Цілий відділ у музеї — вертольотчики. Полковник Водолажський... Герой Росії, похований на білоруській землі, у селі Жуков Луг. Коли він одержав позамежну дозу, то мусив забиратися, негайно евакуюватися, але лишився й навчив ще тридцять три екіпажі. Сам зробив сто двадцять вильотів, скинув двісті-триста тон вантажу. Чотири-п'ять вильотів протягом доби, при висоті триста метрів над реактором, температура в кабіні — до шістдесяти градусів. А що коїлося вниз, коли мішки з піском скидалися? Уявляєте... Пекло... Активність сягала тисячі вісімсот рентген на годину. Пілотам робилося погано в повітрі. Щоб метнути прицільно, влучити в ціль — вогненне жерло, — вони вистромляли голову з кабінки... Дивилися вниз... Іншого способу не було... На засіданнях урядової комісії... Просто, буденно доповідалося: «На це треба покласти два-три життя. А на це-ось — одне». Просто й буденно...

Полковник Водолажський умер. У карточці обліку доз, набраних над реактором, лікарі йому записали... сім бер. Насправді їх було шістсот!

А чотириста шахтарів, що день і ніч довбали тунель під реактором? Треба було прокопати тунель, щоб залити туди рідкий азот і заморозити земельну подушку, так це зветься інженерною мовою. Інакше реактор пішов би

в ґрунтові води... Шахтарі Москви, Києва, Дніпропетровська... Я ніде про них не читав. А вони голі, при температурі за п'ятдесят градусів рачки котили перед себе вагонетки. Теж сотні рентген.

Тепер вони помирають. Та якби вони цього не зробили? Я вважаю, що вони — герої, а не жертви війни, якої нібито й не було. Називають її аварією, катастрофою. А була війна... І наші чорнобильські пам'ятники схожі на воєнні.

Є речі, яких у нас обговорювати не заведено, слов'янська сором'язливість. Ну, мусите знати... Таку книжку пише-те... У тих, хто працював на реакторі або в безпосередній до нього близькості, як правило, вражається... схожий симптом у ракетників, це діла звісні... як правило, вражається сечостатева система. Мужське... У нас про це вголос не мовиться, не заведено... Я раз супроводив англійського журналіста, він підготував дуже цікаві питання. Якраз на цю тему, його цікавила людська сторона проблеми. Що після всього з людиною — вдома, в побуті, в інтимі? Тільки ні одної відвертої розмови не вийшло. Попросив він зібрати, наприклад, вертольотчиків. Побалакати в чоловічому гурті... Вони приїхали, дехто вже пенсіонер у тридцять п'ять — сорок років, одного привезли зі зламаною ногою, в нього старечий перелом, тобто під дією радіації кості м'якнуть. Його привезли... Англієць питає: як ви тепер у родині, зі своїми молодими дружинами? Вертольотчики мовчать, вони прийшли розповідати, як робили по п'ять вильотів на добу. А тут... За жінок? За таке... Давай він їх по одному витягати... Відповідають одностайно: здоров'я нормальне, держава цінує, у родині любов... Жоден... Жоден із них не відкрився... Вони пішли собі, а я відчуваю, він пригнічений: «Тепер розумієш, — каже, — чого вам ніхто не вірить? Ви самі себе дурите». А зустріч ця відбувалася в кав'ярні, обслуговували дві гарненькі офіціантки, вони вже все зі столів приймають, він їх і питає: «А ви мені можете на кілька питань відповісти?» І ці дівчата йому все й виклали. Він: «Ви хочете вийти заміж?» — «Авжеж, тільки не тут. У нас кожна мріє вийти за іноземця, щоб народити здорову дитину». Тоді сміливіше: «Ну, а є у вас партнери? Як вони? Ви з них задоволені? Ви розумієте, що я маю на думці?» — «Отут сиділи з вами

хлопці, — сміються ті, — вертольотчики. Під два метри. Медалями брязкали. Вони для президій добрі, але не для ліжка». Уявляєте... Сфотографував він цих дівчат, а мені повторив ту саму фразу: «Тепер розумієш, чого вам ніхто не вірить? Ви самі себе дурите».

Поїхали ми з ним у зону. Відома статистика: довкола Чорнобиля — вісімсот могильників. Він сподівався на якісь фантастичні інженерні споруди, а воно звичайні ями. Лежить у них «рудий» ліс, вирубаний круг реактора на сто п'ятдесят гектарів (у перші два дні після аварії сосни й ялини поробилися червоні, а згодом поруділи). Лежать тисячі тонн металу й сталі, дрібні труби, спецодяг, бетонні конструкції... Він показав мені знімок із англійського журналу. Панорамний. Згори. Тисячі одиниць автотракторної й авіаційної техніки... Пожежні машини й машини швидкої допомоги... Найбільший могильник біля реактора. Він хотів його зняти — вже тепер — через десять років. Обіцяли йому за цей знімок великі гроші. І от ми з ним кружляємо, кружляємо, і нас один начальник відсилає до другого — то мапи нема, то дозволу. Крутилися, аж поки до мене не дійшло: нема цього могильника, не існує більше в дійсності, лише в звітах самих, давно розцупили по базарах, на запчастини по колгоспах і своїх дворищах. Розікрали, вивезли. Англієць цього втямити не міг. Не повірив! Коли я сказав йому всю правду, він не повірив! І я тепер, навіть найсміливішу статтю читаючи, не вірю, усе десь у підсвідомості думка крутиться: «А раптом і це брехня? Чи так, побрехенька». Згадати трагедію стало загальником... Кочовим штампом! Страшилкою! *(Закінчує з розпучкою і надовго замовкає).*

Волочу все в музей... Стягую. Але, бува, думаю собі: «Кину! Втечу!» Ну, як його витримати?!

Мав я розмову з молодим священиком...

Ми стояли над свіжою могилою старшини Саші Гончарова... Із тих, хто був на даху реактора. Сніг. Хвища. Негода люта. Священик править панахиду. Читає молитву. Простоволосий. «Ви наче й не відчували холоду?» — спитав я опісля. «Ні, — відповів він, — у такі хвилини я всемогутній. Жоден церковний обряд не дає мені стільки наснаги, як панахида». Я це запам'ятав — слова людини, яка завжди

близько смерті. Не раз питав іноземних журналістів, що до нас приїдять, чимало вже по кілька разів, чому вони їдуть, просяться в зону? Безглуздо було б думати, ніби єдино задля грошей чи кар'єри. «Нам у вас подобається, — признавалися, — дістаємо тут потужний енергетичний заряд». Уявляєте... Несподівана відповідь, що? Для них, мабуть, наші люди, їхні почуття, світ — щось іще не звідане. Загадкова руська душа... Самі ми теж полюбляємо випити й сперечатися про це на кухні... Один мій друг якось сказав: «Ось станемо ситими. Розучимося страждати. Кому ми будемо цікаві?» Я не можу забути цих слів... Але я не з'ясував, що ж іншим у нас подобається: ми самі? Чи те, що про нас можна написати? Через нас — зрозуміти?

Що це ми все довкола смерті крутимося?

Чорнобиль... Іншого світу ми вже мати не будемо. Спочатку, коли ґрунт із-під ніг нам видирали, то вихлюпували цей біль навпростець, а тепер прийшло розуміння, що іншого світу нема й податися нема куди. Відчуття трагічної осілості на цій чорнобильській землі, зовсім інакше світовідчуття. З війни приходить «втрачене» покоління... Згадаймо Ремарка? А з Чорнобилем живе — «розгублене» покоління. Стеряне. Ми розгубилися... Незмінним лишилось — тільки людське страждання. Наш єдиний капітал. Нерозмінний!

...Я додому приходжу.. Після всього. Жінка мене слухає... А потім каже тихо: «Я тебе люблю, але сина тобі не віддам. Нікому його не віддам. Ні Чорнобилю, ні Чечні... Нікому!» У ній уже оселився цей страх...»

*Сергій Васильович Соболев,
заступник голови правління
Республіканської асоціації
«Щит Чорнобиля»*

Народний хор

Клавдія Григорівна Барсук, дружина ліквідатора, Тамара Василівна Білоока, лікар, Катерина Федорівна Боброва, переселенка з міста Прип'яті, Андрій Буртис, журналіст, Іван Наумович Вергейчик, педіатр, Олена Іллівна Воронько, мешканка міського селища Брагин, Світлана Говор, дружина ліквідатора, Наталя Максимівна Гончаренко, переселенка, Тамара Іллівна Дубиковська, мешканка міського селища Наровля, Альберт Миколайович Зарицький, лікар, Олександра Іванівна Кравцова, лікар, Елеонора Іванівна Ладутенко, радіолог, Ірина Юр'ївна Лукашевич, акушерка, Антоніна Максимівна Ларивончик, переселенка, Анатолій Іванович Поліщук, гідрометеоролог, Марія Яківна Савельєва, мати, Ніна Ханцевич, дружина ліквідатора.

«Давно не бачу щасливих вагітних жінок... Щасливих мам...

От вона тільки-но вродила. Очуняла. Кличе: «Доктор, покажіть мені! Принесіть!» Мацає голівку, лобика, тільки. Пальчики рахує... На ніжках, на ручках... Перевіряє. Упевнитися хоче: «Доктор, у мене нормальна дитина знайшлася? Усе гаразд?» Принесуть його годувать. Боїться: «Я недалеко од Чорнобиля живу... Я туди до мами їздила... Я під «чорний дощ» попала...»

Сни оповідають: то телятко привела восьминого, то цуценя з їжачиною головою... Такі чудернацькі сни. Раніше таких снів у жінок не бувало. Я не чула. У мене тридцять літ акушерського стажу...

«Я все життя живу в слові... Зі словом...

Викладаю в школі російську мову й літературу. Це, здається, було на початку червня, йшли екзамени. Раптом директор школи збирає нас і оголошує: «Завтра всім прийти з лопатами». З'ясувалося: мусимо зняти горішній заражений шар землі круг шкільних будівель, а потім прийдуть солдати й заасфальтують. Питання: «Які видаватимуть захисні засоби? Чи привезуть спеціальні костюми, респіратори?»

Відповіли, що ні. «Візьмете лопати й будете копати». Тільки двоє молодих учителів відмовилося, а решта пішли й копали. Пригніченість — і водночас відчуття виконаного обов'язку, живе це в нас: бути там, де важко, небезпечно, боронити батьківщину. Хіба я на що інше своїх учнів наставляла, тільки на таке: піти, кинутися в огонь, захищати, жертвувати. Література, яку я викладала, вона не про життя, вона про війну. Про смерть. Шолохов, Серафимович, Фурманов, Фадеев... Борис Полевой... Тільки двоє молодих учителів відмовилося. Але вони з нової генерації... Це вже інші люди...

Рили землю з ранку до вечора. Коли поверталися додому, дивним здавалося, що працюють міські магазини, жінки купують панчохи, парфуми. У нас уже жили воєнні відчуття. І було куди зрозуміліше, коли зненацька постали черги за хлібом, сіллю, сірниками... Усі кинулися сушити сухарі... Підлогу мили п'ять-шість разів за день, вікно зашпаклювали. Увесь час слухали радіо. Ця поведінка здалась мені знайомою, хоч я народилася після війни. Намагалась аналізувати свої почуття й вразилася з того, наскільки швидко перебудувалась моя психіка, якимось незбагненним чином я виявилась обізнана з воєнним досвідом. Могла собі уявити, як покину дім, як ми з дітьми виїдемо, які речі заберемо, що напишу мамі. Хоч довкола текло звичайне мирне життя, по телевізору показували кінокомедії.

Але пам'ять підказувала... Ми завжди жили з жахом, ми вміємо жити з жахом, це наше питоме середовище.

Тут нашому народові нема рівних...»

«Я не була на війні... Але мені це нагадало...

Солдати вступали в села й евакуювали людей. Сільські вулиці заповнила воєнна техніка: бронетранспортери, вантажівки під зеленим брезентом, навіть танки. Люди покидали свої хати при солдатах, враження від того було гнітюче, а надто в тих, хто пережив війну. Спершу винували росіян — вони винні, їхня станція... Потім: «Комуністи винні...» Серце калатало від неземного страху...

Нас обдурили. Пообіцяли, що ми за три дні повернемося. Покинули ми дім, лазню, різьблений колодязь, старий сад. Уночі перед від'їздом я вийшла в сад і побачила, як розкрилися квіти. А вранці вони всі впали. Мама не змогла пережити

переселення. За рік померла. Мені два сні повторюються... Перший — бачу наш порожній дім, а другий — біля нашої хвіртки, серед жоржин стоїть моя мама... Жива... І усміхається...

Весь час порівнюють із війною. Але... Війну можна зрозуміти. Про війну мені батько розповідав, я книжки читала... А тут? Лишилося від нашого села три цвинтарі: на одному люди лежать, воно старе, на другому — постріляні пси й коти, яких ми покинули, на третьому — наші хати.

Навіть наші хати поховали...»

«Щодня... Я щодня ходжу своїми споминами.

Тими самими вулицями, повз ті самі будиночки. Таке тихе в нас було містечко. Ніяких заводів, лиш цукеркова фабрика. Неділя... Лежу, загоряю. Біжить мама: «Дитинко, Чорнобиль вибухнув, люди по хатах ховаються, а ти під сонцем». Я посміялася — від Чорнобиля до Наровлі сорок кілометрів.

Увечері біля нашого дому спинилися «Жигулі», заходить моя знайома з чоловіком: вона — в домашньому халаті, він — у спортивному трико і в якихось старих капцях. Через ліс, пугівцями вибиралися з Прип'яті... Втікали... На дорогах чергувала міліція, військові пости, нікого не випускали. Перше, що вона до мене закричала: «Негайно треба шукать молоко й горілку! Негайно!» Кричала й кричала: «Нові меблі саме купили, холодильник новий. Шубу собі пошила. Усе покинули, обв'язали целофаном... Ніч не спали... Що буде? Що буде?» Чоловік її втишував. Він розповів, що над містом літають вертольоти, а вулицями їздять військові машини й поливають якоюсь піною. Чоловіків забирають на півроку в армію, як у війну. Цілими днями сиділи при телевізорі й чекали, коли Горбачов виступить.

Власті мовчали... Тільки аж як травневі свята одшуміли, Горбачов сказав: не хвилюйтесь, мовляв, товариші, ситуація на контролі... Пожежа, просто пожежа. Нічого страшного... Люди там живуть, працюють...

Ми вірили...»

«Такі картини... Боялася вночі спати... Очі стулити...

Гнали худобу... Всю худобу з виселених сіл гнали до нас у райцентр на приймальні пункти. Ошалілі корови, вівці, поросята бігали вулицями... Хто хотів, той ловив... Із м'ясокомбінату машини з тушами йшли на станцію Калиновичі, звідтам

вантажили на Москву. Москва не приймала. І ці вагони, вже могильники, верталися назад до нас. Цілі ешелони. Тут їх закопували. Запах гнилого м'яса переслідував по ночах... «Невже так пахне атомна війна?» — думала я собі. Війна мусить пахнути димом...

У перші дні наших дітей вивозили поночі, щоб менше люду бачило. Ховали біду, таїли. А народ однак довідувався. Виносили на дорогу до наших автобусів бідончики з молоком, пекли булочки.

Як у війну... З чим іще порівняти?»

«Нарада в облвиконкомі... Воєнна обстановка.

Усі чекають на виступ начальника цивільної оборони, бо коли хто й пригадав що-небудь про радіацію, то хіба якісь уривки з підручника фізики за десятий клас. Тамтой виходить на трибуну й починає переповідати написане в книжках і підручниках про атомну війну: отримавши п'ятдесят рентген, солдат повинен вийти з бою, як будувати схрони, як користуватися протигазом, про радіус вибуху... Але тут не Гіросіма й Нагасакі, тут усе інакше... Ми ж здогадуємося...

У заражену зону вилетіли вертольотом. Спорядження за інструкцією: спідньої білизни нема, комбінезон із хебе, як у кухаря, поверх нього захисна плівка, рукавиці, марлева пов'язка. Обчіпляні кругом приладами. Спускаємося з неба під село, а там дітлашня купається в піску, як горобці. У роті камінчик, галузка. Малюки — без штанів. Із голими попами... А в нас наказ: із народом не спілкуватися, паніки не зчиняти!

І тепер-от живу з цим...»

«По телевізору раптом замелькали передачі...

Один із сюжетів: бабка надоїла молока, налила в банку, репортер підступається з військовим дозиметром, водить по банці... Іде коментар, що от, бачте, цілковита норма, а до реактора десять кілометрів. Показують річку Прип'ять... Купаються, загоряють... Удалині видно реактор і дим над ним клубами... Коментар: західні голоси сіють паніку, ширять навмисні наклепи про аварію. І знову з тим дозиметром — то до миски з юшкою його притулять, то до шоколадки, то до пончиків біля відкритого кіоска. Це було ошуканство. Військові дозиметри, які були тоді на озброєнні в нашій

армії, не розраховані не перевірку продуктів, вони тільки міряють фон...

Така кількість брехні неймовірна, з якою в нас у свідомості пов'язується Чорнобиль, хіба що в сорок першому була... За Сталіна...»

«Хотіла народити з любові...

Ми первачка свого сподівалися. Чоловік хотів хлопчика, я — дівчинку. Лікарі мене вмовляли: «Рішайтесь на аборт. Ваш чоловік тривалий час був у Чорнобилі». Він — шофер, і його в перві дні туди призвали. Возив пісок і бетон. Але я нікому не вірила. Не хотіла вірити. Я читала в книжках, що любов може все перемогти. Навіть смерть.

Дитя вродилося мертве. І без двох пальчиків. Дівчинка. Я плакала: „Ну хай би в неї хоч пальчики були, вона ж дівчинка...“».

«Ніхто не розумів, що сталося...

— Я подзвонила до військомату, ми, медики, всі військово-зобов'язані, запропонувала свою допомогу. Не пригадую прізвища, але звання було майор, відповів: «Нам треба молодих». Спробувала переконати: «Молоді лікарі, по-перше, не готові, а по-друге, на більшу небезпеку наражаються, молодий організм вразливіший на радіацію». Відповідає: «У нас наказ — брати молодих».

Пригадую... У хворих стали кепсько гоїтися рани. Ще... Той перший радіоактивний дощ, після якого пожовкли калюжі. Стали жовтими на сонці. Тепер цей колір завжди бентежить. З одного боку, свідомість виявилася ні на що подібне не приготована, а з другого — ми ж найкращі, найвинятковіші, у нас така велика країна. Мій чоловік, із вищою освітою людина, інженер, він преповажно мене запевняв, що це терористичний акт. Ворожа диверсія. Ми так думали... Ми так були виховані... Але я згадувала, як їхала в поїзді з одним господарником, і він мені розказував про будівництво Смоленської атомної станції: скільки цементу, дошок, цвяхів, піску пливло з об'єкту на ближні села. За гроші, за пляшку водки...

У селах... На заводах... Виступали працівники райкомів партії, їздили, спілкувалися з народом. Але жоден із них

не в змозі був відповісти на питання, що таке дезактивація, як убезпечити дітей, які коефіцієнти переходу радіонуклідів у харчові ланцюжки? Про альфа-, бета- й гамма-частинки, про радіобіологію, іонізуючі випромінювання, не кажучи вже про ізотопи. Для них це були речі потойбічні. Вони читали лекції про героїзм радянських людей, символи військової звитяги й підступи західних спецслужб...

Узяла слово на партзборах: де професіонали? Фізики? Радіологи? Мені пригрозили, що одберуть партквитка...»

«Багато було скоропадливих смертей. Наглих...

Моїй сестрі боліло серце. Коли вона почула про Чорнобиль, як підказало їй: «Ви це переживете, а я — ні». Через кілька місяців померла. Лікарі нічого не пояснили. З її діагнозом ще довго можна було жити...

Розповідають... У старих жінок з'являлося молоко в грудах, як у породіль. Медичний термін для цього явища — релаксація. А для селян? Божа кара... Сталося таке з бабцею, що жила самотньо. Без чоловіка й без дітей. Збожеволіла. Ходила по селу й колисала що-небудь на руках, візьме поліно чи дитячий м'ячик, у хустку вкутає... Люлі-люлі... Гойда-да...»

«Я боюся жити на цій землі...

Дали мені дозиметра, а нащо він мені здався? Поперу білизну, вона в мене білюсінька — дозиметр дзвенить. Їсти зварю, пирога спечу — дзвенить. Постелю ліжко — дзвенить. Нащо він мені? Годую дітей і плачу. «Чого ти, мамко, плачеш?»

Двойко діток, двойко хлопчиків. Увесь час із ними по лікарнях. Старшенький: чи то хлопчик, чи дівчинка. Лисенький. Я — і до професорів із ним, і до бабів. До знахурок, шептух. Найменший у класі. Бігати йому не можна, гратися, як хто ненароком ударить — кров піде, він може вмерти. Болість крові, я її й не вимовлю. Лежу з ним у лікарні й думаю собі: «Умре». Потім дійшло, що так думати не можна, бо смерть почує. Плакала в туалеті. Усі мами в палатах не плачуть, а в туалетах, у ванні. Вертаю весела:

— Вже в тебе щічки порожевшали. Видужуєш.

— Мамочко, забери мене з лікарні. Я тут вмиру. Тут усі вмирають.

Де мені плакати? У туалеті? А там черга... Там усі такі, як я...»

«На радавницю... На проводи...

Нас пускають на цвинтар. На гробки... А на свої обійстя заходить, міліція наказувала, не можна. На вертольотах вони над нами літають. Дак ми хоть іздалеку на наші хати подивимосся... Перехрестимо їх...

Привезу гілку бузку з рідного місця, і вона рік у мене стоїть...»

«Розкажу вам, що таке наша людина. Радянська...

У «брудних» районах. Перші роки закидали крамниці гречкою, китайською тушонкою, і люди тішилися, хвалилися, що нас, мовляв, тепер звідси не виженеш. Нам тут добре! Грунт бруднився нерівномірно, в одному колгоспі й «чисті» поля, і «брудні». Тим, хто на «брудних», платять більше, і всі просяться туди... На «чисті» їхать відмовляються...

Був у мене оце недавно в гостях брат із Далекого Сходу. «Ви, — каже, — тут як «чорні ящики». Люди-ящики...» «Чорні ящики» єсть на кожному літаку, в них записується вся інформація про політ. Коли з літаком аварія сталася — шукають «чорні ящики»...

Гадаємо собі, наче ото живемо, як усі... Ходимо, працюємо... Любимосся... Ні! Ми інформацію записуємо для майбутнього!»

«Я — дитячий лікар...

У дітей усе інакше, ніж у дорослих. У них, наприклад, нема поняття, що рак — це смерть. Не виникає в них такого образу. Вони все про себе знають: діагноз, назви всіх процедур, ліків. Більше од своїх мам знають. А їхні ігри? Бігають по палатах одне за одним і кричать: «Я — радіація! Я — радіація!» Мені здається, що коли вони вмирають, у них такий здивований вираз. Вони спантеличені...

Лежать із таким здивованим виразом...»

«Лікарі мене попередили, що мій чоловік помре... У нього рак крові.

Він захворів, повернувшись із чорнобильської зони. Через два місяці. Його з заводу туди послали. Прийшов із нічної зміни:

— Рано їду...

— Що ти там будеш робити?

— У колгоспі працювать.

Згрібали сіно в п'ятнадцятикілометровій зоні. Копали буряки. Копали картоплю.

Вернувся. Поїхали до його батьків. Помагав батькові піч мазати. І там упав. Викликали «швидку», відвезли в лікарню — смертельна доза лейкоцитів. Відправили до Москви.

Приїхав звідти з єдиною думкою: «Я вмиру». Став більше мовчати. Умовляла. Просила. Словом моїм не вірить. Тоді я йому дочку народила, щоб повірив. Я сни свої не розгадую. То мене ведуть на ешафот, то я вся в білому... Сонник не читаю... Прокинувся рано, гляну на нього: як же я сама лишуся? Хоч би дівчинка підросла і його запам'ятала. Вона маленька, недавно ходити почала. Біжить до нього: «Та-а-а...» Жену ці думки.

Якби ж я знала... Зачинила би всі двері, стала б на порозі. На десять замків би позамикала...»

«Уже два роки живемо з моїм хлопчиком у лікарні...

Маленькі дівчатка в лікарняних палатах граються в ляльки. Ляльки в них заплющують очі... Так ляльки вмирають.

— Чому ляльки вмирають?

— Бо це наші діти, а наші діти не житимуть. Народяться — і вмируть.

Моєму Артемкові сім років, а з виду йому дають п'ять.

Стулить очка, я думаю — заснув. Заплачу: він же не бачить.

А він озивається:

— Мамо, я вже вмираю?

Засне, і майже не дише. Я стану перед ним навколішки. Перед ліжечком.

— Артемку, відкрий очка... Скажи що-небудь...

«Ти ще тепленький...» — думаю собі.

Відкриє очка. Знов засне. І тихо так. Наче вмер.

— Артемку, відкрий очка...

Я не даю йому вмерти...»

«Новий Рік ми недавно празнували... Накрили стіл до ладу. Все своє: вудженаина, сало, м'ясо, огірочки мариновані, тільки хліб із магазину. Геть і горілка своя, саморобна. Своє, як у нас сміються, чорнобильське. З цезієм, стронцієм. А де

що взять? Крамниці по селах із пустими прилавками, а як і з'явиться що, дак із нашими зарплатами й пенсіями не підступишся.

Прийшли до нас гості. Добрі наші сусіди. Молоді. Один учитель, другий — колгоспний механік із жінкою. Випили. Закусили. І почалися співи. Не змовляючись, заспівали революційних пісень. Про війну. Моеї любимої — «Утро красит нежным светом стены древнего Кремля». І славний вечір вийшов. Такий, як колись.

Написала про це синові. Він у нас у столиці вчиться. Студент. Приходить відповідь: «Мамо, я собі уявив цю картину божевільну — чорнобильська земля. Наша хата. Сяє новорічна ялинка... А люди за столом співають революційних і воєнних пісень, наче нема в них позаду ні Гулагу, ні Чорнобиля...»

Мені стало страшно не за себе, а за сина. Йому нема куди повертатися...»

Розділ третій

ЗАВОРОЖЕНІСТЬ ПЕЧАЛЛЮ

*Монолог про те, чого ми не знали:
смерть може бути така прекрасна*

«Перші дні головне питання було: хто винен? Нам потрібен був винуватець...

Потім, коли ми взнали більше, стали гадать, що робити. Як рятуватись? Тепер, змирившись з думкою, що це не на рік і не на два, а на багато поколінь, почали подумки вертатися назад, перегортати сторінку за сторінкою...

Це сталося в ніч із п'ятниці на суботу. Вранці нічого ніхто не підозрював. Випровадила я сина до школи, чоловік до перукарні пішов. Готую обід. Чоловік хутко вернувся... Вернувся зі словами: «На атомній якась пожежа. Наказ: не виключать радіо». Я забула сказати, що ми жили в Прип'яті, неподалік від реактора. Досі стоїть перед очима — яскраво-малинова заграва, реактор якось ізсередини світився. Неймовірна барва. То була не звичайна пожежа, а якесь світіння. Красиво. Якщо забути про все інше, то дуже красиво. Нічого подібного я в кіно не бачила, жодного порівняння навіть. Увечері люди висипали на балкони, хто не мав балконів — ішов до сусід, знайомих. У нас дев'ятий поверх, прекрасно видно. Кілометрів три навпрошки. Виносили дітей, піднімали на руках: «Дивися! Запам'ятай!» І це люди, що на реакторі працювали... Інженери, робітники... Були й учителі фізики... Стояли в чорній пилюці... Розмовляли... Дихали... Милувалися... Дехто за десятки кілометрів приїздив на машинах, велосипедах, щоб поглянути. Ми не знали, що смерть може бути така прекрасна.

Але я б не сказала, що вона не мала запаху. Не весняний дух і не осінній, а щось зовсім інше, і не запах землі... Ні... Дерло в горлі, й очі самі сльозилися. Я цілу ніч не спала й чула, як нагорі тупали сусіди, теж без сну. Щось вони там волокли, стукали, може, речі пакували. Вікна заклеювали. Глушила біль голови цитрамоном. Уранці, як розвиднилось, озирнулася довкруги, це я не зараз вигадала, не потому, а тоді відчула: щось змінилося. Назовсім. О восьмій ранку вулицями вже ходили військові в протигазах. Побачивши на вулицях міста солдатів і військову техніку, ми не злякались, а, навпаки, заспокоїлись. Раз армія прийшла на поміч, усе буде гаразд. Ми поняття не мали, що мирний атом також убиває... Що ціле місто могло не прокинутися тієї ночі... Під вікнами хтось сміявся, грала музика.

Після обіду по радіо почали оголошувати, щоб готувалися до евакуації: вивезуть на три дні, помиють, перевірять. Як зараз чую голос диктора: «евакуація в найближчі села», «домашніх тварин не брати», «збиратися біля під'їздів». Дітям, сказали, обов'язково взяти з собою підручники. Чоловік усе-таки поклав у портфель документи й наші весільні фотографії. А я єдине, що прихопила, дак це газову хустинку на випадок негоди...

Із перших днів відчули, що ми — чорнобильці, тепер уже викляті. Нас бояться. Автобус, яким нас везли, став на ніч у якімсь селі. Люди спали на долівці в школі, в клубі. Ніде притулитися. І одна жінка запросила нас до себе: «Ходіть, я постелю на ліжку. Жалко вашого хлопчика». А друга, що поряд стояла, її від нас відтягала: «Ти здуріла! Вони заразні!». Коли ми вже переїхали до Могильова й син пішов до школи, першого ж дня влітає до хати з плачем... Його посадили поруч із дівчинкою, а та не хоче, бо він радіаційний, і як із ним сидіть, можна вмерти. Син учився в четвертому класі, і так вийшло, що він один був у тому класі чорнобильський. Вони всі його боялися, звали «світлячком»... «Чорнобильським їжачком»... Я злякалася, що в нього так скоро скінчилось дитинство...

Ми їхали з Прип'яті, а нам навперейми йшли військові колони. Бронетехніка. Тут стало страшно. Незрозуміло й страшно. Але мене не покидало відчуття, наче все це діється

не зі мною, а з кимось іншим. Дивне відчуття. Сама плакала, шукала, де поїсти, заночувати, обнімала й заспокоювала сина, а всередині — навіть не думка, постійне відчуття: я — глядач. Я дивлюся крізь шибку... Бачу когось іншого... Щойно в Києві нам видали перші гроші, а нічого на них не купиш: сотні тисяч людей підняли з місць, усе скуплено, з'їдено. У багатьох — інфаркти, інсульти, просто там, на вокзалах, у автобусах. Мене порятувала моя мама. За своє довге життя вона не раз позбувалася дому, нажитого майна. Перший раз її репресували в тридцяті роки, забрали все-чисто: коня, корову, хату. За другим разом — пожежа, тільки мене, маленьку, з вогню й вихопила: «Треба пережити, — утішала. — Живі ж».

Згадала... Сидимо в автобусі. Плачемо. Чоловік на передньому сидінні голосно лає дружину: «Яка ж ти дурна! Всі хоч якісь речі взяли, а ми з тобою трьохлітровими банками нагружилися». Жінка його вирішила, що раз автобусом, то дорогою передасть своїй матері порожніх банок на маринади. Біля них лежали величезні пузаті авоськи, ми цілу дорогу об них перечіпалися. Так вони з цими банками й приїхали до Києва.

...Я співаю в церковному хорі. Євангеліє читаю. Ходжу до церкви, бо тільки там кажуть про вічне життя. Розраджують людину. Більше ніде цих слів не почуєш, а так же хочеться почути. Коли ми їхали в евакуацію, і якщо дорогою траплялася церква, то всі йшли туди. Не пропхатись було. Атеїсти й комуністи — всі йшли.

Мені часто сниться сон, як я йду з сином по сонячній Прип'яті. Тепер це вже місто-привид. Ідемо й роздивляємося на троянди, у Прип'яті багато було троянд, великі трояндові клумби. Сон... Усе те наше життя вже сон. Я була тоді така молода. Син маленький... Кохала...

Минув час, усе стало спогадом. Я знову ніби глядач...»

*Надія Петрівна Виговська,
переселенка з міста Прип'яті*

Монолог про те, як легко зробитись землею

«Я вів щоденник.

І старався запам'ятати ті дні... Було багато нових відчуттів. Ну й страх, звісно... Вихопилися в невідомість, ніби на Марс... Я родом із Курська, у шістдесят дев'ятому році неподалік від нас побудували атомну станцію. В місті Курчатові. З Курська туди їздили по продукти. По ковбасу. Атомників забезпечували за вищою категорією. Я запам'ятав великий став, на ньому рибалили. Неподалік од реактора. Після Чорнобиля я це часто згадував... Тепер таке вже неможливо...

Значиться, так: вручають мені повістку, і я, як людина дисциплінована, того-таки дня з'являюся до військомату. Воєнком гортає мою «справу»: «Ти, — каже, — ні разу в нас на зборі не був. А тут хіміків треба. Не хочеш у табір під Мінськ на двадцять п'ять днів?» Я подумав: «Чого б мені не відпочити од сім'ї, од роботи? Помарширую собі на свіжому повітрі». Двадцять другого червня тисяча дев'ятсот вісімдесят шостого року з речами, казанком і зубною щіткою прибув я на збірний пункт. Здивувало, що нас забагато як на мирний час. Майнули якісь спогади. З воєнних фільмів. І день же який випав: двадцять друге червня... Початок війни... То оголосять шикуватися, то розійтись, і так до вечора. В автобуси посідали, вже як сутеніти стало. Команда: «Хто спиртне взяв, випивайте. Вночі сядемо на поїзд, а вранці будемо в частині. Щоб вийшли свіжі, як огірочки, і без зайвого багажу». Ясне діло. Гудьож на цілу ніч. Вранці розшукали в лісі свою частину. Знов нас вишикували й викликають за алфавітом. Отримання спецодягу. Дали один комплект, другий, третій, ну, думаю, жарти набік. Ще видають шинелю, шапку, матрац, подушку — все зимове. А надворі літо, й обіцяли відпустити через двадцять п'ять днів. «Та ви що, хлопці, — сміється капітан, який нас віз. — Двадцять п'ять днів?! На півроку в Чорнобиль заgrimите». Збентеження.

Агресія. Тут давай нас умовляти: хто за двадцять кілометрів потрапить — подвійна платня, хто за десять — потрійна, хто під самий реактор — множ на шість. Один починає рахувати, що за шість місяців своєю машиною додому приїде, другий і радий би втекти, але ж військова дисципліна. Що таке радіація? Ніхто не чув. А я саме перед тим пройшов курси з цивільної оборони, нам видавали інформацію тридцятилітньої давности: п'ятдесят рентген — смертельна доза. Вчили, як падати, щоб ударна хвиля над тобою пройшла, не зачепивши. Опромінення, тепловий нагрів... А про те, що радіоактивне зараження місцевости — найдужчий уражальний фактор, — ні слова. І ті кадрові офіцери, що нас везли в Чорнобиль, не вельми тямили, одне знали: горілки треба якнайбільше, від радіації пособляє. Шість днів стояли під Мінськом, шість днів пили. Я колекціонував етикетки від горілчаних пляшок. Спершу горілку цмулили, потім дивлюся, пішли якісь чудернацькі напої: нітхінол і всякі інші склоочисники. Мені, як хімікові, цікаво було. Після нітхінолу — ноги ватяні, а голова твереза, даєш собі команду — встати. А сам падаєш.

Значиться, так: я — інженер-хімік, кандидат наук, призвали мене з посади завідувача лабораторії великого виробничого об'єднання. Як мене використовували? Дали в руки заступа, практично то був мій єдиний інструмент. Тут-таки зродився афоризм: на атом — із лопатою! Захисні засоби: респіратори, протигази, але ніхто їх не вживав, бо спека під тридцять градусів, нацупиш — помреш відразу. Розписалися, як за додаткову амуніцію, і забули. Ще один штрих. Як ми їхали... Із автобусів пересіли в поїзд, посадкових місць у вагоні — сорок п'ять, а нас — сімдесят. Спали по черзі. Це зараз пригадалося... Ну, от що таке Чорнобиль? Бойова техніка й солдати. Мийні постерунки. Воєнна обстановка. Розташували в палатках, по десятеро. У когось дома діти лишилися, у когось жінка родить, у когось квартири нема. Ніхто не скиглив. Треба, то й треба. Вітчизна призвала, вітчизна звеліла. Такий у нас народ.

Круг палаток громадається гори порожніх консервних бляшанок. Монблани!! Десь по військових складах бережений непорушний запас. Судячи з етикеток, зберігалось

двадцять-тридцять років... На випадок війни. Банки з-під тушонки, перлової каші... З-під кільки... Зграї котів. Їх як мух... Села вивезені, людей немає. Од вітру хвіртка рипне, вмить обертаєшся: ждеш людини. Замість людини — кицька виходить...

Знімали заражену горішню верству землі, вантажили в автомашини й вивозили в могильники. Я гадав, що могильник — то якась складна інженерна споруда, а воно звичайнісінька собі могила, насипана. Землю ми піднімали й згортали великими рулонами. Як килим. Зелений моріг, дерен із травою, квітами, корінням... Павуками, черв'яками... Робота для божевільних. Не можна ж облупити всенюку землю, здерти з неї все живе. Якби не пиячили по-чорному щоночі, сумніваюсь, чи можна витримати. Психіка не встояла б. Сотні метрів облупленої землі, безплідної. Хати, хліви, дерева, шосейні шляхи, дитсадки, криниці лишались, як голі... Серед піску, в піску. Вранці треба поголитися, боїшся глипнути в дзеркало, вгледіти себе увіч. Бо всякі думки зринали... Всякі думки... Важко уявити, щоб туди вернулися люди, знов почалося життя. Але ми міняли шифер, мили дахи. Що робимо марну роботу, розуміли всі. Тисячі людей. Але щоранку вставали й знов її робили. Абсурд! Неписьменний дід стріне: «Кидайте, синки, дурну роботу. Сідайте до столу. Пообідайте з нами». Вітер віє. Хмари пливуть. Реактор не закритий... Зняли верству, через тиждень вертаємо, можна заново починати. А знімати вже нема чого. Пісок сіється... Один раз добрав глузду, коли з вертольотів розприскували спеціальний розчин, щоб вийшла полімерна плівочка, яка не дає легкорухливому ґрунтові пересуватися. Це для мене мало сенс. Але ми знай копали, копали...

Людей евакуювали, але в деяких селах полишалися старики. Ну, от... І зайти в звичайну хату й сісти пообідати... Сам ритуал... Хай лиш півгодини нормального людського життя. Хоч їсти там нічого не можна. Заборонялося. Але так кортіло посидіти за столом... У старій хаті...

Після нас лишалися тільки насипані могили. Потім їх начебто мали обкладати бетонними плитами, обгороджувати колючим дротом. Там кидали самоскиди, уазики, крани, на яких працювали, позаяк метал має властивість радіацію

нагромаджувати, поглинати. Розказують, що все те кудись шезло. Порозкрадали. Я вірю, бо в нас усе може бути. Одного разу тривога: дозиметристи перевірили й виявилось, що їдальню збудовано на місці, де радіація вища, ніж там, куди ми їздили працювати. А ми вже жили тут два місяці. Такий у нас народ... Стопни і на них дошки на рівні грудей прибито — це звалось їдальня. Їли навстоячки. Милися з бочки... Туалет — довга траншея в чистому полі. У руках — заступ. А поруч — реактор...

Через два місяці ми вже почали щось шурупати. Давай допоминатися: «Ми ж не смертники. Побули два місяці, годі вже. Пора нас змінити». Генерал-майор Антошкін проводив із нами бесіду, зв'язався: «Нам не вигідно вас міняти. Ми вам дали один комплект одягу, другий, третій. Ви навичок набули. Міняти вас — дороге діло, клопітне». І натиск на те, що ми — герої. Раз на тиждень тим, хто добре землю копав, перед лавою вручали похвальну грамоту. Кращий гробокоп Радянського Союзу. Чим не божевілья?..

Порожні села. Живуть кури й коти. Зайдеш у хлів — повно яєць. Пряжили. Солдати — хлопці браві. Курку зловлять. Багаття. Бутель самогону. Щодня в палатці вицмулювали хором по трилітровому бутлю. Хтось у шахи рубається, хтось на гітарі бренькає. До всього людина звикає. Один нап'ється — і в ліжку, другому галасувати кортить. Битися. Двоє сіли п'яні за кермо. Розбилися. Автогеном їх вирізали, видобували зі сплюсненого заліза. Я рятувався тим, що писав додому довгі листи й провадив щоденника. Засік мене начальник політвідділу, став пантрувати: де тримаю, що пишу? Підмовив сусіда шпигувати за мною. Той попередив: «Що шкрябаєш?» — «Кандидатську захистив. Докторську пишу». Сміється: «Я так полковникові й перекажу. А ти це діло сховай». Хороші були хлопці. Я вже казав, жодного скиглія. Боягуза. Повірте: нас ніхто ніколи не переможе. Зроду-звіку! Офіцери не вилізли з палаток. Валялися в хатніх капцях. Пиячили. Дарма! Ми копали. Хай собі одержують нові зірочки на погони. Дарма! Такий у нас народ...

Дозиметристи — боги. Всі до них пропихаються: «Ну, синку, яка в мене радіація?» Один тямкий солдат зметикував: узяв звичайного дрючка, намотав на нього дроту. Постукав

до одної хати й по стіні тим дрючком водить. Бабка за ним: «Синку, що там у мене?» — «Воєнна тайна, бабо». — «А ти мені скажи, синку. Я тобі самогоночки наллю». — «Ну, давай!» Випив. «Усе гаразд у вас, бабо». І пішов далі...

Посеред терміну видали нам нарешті дозиметри, такі маленькі коробочки, всередині кристал. Дехто догадався: треба його вранці відвезти на могильник і там лишити, а надвечір забрати. Чим більше радіації, тим скорше відпустку дадуть. Або заплатять більше. Хто на чобота почепив, там поворозочка є, — щоб до землі ближче. Театр абсурду! Абсурд! Ці датчики були незаряджені, щоб вони почали відлік, їх треба було зарядити початковою дозою радіації. Тобто ці цяцьки, прибамбаси ці нам видавали, щоб тільки ману пустити. Психотерапія. Насправді виявився кремнієвий пристрій, на складах п'ятдесят років валялося. У військовий квиток у кінці терміну кожному вписали однакову цифру: середню дозу радіації помножили на число днів перебування. Заміряли середню дозу в палатках, де ми жили.

Чи то анекдот, чи бувальщина. Дзвонить солдат своїй дівчині. Та непокоїться: «Що ти там робиш?» Вирішив похизуватися: «Оце щойно з-під реактора виліз, руки помив». І тут — гудки. Обірвалася розмова. Кагебе слухає...

Дві години на перепочинок. Ляжеш під кущиком, а вже вишні доспіли, великі такі, солодкі, обітреш і в рота. Шовковиця... Я вперше бачив шовковицю...

Коли роботи не було, возили марширувати. По зараженій землі... Абсурд! Вечорами фільми дивилися. Індійські. Про кохання. До третьої-четвертої ранку. Кашовар проспить, каша сира. Привозили газети. Там писали, що ми — герої! Добровольці! Наступники Павки Корчагіна! Друкували фотографії. Трапився б нам той фотограф...

Неподалік стояли інтернаціональні частини. Татари з Казані. Бачив їхній самосуд. Женуть перед лавою солдата, зупиниться чи відбіжить убік — б'ють. Ногами. Лазив по хатах, змітав. Торбу барахла в нього знайшли. Окремо розташувалися литовці. Через місяць збунтувалися й зажадали відправки додому.

Було якось спецзамовлення: терміново помити дім у порожньому селі. Абсурд! «Нащо?» — «Завтра там будуть

справляти весілля». Облили зі шлангів дах, дерева, вишкребли землю. Скошили картопляне гудиння, весь город, траву на подвір'ї. Пустир довкола. Назавтра привезли молодят. Приїхав автобус із гістьми. З музиками... Справжні, не кіношні молодята. Вони вже жили десь деінде, переселилися, але їх умовили приїхати сюди, щоб зняти для історії. Працювала пропаганда. Фабрика снів... Боронила наші міфи: ми скрізь виживаємо, геть і на мертвій землі...

Перед самим від'їздом викликав мене командир: «То що ти там писав?» — «Листи молодій жінці», — відповів я. — «Ти-но там мені гляди...» — пролунало наказом.

Що заціліло в пам'яті про ті дні? Як ми копали. Копали... Десь у щоденнику в мене записано, що я там збагнув. У перші-таки дні... Я збагнув, як легко зробитись землею...»

*Іван Миколайович Жмихов,
інженер-хімік*

Монолог про символи й таємниці великої країни

«Згадую, як про війну...

Уже на кінець травня, десь через місяць після аварії, до нас почали надходити на перевірку продукти з тридцятикілометрової зони. Інститут працював цілодобово. Як військовий. У республіці тільки в нас натоді були фахівці й спеціальна апаратура. Привозили нутроші домашніх і диких тварин. Перевіряли молоко. Після перших проб стало ясно, що то надходить не м'ясо, а радіоактивні покидьки. Вахтовим методом у зоні пасли худобу. Пастухи приїздили й від'їздили, доярок привозили тільки на доїння. Виконували план молочарні. Перевірили. Не молоко, а радіоактивні покидьки. Сухий молочний порошок і банки згущеного й концентрованого молока Рогачовського молокозаводу ми довго вживали на лекціях як еталонне джерело. А їх тим часом продавали в магазинах... У всіх продуктових ятках... Коли люди читали на етикетках, що молоко з Рогачова й не брали його, воно залежувалось, раптом з'явилися банки без етикеток. Гадаю, причина не в тому, що буцім паперу забракло, — людей обманювали. Обманювала держава.

Вся інформація ставала тайною за сімома печатями, щоб не викликати паніки... І це в перші тижні... Саме тоді, коли нетривкі ізотопи давали жорстке гамма-випромінювання, і все «світилося». Ми постійно писали службові записки... Постійно... але сказати відкрито про результати... Позбути-ся наукового ступеня, а то й партквитка. *(Починає нервуватися)*. Та не страх... Не страх причиною, хоча й він, звісно... а ми були людьми свого часу, своєї радянської країни. Вірили в неї, вся штука — у вірі. У нашій вірі. *(Від хвилювання закурює)*. Повірте, не через страх... Не лише через страх... Я відповідаю чесно. Щоб поважати себе, мені треба зараз бути чесним. Я хочу...

Перша поїздка в зону: в лісі фон у п'ять-шість разів вищий, ніж у полі, на дорозі. Скрізь високі дози. Працюють трактори... Селяни копають свої городи... У кількох селах заміряли щитовидку дорослим і дітям: у сто, в двісті-триста разів перевищення допустимої дози. Була в нашій групі жінка, радіолог. Із нею сталася істерика, коли вона побачила, що діти в піску бавляться. Пускають у калюжах кораблики. Працюють крамниці й, як звичайно в нас по селах, мануфактура й продукти поряд: костюми, сукні, а тут-таки ковбаса, маргарин. Лежать відкрито, навіть не прикриті целофаном. Беремо ковбасу, яйця... Робимо рентгенівський знімок: не ковбаса, а радіоактивні покидьки. Сидить молода жінка на лавочці під хатою, годує дитину груддю... Перевірили грудне молоко — радіоактивне. Чорнобильська мадонна...

Ми запитували — як бути, що робити? Нам відповідали: «Проводьте замірвання. Дивіться телевізор». По телевізору Горбачов заспокоював: «Вжито невідкладних заходів». Я вірив... Інженер із двадцятирічним стажем, добре знайомий із законами фізики. Знав же я, що з цих місць треба забиратися всьому живому. Бодай на якийсь час. Але ми сумлінно проводили замірвання й дивилися телевізор. Ми звикли вірити. Я — з повоєнного покоління, яке зросло в цій вірі. Звідки віра? Ми перемогли в такій страшній війні. Перед нами тоді весь світ схилився. Це ж було! У Кордильєрах на скелі було вирізьблене ім'я — Сталін!!! Що це? Символ! Символ великої країни.

От вам і відповідь на питання: чому ми знали й мовчали? Чому не вийшли на майдан, не кричали? Ми доповідали... Я вам казав, писали службові записки. А мовчали й беззаперечно корились наказам, тому що — партійна дисципліна, я — комуніст. Не пригадую, щоб хтось із наших співробітників злякався за себе особисто й відмовився од відрядження в зону. Не через страх покласти партквиток, а через віру. Передусім віра, що ми живемо гарно й справедливо, і людина в нас понад усе, міра всіх речей. Крах цієї віри потім для багатьох обернувся інфарктом або й самогубством. Кулею в серце, як у академіка Легасова... Через те, що втрачаючи віру, зневірюючись, робишся вже не учасником, а співучасником, не маєш виправдання. Я так його розумію.

Якийсь знак... На кожній із атомних станцій колишнього Союзу в сейфі лежав план ліквідації аварії. Типовий план. Таємний. Без такого плану не можна було отримати дозволу на пуск станції. За багато років перед аварією його розробили саме на прикладі чорнобильської станції: що робити і як? Хто за що відповідає? Де перебуває? До найменших подробиць... І раптом там, на тій самій станції, відбувається катастрофа... Що це — випадок? Містика? Якби я був віруючим... Коли берешся шукати сенс, відчуваєшся релігійною людиною. А я інженер. Я людина іншої віри. У мене інші символи...

Що тепер мені робити зі своєю вірою? Що тепер...»

*Марат Філіпович Коханов,
колишній головний інженер
Інституту ядерної енергетики
Академії наук Білорусі*

Монолог про те, що в житті страшні речі діються тихо й буденно

«Із самого початку...

Десь щось сталося. Я навіть і назви не розчула, десь далеко од нашого Могильова. Прибіг зі школи брат: усім дітям роздають якісь таблетки. Либонь, таки справді щось скоїлося. Ай-я-яй! І все. Першого травня ми пречудово бавилися, звісно, на природі. Повернулися додому пізно ввечері, у мене в кімнаті вікно відчинило вітром... Це вже опісля згадалося...

Працювала я в природоохоронній інспекції. Там чекали яких-небудь вказівок, проте їх не надходило. Чекали... У штаті інспекції професіоналів не було майже, надто серед керівництва: відставні полковники, колишні партпрацівники, пенсіонери або негідні. Десь-інде проштрафився — його до нас. Сидить, шарудить папірцями. Загомоніли, забалакали вони після виступу в Москві нашого білоруського письменника Алєся Адамовича, який почав бити в усі дзвони. Як вони його ненавиділи! Щось ірреальне. Тут живуть їхні діти, онуки, не вони — письменник волає до світу: рятуйте!! Здавалось би, має спрацювати інстинкт самозбереження. На партзборах, у курилках — усі про писак. Чого лізуть не в своє діло? Порозпускались! Існує інструкція! Субординація! Що він тямить? Він же не фізик! Є Цека, є генеральний секретар! Я тоді, може, вперше збагнула, що таке тридцять сьомий рік. Як то було...

На той час мої уявлення про атомну станцію були цілком ідилічні. У школі, в інституті нас учили, що то такі казкові «фабрики енергії з нічого», де люди в білих халатах сидять і натискають на кнопки. Чорнобиль вибухнув на тлі неприготованої свідомості, абсолютної віри в техніку. На додачу, жодної інформації. Гори паперів із грифом «цілком таємно»: «засекретити відомості про аварію», «засекретити відомості про наслідки лікування», «засекретити відомості

про ступінь радіоактивного ураження персоналу, що брав участь у ліквідації»... Кружляли чутки: хтось вичитав у газеті, хтось десь чув, комусь сказали... Із бібліотек зникла вся сміховинна (як потім з'ясувалося) макулатура з цивільної оборони. Хтось слухав західні голоси, тільки вони тоді й передавали, які таблетки пити, як їх правильно заживати. Але реакція здебільшого була така: вороги шаліють, а у нас «всьо харашо». Дев'ятого травня ветерани підуть на парад... Буде грати духовий оркестр. Навіть ті, хто гасив реактора, як з'ясувалося згодом, так само жили серед чуток. Здається, небезпечно брати руками графіт... Здається...

Звідкись з'явилася в місті причинна. Ходила по базару й казала: «Бачила я тую радіацію. Вона синя-синя, та мерехтить-мерехтить...» Люди перестали купувати на базарі молоко, сир. Стоїть бабка з молоком, ніхто в неї його не бере. «Не бійтеся, — припрохує, — я корову в поле не виводжу, я їй сама траву ношу». Виїдеш за місто, якісь опудала при дорозі манячать: пасеться корова, целофаном обв'язана, і поруч бабка, і собі вся в целофані. Хоч плач, хоч смійся. І нас уже стали посилати на перевірки. Мене до лісгоспу. Лісникам поставок деревини не скоротили, як був план, так і лишився. На складі ввімкнули прилад, а він чортзна-що показує. Біля дощок начебто гаразд, а поруч із заготовленими мітлами зашкалює. «Звідки мітли?» — «Із Краснополя (з'ясувалося потім, найбільш заражений район у нас у Могильовській області). Остання партія лишилася. Решту всі розіслали». І як ти їх по різних містах знайдеш?

Що то я ще боялася забути? Примітне... А! Згадала. Чорнобиль... І враз нове, незвичне почуття, що в кожного з нас є власне життя, своє, доти воно мовби непотрібне було. А тут люди застановлятися стали: що їдять, чим дітей годують. Що безпечне для здоров'я, а що ні? Переїздити кудись-інде чи не переїздити? Кожен мусив для себе зважити. А звикли були жити як? Усім селом, гуртом, громадою. Заводом, колгоспом. Ми були советські люди. Я, наприклад, була советською людиною. Дуже!! Вчилася в інституті, щоліта їздила з комзагоном. Було таке молодіжне рушення — студентські комуністичні загони. Ми там працювали,

а гроші перераховували якій-небудь латиноамериканській компартії. Наш загін, зокрема, Уругваю...

Ми змінилися. Усе змінилося. Дуже великі зусилля потрібні, щоб збагнути. Відірватися від звичного...

Я — біолог. Моя дипломна праця — поведінка ос. Два місяці просиділа на безлюдному острові. Мала там своє осине гніздо. Вони мене прийняли до себе в родину після того, як тиждень придивлялися. Ближче ніж на три метри нікого не підпускали, а мене на десять сантиметрів уже через тиждень. Я їх підгодовувала варенням із сірничка просто на гнізді. «Не руйнуй мурашника, це гарна форма чужого життя», — улюблена примовка нашого викладача. Осине гніздо зв'язане з усеньким лісом, і я потроху також роблюся часткою ландшафту. Підбігає мишеня й сідає мені на носак кросівки, дике, лісове, але воно вже сприймає мене за частину пейзажу: вчора сиділа, сьогодні сиджу, завтра сидітиму...

Після Чорнобиля... На виставці дитячих малюнків: ходить чорним весняним ланом бусол... І підпис: «Буслові ніхто нічого не сказав». Це — мої почуття тоді. І була робота. Щоденна робота... Ми їздили по області, брали проби води, проби землі — й відвозили до Мінська. Дівчата наші бурчали: «Гарячі пиріжки возимо». Ні тобі захисту, ні спецодягу. Сидиш на передньому сидінні, а за плечима зразки — «світяться». Складали акти для захоронення радіоактивного ґрунту. Землю в землі ховали... Нове людське заняття... ніхто його збагнути не міг... За інструкцією захоронення належить проводити з геологічною розвідкою, щоб глибина залягання ґрунтових вод була не більш як чотири-шість метрів, а глибина захоронення невелика, стіни й дно котловану вимостити целофановою плівкою. Так то в інструкції, а в житті, розуміється, по-своєму. Як завжди. Ніякої геологорозвідки. Тицьнуть пальцем: «Тут копай». Екскаваторник копає. «То на яку глибину копали?» — «А чорт його знає! Вода проступила, я кинув». Бухали просто в ґрунтові води...

От кажуть: святий народ, злочинний уряд. Я вам потім скажу, що я про це думаю... Про народ наш і про себе...

Найбільше відрядження я мала в Краснопольський район, той, я вже казала, що най-най. Щоб запобігти змиванню радіонуклідів із полів у річки, належалося знов-таки чинити

за інструкцією: проорати подвійні борозенки, проміжок — і ще раз подвійні борозенки, і далі в таких самих інтервалах. Мені треба проїхатися вздовж усіх малих річок. Перевірити. До райцентру добираюся рейсовим автобусом, а далі, ясна річ, треба машини. Іду до голови райвиконкому. Голова сидить у себе в кабінеті, обхопивши голову руками: плану ніхто не знімав, структури сівозміни не рушив, як сіяли горох, так і сіють, хоч знають, що горох найбільше вбирає радіацію, як узагалі всі бобові. А там подекуди сорок кюрі й вище. Йому не до мене. Із дитсадків порозбігалися кухарі й медсестри. Діти голодні. Зробити операцію апендициту — треба везти людину «швидкою» в сусідній район, шістдесят кілометрів по дорозі, як пральна дошка. Усі хірурги поїхали. Яка машина?! Подалася я до військових. Молоді хлопці, по півроку там відгартали. Тепер хворіють несамовито. Дали мені в розпорядження бетеер із екіпажем, навіть не бетеер, чекайте, а бердемку, як вони її звали (БРДМ) — розвідувальна машина з кулеметом. Я дуже шкодувала, що не сфотографувалася на ній. На панцирі. Знов-таки — романтика. Прапорщик, що на тій машині командував, весь час з'єднувався з базою: «Сокол! Сокол! Продовжаєм роботу». Їдемо... Шляхи наші, ліси наші, а ми — на бойовій машині. Стоять під парканами жінки. Стоять і плачуть. Останній раз вони цю техніку бачили під час Вітчизняної війни. І в них страх, що війна почалася.

За інструкцією в тракторів для проорювання тих борозен кабіна має бути захищена, герметизована. Я бачила такий трактор, кабіна, справді, герметична. Трактор стояв, а тракторист лежав на траві, перепочивав. «Ви з глузду з'їхали? Хіба вас не попередили?» — «Дак я ж голову кухвайкою накрив», — відповідає. Люди не розуміли. Їх весь вік полохали, готували до атомної війни. А не до Чорнобиля...

Місця там гарні неймовірно. Ліс зберігся не саджений, а справжній. Правічний. Зміясті річечки, у них вода кольору чаю й прозора-прозора. Зелена трава. Люди в лісі перегукуються... Для них це природно, це як уранці до себе в сад вийти... А ти вже знаєш, що все це отруєне — гриби, ягоди. Білочки в ліщині бігають...

Трапилася нам бабка:

— Дітки, а молочко од свеї коровки можна пить?

Ми очі в землю, у нас наказ — дані збирати, але з населенням тісно не контактувати.

Першим зметикував прапорщик:

— Бабулю, а скільки вам год?

— Да вже за вісімдесят, а мо', й больш. Документи в війну згоріли.

— Ну тоді пийте.

Селян найбільше шкода, вони потерпіли безневинно, як діти. Бо Чорнобиль не селянин вигадав, у нього з природою свої стосунки — довірливі, не загарбницькі, як і сто літ тому, і тисячу. Як у божистому задумі... І вони не розуміли, що сталося, вони хотіли вірити вченим, усякому письменному, як священникові. А їм торочили: «Все гаразд. Нічого страшного. Тільки мийте руки перед їдою». Я збагнула, не зразу, а кілька років потому, що ми всі співучасники... Злочину.. *(Мовчить)*.

Ви не можете собі уявити, в якій кількості на машинах із зони вивозилося все, що туди посилалося як допомога, пільги мешканцям: кава, тушонка, шинка, помаранчі. Ящиками, контейнерами. Тоді ж таких продуктів не було ніде. Живилися місцеві продавці, кожен інспектор, усі ці дрібні й середньої руки урядники. Люди виявилися гірші, ніж я гадала. І я сама... Також гірша... Я тепер це про себе знаю... *(Замислюється)*. Я, звичайно, зізнаюся... Для мене самої це важливо. Ну, знов-таки, вам приклад... У одному колгоспі, припустімо, п'ятеро сіл. Троє «чистих», двоє «брудних», від одного до другого — два-три кілометри. Двом платять «гробові», трьом — ні. У «чистому» селі будують тваринницький комплекс. Мовляв, завеземо чисті корми. А де їх узяти? Вітер носить куряву з одного поля на друге. Та сама земля. Щоб збудувати комплекс, потрібні папери. Комісія їх підписує, я — в цій комісії, хоча кожен знає, що підписувати не можна. Злочинство! Врешті-решт, знаходила я собі виправдання, проблема чистих кормів не діло інспектора охорони природи. Я — маленька людина. Що я можу?

Кожен знаходив якесь виправдання. Пояснення. Я з собою такий дослід проводила... І взагалі, я зрозуміла — у житті страшні речі діються тихо й буденно...»

*Зоя Данилівна Брук,
інспектор охорони природи*

Монолог про те, що руський чоловік завжди прагне в що-небудь вірити

«А ви хіба не завважували, що між собою ми про це навіть не заводимо мову? Через десятки літ, через століття — це будуть міфологічні роки... Заселять ці місця казками й міфами... Легендами...

Я боюся дощу — от що таке Чорнобиль. Снігу боюся. Лісу. Хмар боюся. Вітру... Так! Звідки дме? Що несе? Це не абстракція, не умовивід, а особисте почуття. Чорнобиль... Він у мене в домі... У найдорожчій для мене істоті, у синові моему, який народився навесні вісімдесят шостого... Він хворий. Тварини, навіть таргани, вони знають, скільки й коли родити. Люди так не вміють, Творець позбавив їх дару передчувати. Недавно в газетах оприлюднили, що дев'яносто третього року тільки в нас, у Білорусії, жінки зробили двісті тисяч абортів. Головна причина — Чорнобиль. Ми вже всюди живемо з цим страхом... Природа немов згорнулась, чекаючи. Вичікуючи. «Горе мені! Куди подівся час?» — вигукнув би Заратустра.

Я багато розмірковував. Шукав сенсу... Відповіді... Чорнобиль — це катастрофа російської ментальності. Ви над цим не замислювалися? Звичайно, я згоден, коли пишуть, що то вибухнув не реактор, а вся попередня система вартостей. Але в такому тлумаченні мені чогось бракує...

Я б радше говорив про те, про що першим сказав Чадаєв — про нашу ворожість до прогресу. Про нашу антитехнологічність, антиінструментальність. Придивіться до Європи. Від доби Відродження почавши, вона живе під знаком інструментального ставлення до світу. Розумного, раціонального. Це пошана до майстрового, ремісника, до інструменту в нього в руках. Є чудове оповідання у Лескова — «Залізний характер». Що це таке? Російська вдача — «авось да небось». Лейтмотив російської теми. Німецький характер — ставка на інструмент, на машину. У нас... У нас?

З одного боку — спроба подолати, приборкати хаос, з іншого — наша рідна стихійність. Поїдьте куди завгодно, ну, наприклад, у Кіжі, і що ви почуете, про що з гордістю вигукне кожен екскурсовод? Що цей храм збудовано сокирою та ще й без жодного цвяха! Замість збудувати порядну дорогу, підкуємо блоху. Віз грузне колесами в багнюці, зате жарптицю держимо в руках. Друге... Я думаю... Так! Це розплата за швидку індустріалізацію після революції. Після Жовтня. За стрибок. Знов-таки, на Заході — прядильна доба, мануфактурна... Машина й людина рухалися, змінювалися разом. Формувалася технічна свідомість, мислення. А в нас? Що в нашого мужика на його власному обійсті, крім рук? Досі! Сокира, коса, ніж — і все. На цьому весь його світ тримається. Ну, ще лопата. Як руський чоловік із машиною розмовляє? Тільки матом. Або довбнею, копняком. Він її не любить, машини, ненавидить, зневажає насправді, він не сповна свідомий того, що має в руках, яка це сила. Я десь читав, що робітничий персонал атомних станцій часто називав реактор каструлею, самоваром, керогазом. Конфоркою. Тут уже є гординя: на сонці спряжимо яєшню! Серед тих, хто працював на Чорнобильській станції, багато селяків. Удень вони на реакторі, а ввечері в себе на городах або в батьків у сусідньому селі, де картоплю садять іще лопатою, гній розкидають вилами... Викопують урожай також руками... Їхня свідомість існувала в цих двох перепадах, двох епохах — кам'яній і атомній. У двох епохах. Людина постійно коливалася, як маятник. Уявіть собі залізницю, яку проклали блискучі інженери-шляховики, мчить поїзд, а за машиністів — учорашні візники. Фірмани. Це фатум Росії, мандрувати в двох культурах. Між атомом і лопатою. А технологічна дисципліна? Для нашого народу вона — частина насильства, колодки, кайдани. Народ стихійний, свавільний. Завжди марив не про свободу — про вольницю. Для нас дисципліна — це репресивний інструмент. Щось є особливе в нашому невігластві, щось близьке до невігластва східного...

Я — історик... Раніше чимало займався лінгвістикою, філософією мови. Не тільки ми думаємо мовою, але й мова думає нами. У вісімнадцять років, а може, й дещо раніше,

коли почав читати самвидав, відкрив для себе Шаламова, Солженіцина, я раптом зрозумів, що ціле моє дитинство, дитинство моєї вулиці — а я зростав у інтелігентній родині (прадід священик, батько професор Петербурзького університету), — все просякло табірною свідомістю. І весь словник мого дитинства — мова зеків. Для нас, підлітків, це було цілком природно: батька називали пахан, матір — махана. «На хітрую жопу есть х... с вінтом», — це я в дев'ять років засвоїв. Авжеж! Жодного цивільного слова. Навіть ігри, приказки, загадки були зеківські. Тому що зеки — то не особний світ, що існував десь там далеко, по тюрмах. Це все було поруч. Як писала Ахматова, «півкраїни садило, півкраїни сиділо». Гадаю, оця-от табірна свідомість наша неминуче мусила зіткнутися з культурою. Із цивілізацією, із синхрофазотроном...

Ну й певна річ, нас виховувано в особливому радянському поганстві: людина — пан і владар, вінець творіння. І її право — чинити зі світом усе, що заманеться. Мічурінська формула: «Не можемо ждати милостей від природи, взяти їх у неї наше завдання». Спроба прищепити народові ті риси, ті прикмети, яких він не має. Мрія про світову революцію — це мрія про те, щоб людину переробити й увесь світ докола. Все переробити. Атож! Знаменитий більшовицький лозунг: «Заженемо людство залізною рукою в щастя!» Психологія гвалтівника. Печерний матеріалізм. Виклик історії й виклик природі. І це не припиняється... Руйнується одна утопія, на зміну їй приходить друга. Нині всі раптом заговорили про Бога. Про Бога й ринок водночас. Чому його не шукали в Гулагу, в камерах тридцять сьомого, на партзборах сорок восьмого, коли громили космополітів, за Хрущова, коли руйнували храми? Сучасний підтекст російського богошукацтва лукавий і облудний. Бомблять мирні оселі в Чечні, знищують маленький і гордий народ... А в церкві стоять зі свічками... Ми вміємо тільки з мечем. Автомат Калашникова у нас замість слова. Обсмалених російських танкістів згрібають у Грозному лопатами й вилами... Те, що від них залишилось... І тут-таки президент і його генерали моляться... Країна дивиться на це по телевізору..

Що нам треба? Відповісти на питання: чи спроможна російська нація на такий самий глобальний перегляд цілої

своєї історії, на який спромоглися після другої світової війни японці? Німці? Чи вистачить нам інтелектуальної мужності? Про це мовчать. Говорять про ринок, ваучери, чеки... Ми черговий раз виживаємо. Уся енергія на те збавляється. А душу занехаяно... Людина знову самотня... Тоді навіщо це все? Ваша книжка? Мої безсонні ночі? Якщо життя наше — що чирк сірником? Тут можливі різні відповіді. Примітивний фаталізм. І можливі великі відповіді. Руський чоловік завжди прагне в що-небудь вірити: в залізницю, в жабу (тургенівський Базаров), у візантійство, в атом... Теперот — у ринок...

Булгаков у «Кабалі святенників»: «Весь вік грішила. Актрисою була». Свідомість гріховності мистецтва. Аморальності його природи. Зазирання в чуже життя. Але воно, як сироватка зараженого, може стати вщепленням чужого досвіду. Чорнобиль — це тема Достоевського. Спроба виправдання людини. А може, все дуже просто: увійти в світ навшпиньки й спинитись коло порога?!»

*Олександр Ревальський,
історик*

Монолог про те, яке беззахисне маленьке життя в великий час

«Не питайте... Не буду... Не буду про це... (Відчужено мовчить).

Ні, я можу з вами поговорити, щоб зрозуміти... Якщо ви допоможете... Тільки не треба мене жаліти, не треба втішати. Прошу вас!! Не треба! Не... Без смислу так страждати не можна, стільки передумати не можна. Немоżliво! Немоżliво!! (Зривається на крик). Ми знов у резервації, знову живемо в таборі... В чорнобильському таборі... Галасують на мітингах, носяться з гаслами. У газетах пишуть... Чорнобиль розвалив імперію, вилікував нас від комунізму... Від подвигів, схожих на самогубство... Від жахливих ідей... Я тепер розумію... Подвиг — це слово, яке вигадала держава... Для таких, як я... Але в мене нічого більше немає, нічого іншого, я виросла серед таких слів і таких людей. Все зникло, те життя зникло. За що вчепитися? Чим спасатись? Без смислу так страждати не можна. (Мовчить). Одне знаю, що вже ніколи не буду щаслива...

Він приїхав звідити... Кілька років жив, як у гарячці... Розказував і розказував. Я запам'ятовувала...

Серед села — червона калюжа. Гуси й качки її обминають.

Хлопчаки-солдати, голі-босі. Повилягалися в траві. Загорають. «Вставайте, чорти, бо загинете!!» Вони: га-га!

Із сіл багато людей виїжджали своїми машинами. Машини заражені. Команда: «Вигружайсь!», а машину скидають у спеціальну яму. Люди стоять, плачуть. А вночі її потай викопують...

«Ніно, як добре, що ми з тобою маємо двох дітей...» Лікарі мені сказали: серце збільшене в півтора рази, нирки збільшені в півтора рази, печінка збільшена в півтора рази.

Якось уночі запитав: «Ти не боїшся мене?» Він уже став боятись кохання.

Сама я не допитувалася. Розуміла його, душею слухала... Я хотіла у вас запитати... Хотіла сказати... Часто здається... Мені часом так нестерпно, що я знати цього не хочу. Ненавиджу згадувати! Ненавиджу! (Знову зривається на крик). Колись... Колись я заздрила героям. Учасникам великих подій, тим, хто був на переломі. На перевалі. Так ми тоді казали, так співали. Пісні красиві були. (Заспіває). «Орльонок... Орльонок...» Тепер і слова забула... Леті вище крильєв... Здається, так? Які! Які ж красиві були слова в наших піснях. Я мріяла! Шкодувала, що не народилася в сімнадцятому або в сорок першому... А тепер інакше думаю: я не хочу жити історією, в історичний час. Моє маленьке життя тоді відразу стає беззахисним. Великі події розтоптують його, не завваживши. Не спинившись... (Замислюється). Після нас залишиться тільки історія... Чорнобиль залишиться... А де моє життя? Моя любов?

Розказував і розказував. Я запам'ятовувала...

Голуби, горобці... Лелеки... Лелека біжить-біжить полем, хоче злетіти — а злетіти не може. А горобець по землі скачешкає, але не підлітає, хіба до паркану, вище не підлетить.

Люди пішли, у хатах залишилися жити їхні фотографії...

Їдуть покинутим селом і бачать картину — як у казці: сидять на ганку дід та баба, а круг них бігають їжачки. І так їх багато, наче курчат. Без людей у селі тихо, наче в лісі, їжачки перестали боятися, приходять і просять молока. І лисиці, розповідали їм, внадилися, і лосі. Хтось із хлопців не витримав: «Я ж мисливець!» «Та ти що! Ти що!! — сполошилися старі. — Звірів чіпати не можна! Ми з ними зріднилися. Тепер — одна сім'я».

Він знав, що помре... Що помирає... І дав собі слово — жити тільки дружбою й любов'ю. Працювала я на двох роботах, його пенсії нам не вистачало, але він попросив: «Продаймо машину, вона не нова, але ж таки щось дадуть нам за неї. Побудь удома. Хай ще надивлюся на тебе». Скликав друзів... Приїжджали, зоставалися в нас надовго його батьки... Щось він зрозумів... Щось він там зрозумів про життя, чого не розумів раніше. Іншими словами вже говорив...

«Ніно, як добре, що ми з тобою маємо двоє дітей. Дівчинка й хлопчик...»

Спитаю:

— Ти думав про нас із дітьми? Про що ти там думав?

— Я бачив хлопчика, він народився через два місяці після вибуху. Дали ім'я — Антон. А всі називали Атомчик.

— Ти думав...

— Там усі шкода. Навіть мушку шкода й горобця. Нехай усі живуть. Нехай мухи літають, оси жаляться, таргани повзають...

— Ти...

— Діти малюють Чорнобиль... Дерев на їхніх малюнках ростуть корінням догори. Вода в річках червона або жовта. Намалюють і самі плачуть.

А його друг... Його друг, той мені розповідав, що там було страшенно цікаво, весело. Вірші читали, співали під гітару. Туди приїхали найкращі інженери, вчені. Московська й лєнінградська еліта. Філософствували... Пугачова перед ними виступала... У полі... «Якщо ви не заснете, я буду вам, хлопчики, співати до ранку». Вона називала їх героями... Його друг... Він помер першим... Танцював на весіллі в дочки, анекдотами всіх смішив. Підніс келиха, щоб сказати тост, і впав... І... Наші чоловіки... Вони вмирають, як на війні, але серед мирного життя. Не хочу! Не хочу згадувати... (Заплющує очі й тихо похитується). Не хочу говорити... Він помер і було так страшно, такий чорний ліс...

«Ніно, як добре, що ми з тобою маємо двоє дітей. Дівчинка й хлопчик. Вони залишаться...»

(Веде далі).

Що я хочу зрозуміти? Сама не знаю... (Непомітно всміхнулася). Його друг мені освідчився... Ще коли ми вчилися, студентом він до мене залицявся, потім одружився з моєю подругою, але скоро розлучився. Щось у них не склалося. Прийшов із букетом квітів: «Будеш жити, як королева». У нього магазин, у нього шикарна квартира в місті, у нього будинок за містом. Я відмовила... Він образився: «П'ять років минуло... Ніяк героя свого не забудеш!? Ха-ха... Живеш із пам'ятником...» (Зривається на крик). Вигнала! Вигнала!! «Дурепа! Живи на свою вчительську зарплату, на свої сто доларів». Живу... (Спокійніше). Чорнобиль наповнив моє життя, і моя душа розширилася... Їй боляче... Потаємний ключ...

Починаєш після болю говорити, добре говориш. Я так говорила... Такою мовою тільки тоді, коли любила. І тепер... Якби я не вірила, що він на небі, як би я це пережила?

Він розказував... Я запам'ятовувала... (Говорить, як неприємно).

Хмари пилу... Трактори в полі. Жінки з вилами. Дозиметр клацає...

Людей немає, і час плине інакше... День довгий-довгий, як у дитинстві...

Листя не можна було палити... Листя хоронили...

Без смислу так страждати не можна. (Плаче). Без знайомих красивих слів. Навіть без медалі, яку йому дали. Лежить удома в шафі... Залишив нам...

Але одне я знаю, що ніколи вже не буду щаслива...»

*Ніна Прохорівна Литвина,
дружина ліквідатора*

Монолог про фізику, в якій усі ми колись кохалися

«Я саме той, хто вам потрібен... Ви не помилилися...

Від юних літ мав звичку все записувати. Наприклад, коли Сталін умер — що діялося на вулицях, про що повідомляли в газетах. І Чорнобиль я від першого дня нотував, знав, що мине час і багато що забудеться, щезне безповоротно. Так і сталося. Мої друзі (вони були в самому осередку подій), фізики-ядерники, позабували, що тоді почували, про що зі мною балакали. А в мене все записано...

Того дня... Я, завідувач лабораторії Інституту ядерної енергетики Академії наук Білорусі, приїхав на роботу, інститут наш за містом, серед лісу. Погожа година! Весна. Відчинив вікно. Повітря чисте, свіже. Здивувався: чогось сьогодні не залітають синички, яких я за зиму пригодував, шматочки ковбаси за вікно вивішуючи. Знайшли собі лакомішу поживу?

А тимчасом на нашому інститутському реакторі паніка: дозиметричні прилади показали ріст активності, на повітроочисних фільтрах вона підскочила в двісті разів. Потужність дози біля прохідної — близько трьох мілірентген на годину. Це дуже серйозно. Така потужність припустима як межова в радіаційно небезпечних приміщеннях для не більш як шестигодинної роботи. Перше припущення — в активній зоні розгерметизувалась оболонка одного з тепловидільних елементів. Перевірили — норма. А може, перевозили контейнера з радіохімічної лабораторії та так десь дорогою трусонили, що пошкодили внутрішню оболонку, забруднили територію? Спробуй тепер одмий пляму на асфальті! Що ж сталося? А тут іще по внутрішньому радіо оголошення: співробітникам не рекомендовано залишати приміщення. Між корпусами спорожніло. Жодної душі. Жаскувато. Незвично.

Дозиметристи перевірили мій кабінет: «світить» стіл, «світить» одяга, стіни... Я встаю, нема охоти навіть сідати на стільця. Помив голову над раковиною. Глянув

на дозиметра — ефект явний! Невже це таки в нас, у нашому інституті «чепе»? Витік? Як тепер дезактивувати автобуси, що розвозять нас по місті? Співробітників? Доведеться поморочитися... Я дуже пишався нашим реактором, до міліметра його був вивчив...

Телефонуємо на Ігналінську атомну, вона поруч. У них теж прилади репетують. Теж паніка. Дзвонимо на Чорнобиль... На станції не відповідає жоден телефон. До обіду з'ясовується. Над цілим Мінськом радіоактивна хмара. Ми визначили — активність йодна. Аварія на якомусь реакторі...

Перша реакція: подзвонити додому дружині, попередити. Але всі наші телефони в інституті прослуховуються. О, цей вічний, десятиліттями вдовбуваний страх! Але ж вони там нічого не знають... Дочка після занять у консерваторії гуляє з подружками містом. Морозиво їсть. Подзвонити?! Можуть бути неприємності. Не допустять до секретних робіт... Усе одно не витримаю, підношу слухавку:

— Слухай мене уважно.

— Ти про що? — голосно перепитує дружина.

— Тихше. Позачиняй квартирки, всі продукти — в поліетиленові пакети. Вдягни гумові рукавички й протри мокрою ганчіркою все, що можна. Ганчірку — теж у пакет і сховай якнайдалі. Білизну на балконі — знову перепрати. Хліба не купуй. І щоб жодних там тістечок на вулиці...

— Що у вас скоїлося?

— Тихше. Розчини дві краплі йоду в склянці води. Помий голову...

— Що... — але я не даю дружині доказати, кладу слухавку. Мусить зрозуміти, сама-бо співробітниця нашого інституту.

О п'ятнадцятій годині тридцять хвилин з'ясували — аварія на чорнобильському реакторі.

Ввечері вертаємо до Мінська службовим автобусом. Півгодини дороги мовчимо або перемовляємося про щось стороннє. Боїмось озватися вголос одне до одного про те, що сталося. У кожного партквиток у кишені...

Перед дверима квартири лежала мокра ганчірка. Значить, дружина зрозуміла. Заходжу, в передпокої здираю з себе костюма, сорочку, роздягаюся до трусів. Зненацька нападає лютя... До дідька цю секретність! Цей страх! Беру

міського телефонного довідника... Записники дружини, дочки... Починаю обдзвонювати всіх поспіль: я співробітник Інституту ядерної енергетики, над Мінськом радіоактивна хмара... І далі перераховую, яких уживати заходів: помити голову господарчим милом, зачинити квартирки... Протирати кожні три-чотири години підлогу мокрою ганчіркою. Білизну з балкона перепрати... Випити йоду. Як його правильно заживати. Реакція людей: спасибі. Ні розпитів, ні переляку. Я гадаю, вони мені або не вірили, або не в змозі були досягнути грандіозності події. Ніхто не налякався. Дивовижна реакція. Бражає!

Увечері телефонує мій товариш. Фізик-ядерник, доктор наук... Як безпечно! З якою вірою ми жили! Щойно тепер це розумієш... Він телефонує й каже між іншим, що хоче поїхати на травневі свята до жінчиних батьків на Гомельщину. Звідти ж рукою подати до Чорнобиля! Їде з малими дітьми. «Надзвичайно прекрасне рішення! — заволав я. — Ти з глузду з'їхав!» Це щодо професіоналізму. І щодо нашої віри. Я верещав. Він, мабуть, і не пам'ятає, що я йому діти врятував... *(Після передиху)*.

Ми... Я кажу про всіх нас... Ми Чорнобиль не забули, ми його не зрозуміли. Що дикуни могли зрозуміти в блискавці?

У книжці есе Алєся Адамовича... Його розмова з Андрієм Сахаровим про атомну бомбу. «А знаєте, як гарно пахне озоном після ядерного вибуху?» — переконував академік, «батько» водневої бомби. У цих словах романтика. Для мене... Мого покоління... Перепрошую, уже бачу, на виду написано вашу реакцію... Вам це здається захватом перед вселенським кошмаром... А не перед людським генієм. Але це тепер ядерну енергетику принижено, зганьблено. А моє покоління... У сорок п'ятому, коли вибухла ядерна бомба, мені минав сімнадцятий. Я любив фантастику, мріяв полетіти на інші планети, вірив, що ядерна енергія підніме нас у космос. Вступив до Московського енергетичного інституту й там дізнався, що є надсекретний факультет — фізико-енергетичний. П'ятдесяти-шістдесяті роки... Фізики-ядерники... Еліта... Усі в захваті перед майбутнім... Гуманітаріїв набік... У трикопійчаній монеті, казав наш шкільний учитель, стільки енергії, що може працювати електростанція. Дух

забивало! Я зачитувався американцем Сміттом, він писав, як винайшли атомну бомбу, проводили випробування, подробиці вибуху. У нас усе таїли. Я читав... Малював собі в уяві... Вийшов фільм про радянських атомників «Дев'ять днів одного року», він був дуже популярний. Високі зарплати, секретність додавали романтизму. Культ фізики! Доба фізики! Навіть коли вже в Чорнобилі рвонуло... Як повільно ми позбувалися цього культу... Викликали вчених... Вони прилетіли на реактор спецрейсом, але ж багато хто геть і приладів до гоління з собою не взяв, вважали, буцім на кілька годин летять. Усього на кілька годин. Хоча їм було повідомлено, що на атомній станції вибух. Але вони вірили в свою фізику, вони всі були з покоління цієї віри. Доба фізики скінчилася в Чорнобилі...

Ви вже інакше дивитеся на світ... У свого улюбленого філософа Костянтина Леонтьєва нещодавно вичитав думку, що наслідки фізико-хімічної розпусти змусять коли-небудь космічний розум утратитися в наші земні справи. А ми, виховані в сталінські часи, ми й у голові не могли собі покласти існування якихось надприродних сил. Паралельних світів... Біблію я прочитав потім... І двічі одружувався з тою самою жінкою. Пішов і повернувся. Ще раз здибалися... Хто мені пояснить це чудо? Життя дивовижна штука! Загадкова! Тепер я вірю... У що я вірю? Що тривимірний світ уже затісний для сучасної людини... Чому нині такий інтерес до іншої реальності? До нових знань... Людина одривається од землі. Орудє іншими категоріями часу, не однією землею, а різними світами. Апокаліпсис... Ядерна зима... У західному мистецтві це все вже описали... Намалювали... Зняли... Вони готувалися до майбутнього... Вибух великої кількості ядерної зброї призведе до грандіозних пожеж. Атмосфера пересититься димом. Сонячні промені не зможуть пробитися до землі, а там ланцюгова реакція пішла — холодно, холодніше, холодніше. Цю світську версію «кінця світу» впроваджують від часів промислової революції вісімнадцятого століття. Але атомні бомби не зникнуть і тоді, коли знищено буде останню боеголовку. Знання залишаться...

Ви мовчите... А я з вами цілий час полемізую. У нас спірка міжпоколіннева... Ви завважили? Історія атома — то

не тільки військовий секрет, тайна, проклін. То наша молодість, наш час... Наша релігія... Але тепер? Тепер мені теж інколи здається, наче світом рядить хтось інший, наче ми зі своїми гарматами й космічними кораблями — як дітваки. Але я в цьому ще не устійнився... Не твердий... Дивовижна штука життя! Я любив фізику й думав: нічим, крім фізики, займатися ніколи не буду, — а тепер хочу писати. Наприклад, про те, що науку не влаштовує людина, тепла людина, вона заважає науці. Маленька людина зі своїми маленькими проблемами. Або: як кількоро фізиків можуть перемінити весь світ. Про нову диктатуру. Диктатуру фізики й математики... Мені відкрилося ще одне життя...

...Перед операцією... Я вже знав, що в мене рак. Я думав, що мені лишилося жити дні, лічені дні, і страшенно не хотілось умирати. Раптом я побачив кожен листочок, яскраві квіти, яскраве небо, напрочуд яскраво-сірий асфальт, розколини в ньому, а в них мурашки сновигають. Ні, думаю собі, треба їх обминати. Шкода їх. Нащо їм умирати? Від лісового духу мені в голові паморочилось... Запах сприймався різкіше, ніж колір. Легкі берези... Важкі ялини... І всього цього я не побачу? На секунду, на хвилину довше прожити! За яким бісом я стільки часу, годин, днів просидів перед телевізором, серед купи газет? Головне — життя і смерть. Нічого іншого не існує. Не кинеш на чаші терезів...

Я зрозумів, що має сенс тільки живий час... Наш живий час...»

*Валентин Олексійович Борисевич,
колишній завідувач лабораторії
Інституту ядерної енергетики
Академії наук Білорусі*

Монолог про те, що поза Колимою, Освенцімом і Голокостом

«Мені треба комусь виговоритись... Почуття мене переповняють...

У перші дні... Відчуття були змішані. Пам'ятаю два найсильніші — страху й кривди. Все відбулося — й жодної інформації: влада мовчить, медики нічого не кажуть. Ніяких відповідей. У районі чекали на вказівку з області, в області — з Мінська, а в Мінську — з Москви. Довгадовга вервечка... А насправді ми виявилися беззахисними. Оце було найголовніше почуття тих днів. Десять далеко... Горбачов... І ще кількоро... Двоє-трьох людей вирішували нашу долю. Вирішували за всіх. Долю мільйонів людей. Так само, як усього кількоро душ могло нас убити... Не маніяки, не злочинці з терористичним планом у голові, а звичайні собі чергові оператори на атомній станції. Мабуть, непогані хлопці. Коли я це збагнула, зазнала сильного потрясіння. Відкрила для себе щось таке... Я зрозуміла, що Чорнобиль поза Колимою й Освенцімом... І Голокостом... Чи я ясно висловлююсь? Людина з сокирою й луком чи людина з гранатометом і газовими камерами не могла вбити всіх. Але — людина з атомом... Тут... Ціла земля загрожена...

Я не філософ, не стану філософствувати. Поділюся тим, що пам'ятаю...

Паніка перших днів: хто рвонув до аптек і накупив йоду, хто перестав ходити на базар купувати молоко, м'ясо, а надто яловичину. У нас у родині тоді старалися не економити, брали дорогу ковбасу, сподіваючись, що вона з доброго м'яса. Але невдовзі дізналися, що саме в дорогу ковбасу підмішували заражене м'ясо, мовляв, раз вона дорога, то купують її потроху, вживають менше. Ми виявилися беззахисними. Але все це вам уже, безперечно, відоме. Хочу розповісти про інше. Про те, що ми були генерацією радянською.

Мої друзі — лікарі, вчителі. Місцева інтелігенція. Ми мали свій гурток. Збиралися в мене вдома. П'ємо каву. Сидять дві щирі товаришки, одна з них лікар. У обох маленькі діти.

Перша:

— Завтра їду до батьків. Завезу дітей. Ану ж захворіють, ніколи собі не прощу.

Друга:

— У газетах пишуть, що через кілька днів обстановка нормалізується. Там — наші війська. Вертольоти, бронетехніка. По радіо повідомляли...

Перша:

— І тобі раджу: забери дітей! Вивези! Сховай! Сталося... Щось страшніше за війну... Ми навіть негідні собі уявити — що?

Зненацька вони перейшли на горішні тони й скінчилося сваркою. Взаємними звинуваченнями:

— Де твій материнський інстинкт? Фанатичка!

— Ти зрадниця! Що б з нами було, якби всі так чинили, як ти? Перемогли б ми в війну?

Сварилися дві молоді вродливі жінки, які шалено любили своїх дітей. Щось повторювалося... Знайома партитура...

І в усіх, хто там був, і в мене, зокрема, відчуття: вона вносить тривогу. Вибиває нас із рівноваги. З довіри до всього, чому ми звикли довіряти. Треба дочекатися, коли скажуть. Оголосять. Вона — лікар, знала більше: «Власних дітей негідні оборонити! Вам ніхто не погрожує? А ви все одно боїтеся!»

Як ми її в ті хвилини зневажали, навіть ненавиділи, вона зіпсувала нам вечір. Чи я ясно висловлююсь? Не тільки влада обманювала нас, але ми й самі не хотіли знати правди. Десь там... У глибині підсвідомості... Звісно, тепер ми не хочемо собі в тому зізнаватися, нам більше подобається лаяти Горбачова... Лаяти комуністів... Це вони винні, а ми — хороші. Ми — жертви.

Другого дня вона виїхала, а ми причепурили своїх дітей і повели на першотравневу демонстрацію. Могли йти, а могли й не йти. Мали вибір. Ніхто нас не змушував, не наполягав. Але ми вважали це за свій обов'язок. Аякже! У такий

час, такого дня... Усі маємо бути в гурті. Втікали на вулицю, в натовп...

На трибуні стояли всі секретарі райкому, поруч із першим секретарем — його маленька донька, вона стояла так, щоб її бачили. На ній — плащ і шапочка, хоч світило сонце, а на ньому — воєнна плащ-палатка. Але вони стояли... Це я пам'ятаю.

«Забруднена» не тільки наша земля, але й наша свідомість. І теж на багато літ. Я змінилася за ці роки більше, ніж за все своє попереднє життя — сорок років. Ми в зоні замкнені... Відселення припинилося. І ми живемо, як у Гулагу... Я працюю в дитячій бібліотеці. Діти чекають розмови: Чорнобиль повсюди, він навкруги, в нас нема вибору, маємо навчитися з ним жити. Особливо старшокласники, в них питання. А як? Де про це взнати? Прочитати? Немає книжок. Фільмів. Навіть казок нема. І міфів. Я навчаю любов'ю, я хочу перемогти страх любов'ю. Стою перед дітьми: люблю наше село, люблю нашу річку, наші ліси... Вони най-най... Кращих для мене немає. Я не обманюю. Я навчаю любов'ю. Чи я ясно висловлююсь?

Мені заважає вчительський досвід... Я завжди розмовляю й пишу трохи пишномовно, з немодним нині пафосом. Але я відповідаю на ваше питання: чому ми безсилі? Я безсила... Є культура до Чорнобиля й немає культури після Чорнобиля. Живемо серед ідей війни, краху соціалізму й непевного майбутнього. Брак нових уявлень, цілей, думок. Де наші письменники, філософи? Не кажу вже про те, що нашу інтелігенцію, котра найдужче ждала й готувала свободу, нині відкинуто вбік. Жебрацьку й принижено. Ми виявилися незапотребовані. Непотрібні. Я навіть необхідних книжок не можу купити, а книжки — моє життя. Мені... Нам... Як ніколи потрібні нові книжки, тому що навколо нове життя. Але ми в ньому чужі. Не можу з цим змиритися. Увесь час питання в мені — чому? Хто робитиме нашу роботу? Телевізор дітей не навчить, навчати має вчитель. Але це — окрема тема...

Я згадала... Ради правди тих днів і тих почувань. Щоб не забути, як змінювалися ми... І наше життя...»

*Людмила Дмитрівна Полянська,
сільська вчителька*

Монолог про свободу й мрію про звичайну смерть

«То була свобода... Там я почувався вільним чоловіком...

Ви дивуєтеся? Я бачу... Дивуєтеся... Це тільки той збагне, хто на війні був. Вони хильнуть, дядьки, що воювали, і згадують, я їх чув, вони досі тужать... За тою свободою, за тим злетом. Ні кроку назад! — сталінський наказ. «Заградотряди». Ясне діло... Уже історія... Але ти стріляєш, виживаєш, дістаєш належні тобі сто грам, махорку... Тисячу разів можеш здохнуть, розлетіться на шматки, але якщо постараєшся, перехитруєш — чорта, біса, старшину, комбата, того, хто в чужій касці й із чужим багнетом, заговориш самого Всевишнього, — можеш вижити! Я був на реакторі... Там — як у шанцях на передньому краї. Страх і свобода! Живеш на всю катушку... У буденному житті цього не збагнеш. Не проймешся. Пам'ятаєте, нас увесь час готували: буде війна. А свідомість виявилась неприготованою. Я був неприготований... Того дня... Збирався піти разом із дружиною в кіно... Прийшли на завод двоє військових. Викликали мене: «Солярку від бензину відрізниш?» Питаю: «Куди пошлете?» — «Куди-куди... Добровольцем у Чорнобиль». Мій військовий фак — ракетне паливо. Секретна спеціальність. Забрали просто з заводу, в самій майці й футболці, додому не дали заскочити. Просив: «Жінку дайте попередити». — «Ми самі сповістимо». В автобусі нас зібралося душ п'ятнадцять, офіцери запасу. Хлопці мені сподобалися. Треба — їдьмо, треба — працюємо... Погнали на реактор — лізли на дах реактора...

Біля виселених сіл стояли вишки, солдати на вишках зі зброєю. Зброя з набоями. Шлагбауми. Таблички: «Узбіччя заражене. В'їзд і зупинку суворо заборонено». Сіро-білі дерева, облиті дезактиваційною рідиною. Мізки зразу шкереберть! Перші дні боялися сісти на землю, на траву, не ходили, а бігали, тільки машина пройде — респіратори натягували. Після зміни сиділи в палатках. Ха-ха! Через пару місяців... Це вже щось

нормальне — це вже твоє життя. Рвали сливи, волоком рибу ловили, там шуки ого-го! І лящі. Лящів сушили до пива. Ви про це вже, мабуть, чули? У футбол грали. Купалися. Ха-ха... (*Знову сміється*). Вірили в долю, у глибині душі ми всі фаталісти, а не аптекарі. Не раціоналісти. Менталітет слов'янський... Я вірив у свою зірку! Ха-ха! Інвалід другої групи... Зразу й захворів. «Лучовка» проклята... Ясне діло... А перед тим навіть медичної карточки в поліклініці не мав. Чорт із ним! Що громаді, те й бабі... Менталітет. Я — солдат, я замикав чужу хату, входив у чуже житло. Це таке відчуття... Ти ніби підглядаєш за кимось... Чи земля, на якій не можна сіяти. Корова тицяється в фіртку, а фіртка зачинена й хата на замку. Молоко капле на землю... Це таке відчуття! По селях, котрі ще не виселені полишалися, селяни гнали самогонку, їхній заробіток. Продавали нам. А в нас грошей хоч засипся: потрійна платня на роботі, і добові йшли потрійні. Потім вийшов наказ: хто питиме, лишать на другий термін. Так помагає горілка чи ні? Бодай психологічно? Там у цей рецепт свято вірили... Ясне діло... Селянське життя тече просто: щось посадив, виростив, зібрав, а решта все без них обходиться. Їм нема діла до царя, до влади... Перший секретар цека чи президент... До космічних кораблів і атомних станцій, до мітингів у столиці. І вони не могли повірити, що світ за один день перевернувся, і вони вже в іншому світі живуть... Чорнобильському... Вони ж нікуди не виїздили. Люди хворіли від потрясіння... Вони не скорялись, вони хотіли жити, як завжди. Дрова з собою забирали крадькома, зелені помідори зривали, закручували. Банки вибухали, то ще раз кип'ятили. Як то — знищить, закопать, на сміття обернути? Те, чим ми якраз і займалися. Анулювали їхню працю, споконвічний сенс їхнього життя. Ми для них були вороги... А я рвався на реактор. «Не спіши, — остерігали мене, — в останній місяць, перед дембелем, усіх на дах поженуть». Служили ми шість місяців. І справді, через п'ять місяців передислокація, тепер уже під самий реактор. Жартики різні й поважні балачки, що от через дах пропустять. Ну, хай років п'ять після цього прочутикаєм... Сім... Десять... Ясне діло... Чогось частіше називалася цифра «п'ять», і звідки вона взялася? Без гвалту, без паніки. «Добровольці, крок уперед!» Ціла сотня — крок уперед. Перед командиром монітор,

вмикає — на екрані дах реактора: шматки графіту, розплавлений бітум. «Он, хлопці, бачите, уламки лежать. Почистіть. А отут-о, в цьому квадраті, тут проб'єте отвір». Час — сорок п'ятдесят секунд. Туди — назад, забіг — кидок. Хтось наклав на ноші, інші скинули. Туди, в руїни, в діру. Скинув, але вниз не зиркай, не можна. Все одно зазирали. Газети писали: «Повітря над реактором чисте». Читали й сміялися. Матюкались. Повітря чисте, а ми он які дози хапаємо. Видали дозиметри. Один — на п'ять рентген, його з першої хвилини зашкалювало, другий, як авторучка, на сотню рентген, той у деяких місцях теж зашкалювало. П'ять років, сказали, дітей заводить не можна буде. Якщо за п'ять років не вимremo... Ха-ха!.. (Сміється). Жартики всякі... Але без галасу, без паніки. П'ять років... Я вже десять прожив. Ха-ха!.. (Сміється). Вручали нам грамоти. Їх у мене дві. З усіма тими картинками: Маркс, Енгельс, Ленін, прапори червоні... Один хлопець пропав, думали, втік. Через два дні знайшли в кущах. Повісився. Стан у всіх, самі розумієте... Тоді виступив замполіт, що, мовляв, він листа з дому одержав — дружина його зрадила. Хто його зна? За тиждень у нас дембель. А його в кущах знаходять... Був у нас кухар, той так боявся, що жив не в палатці, а на складі, видовбав там собі нішу під ящиками з маслом і тушонкою. Переніс туди матраца, подушку... Жив під землею... Присилають рознарядку: набрати нову команду й усіх на дах. А всі вже там були! Знайти людей! Ну, і його зачистили. Раз тільки й заліз... Друга група інвалідності... Подзвонює мені частенько. Ми не губимося, одне за одного держимось... За свою пам'ять, вона стільки житиме, скільки ми проживемо. Так і напишіть.

У газетах брехня... Суцільна брехня... Ніде не читав, як ми собі шили кольчуги. Сорочки свинцеві. Труси. Нам видавали гумові халати зі свинцевим напиленням. А ми собі плавочки гартали свинцеві... Пильнували це діло... Ясне діло... В одному селі нам показали два таємні будинки. Для сходи́н. Мужчини, одірвані од дому, шість місяців без жінок, екстремальна ситуація. Усі навідувалися. А дівки місцеві гуляли, все одно, плакали, скоро вмирать. Плавочки свинцеві... Надягалися поверх штанів... Напишіть... Анекдоти травили. От, прошу. Американського робота послали на дах, п'ять хвилин попрацював — стоп. Японський робот п'ять

хвилин попрацював — стоп. Наш робот дві години працює. Команда по рації: «Рядовой Іванов, через два часа можете спустітца вніз на перекур». Ха-ха!.. *(Сміється)*.

Перед тим як нам на реактор виходити, командир інструкує... Лава стоїть... Кілька хлопців збунтувалося: «Ми вже там були, нас додому повинні відправить». Мое, приміром, діло — паливо, бензин, а мене теж на дах посиляли. Але я мовчав. Я сам хотів, мені було цікаво. А ці збунтувалися. Командир: «У нас на дах підуть добровольці, решта крок із ряду, із вами матиме бесіду прокурор». Ну, хлопці постояли, порадилися, та й згодилися. Присягу складав — значить, мусиш, прапора цілував... На коліно перед прапором опускався... Мені здається, ніхто з нас не сумнівався, що можуть посадити й дати строк. Чутка просочилася, наче два-три роки дають. Якщо солдат одержував звиш двадцяти п'яти рентген, то командира могли посадити за те, що опромінив особовий склад. Ні в одної душі звиш двадцяти п'яти рентген! У всіх менше... Розумієте? Але люди мені подобалися. Двоє захворіло, знайшовся один, сам сказав: «Давайте я». А він уже раз на даху був того дня. Заповідали. Премія — п'ятсот рублів. Другий яму нагорі довбав, відходити пора — а він довбе. Ми йому махаємо: «Вниз!» А він навколішки впав і добиває. Дах треба було пробити в тому місці, щоб жолоб уставить сміття спускати. Поки не пробив, не встав. Премія — тисяча рублів. За ці гроші тоді можна було купити два мотоцикли. У нього тепер перша група інвалідности... Ясне діло... Але за страх платили на місці... І от він умирає... Тепер умирає... Страшно мучиться... У ці вихідні їздив до нього... «Спитай, про що я мрію?» — «Про що?» — «Про звичайну смерть, а не про чорнобильську». Йому сорок років. Жінок любив... Дружина красуня...

Дембель. Повпаковувалися в машини. Скільки їхали зоною, стільки сигналізували. Озираюся на ті дні... Я був поряд із чимось... Чимось фантастичним. А оці-от слова — «гігантський», «фантастичний» — вони всього не відбивають. Було таке відчуття... Яке? *(Замислився)*

Я такого відчуття навіть у коханні не зазнав...»

Олександр Кудрягін, ліквідатор

Монолог про калічку, якого все одно будуть любити

«Не соромтеся... Питайте... Про нас уже стільки всього по-написували, що ми звикли. Другий раз і газету з автографом пришлють. Але я не читаю. Хто нас зрозуміє. Тут жити треба...

Моя дочка нещодавно сказала: «Мамо, якщо я народжу калічку, я його все одно буду любити». Уявляєте собі?! Вона в десятому класі вчиться, у неї вже такі думки. Її подружки... Вони всі про це думають... У наших знайомих знайшовся хлопчик... Чекали його, перша дитина. Вродлива/молода пара. А в хлопчика рот до вух, а вушка одного немає... Я не ходжу до них, як колись бувало. Не можу... А дочка нема-нема та й забіжить. Їй кортить туди, вона чи то приглядається, чи то приміряється... А я не годна...

Могли б поїхати звідси, але зважили з чоловіком — і відмовились. Боїмося інших людей. А ми всі тут — чорнобильці. Не сахаємось одне від одного, коли хто частує яблуками чи огірками з власного саду й городу, беремо їх і їмо, не ховаємо ніяково до кишені чи в торбинку, щоб потім викинути. У нас спільна пам'ять... Спільна доля... А скрізь деінде, в усякому іншому місці ми — чужинці. Косують на нас... з осторогою. Усі звикли до слів: «чорнобильці», «чорнобильські діти», «чорнобильські переселенці»... Чорнобиль... Тепер це прикладка до всього нашого життя. Але ви нічого про нас не знаєте... Ви нас боїтеся... Тікаєте... Мабуть, якби нас не випускали звідси, поставили міліцейські кордони, чимало з вас би заспокоїлося. *(Зупиняється)*. Не доводьте протилежного... Не переконуйте! Я цього зазнала й пережила в перші дні... Схопила дочку й кинулася в Мінськ, до сестри... Мене рідна сестра до себе в хату не пустила, бо мала малу дитину, грудьми годувала. У страшному сні я б собі такого не уявила! Не вигала б. І ми ночували на вокзалі. Несамовиті речі спадали на думку... Куди нам тікати? Може,

краще покінчити з собою, щоб не мучитися... Це ж перші дні... Усі уявляли собі якісь страхітливі недуги. Неймовірні. А я ж лікар. Можна хіба здогадуватись, що з іншими коїлося... Чутки завжди жахливіші, ніж будь-яка правдива інформація. Будь-яка! Я дивлюся на наших дітей: куди б вони не поїхали, чуються чужими. У піонерському таборі, де моя дочка один рік відпочивала, до неї торкнутись боялися: «Чорнобильський світлячок. Вона в темряві світиться». Викликали ввечері надвір перевірити — світиться чи не світиться... Чи нема в неї німба над головою.

От кажуть — війна. Воєнне покоління. Порівнюють... Воєнне покоління? Та вони ж щасливчики! У них була Перемога. Вони перемогли! Це дало їм могутню життєву насагу, енергію, якщо висловлюватися сучасними термінами, надпотужну наставленість на виживання. Вони нічого не боялися. Хотіли жити, вчитися, родити дітей. А ми? Ми всього боїмося. Боїмося за дітей... За внуків, яких ще нема. Їх нема, а нам уже страшно. Люди менше всміхаються, не співають, як раніше бувало, на свята. Не сам тільки ландшафт змінюється, коли на місці полів знов підводяться ліси, чагарі, а й національний характер. У всіх депресія... Почуття приреченості. Для когось Чорнобиль — метафора. Гасло. А тут — наше життя. Просто життя.

Іншим разом думаю, що краще б ви про нас не писали. Не спостерігали збоку... Не ставили діагнозів: рідіофобія чи ще щось, не виділяли серед решти. Тоді б нас менше боялися. Не говорять же в домі ракового хворого про його страшну хворобу. А в камері довічного ув'язнення ніхто не згадує про термін... (Мовчить). Стільки наговорила, не знаю, треба воно вам чи ні... (Питає). Накрити на стіл... Пообідаємо? Чи боїтеся? Кажіть правду, ми вже не ображаємося. Всього набачилися.

Заходив до мене один кореспондент... Бачу: хоче пити. Я несу йому кухоль води, а він дістає з сумки свою воду. Мінеральну. Йому соромно... Виправдовується... Розмови в нас, звісно, не вийшло, я не могла з ним бути широкою. Я ж не робот і не комп'ютер. Не залізяка! Він п'є свою мінеральну воду, боїться до мого кухля доторкнутися, а я — душу йому виклади на стіл... Віддай йому свою душу...

(Вже сидимо за столом. Обідаємо. Говоримо про різне. І...)

Вчора ніч проплакала... Чоловік згадав: «Ти була така гарна». Я знаю, про що він... Бачу себе в дзеркалі... Щоранку... Тут люди швидко старіються, мені сорок років, а всі шістдесят даси. Тому дівчатка й хапаються заміж. Молодості шкода, вона в них коротка. (Зривається). Ну, що ви знаєте про Чорнобиль? Що можна записати? Пробачте... (Мовчить).

Як записати мою душу? Якщо я сама її не завжди читаю...»

*Надія Опанасівна Буракова,
мешканка міського селища
Хойники*

**Монолог про те, що до повсякденного
життя треба чогось додати,
щоб його зрозуміти**

«Вам треба факти, подробиці тих днів? Чи моя історія?

Я там став фотографом... Доти ніколи не займався фотографією, а там раптом почав знімати, у мене при собі випадково фотоапарат опинився. Гадав був, так, для себе. А тепер це мій фах. Я не зміг визволитися від нових почуттів, що там наринули, це були не короткі пережиття, а ціла душевна історія. Я перемінівся... Світ побачив інакше... Мій сенс життя... Розумієте?

(За мовою розкладає на столі, стільцях, підвіконні фотографії: гігантський, завбільшки з колесо у возі, соняшник, лелече гніздо в порожньому селі, самотній сільський цвинтар із табличкою на воротах: «Высокая радиация. Вход и въезд запрещен», дитячий візочок у дворі хати з позабаваними вікнами, на ньому сидить ворона, як над своїм гніздом, вічний журавлинний ключ над здичавілими полями...)

Питають: «Чого не знімаєш на кольорову плівку? У кольорі!» Але ж це Чорнобиль... Чорний біль... Решти барв не існує... Моя історія? Коментар до цього... *(Показує на фотографії)*. Гарзд. Спробую. Розумієте, воно все тут... *(Знову показує на фотографії)*. На той час я працював на заводі, а заочно вчився в університеті на історичному. Слюсар другого розряду. Нас набрали групу й нагальним порядком відіслали. Як на фронт. — Куди їдемо?

- Куди скажуть.
- Що будемо робити?
- Що скажуть.
- Але ж ми будівельники.
- От і будете будувати. Відбудовувати.

Будували підсобні приміщення: пральні, склади, повітки. Мене поставили на розгрузку цементу. Який цемент, звідки — ніхто не перевіряв. Завантажували, розвантажували.

День гребеш лопатою, надвечір самі зуби блищать. Чоловік із цементу. Сірий. І сам, і спецовка наскрізь. Увечері її, розумієте, витрусиш, а вранці знов нацупиш. Проводили з нами політбесіди. Герої, подвиг, на передньому краї... Воєнна лексика... А що таке бер? Кюрі? Що таке мілірентген? Питаємо, командир пояснити не вміє, у військовому училищі його такого не вчили. Мілі-, мікро-... Китайська грамота. «Нащо вам знать? Виконуйте, що накажуть. Тут ви — солдати». Добре — солдати, ну не зеки ж.

Прибула комісія. «Ну, — заспокоюють, — у вас усе нормально. Фон нормальний. Он кілометрів чотири звідси, там жити не можна, людей відселятимуть. А у вас спокійно». Із ними дозиметрист, то він узяв та й увімкнув ящика, що на плечі в нього висів, і довгою цією гирлигою нас — по чоботях. Та як одскочить убік — мимовільна реакція...

Отут починається найцікавіше, для вас поготів, як письменника. Як гадаєте, довго ми цей момент згадували? За-ледве кілька днів. Ну, не годен наш чоловік думати тільки про себе, про власне життя, бути замкненою такою системою. Політики наші негодні думати про вартість життя, але й самі люди також. Розумієте? Не так нас закроєно. Не з такого тіста. Ну певно, що всі ми там пили, і то добряче пили. До ночі тверезих не лишалося, але пили, щоб не напиться, а поговорити. Після перших двох чарок хтось затужить, згадає за жінку, за дітей, про роботу свою розкаже. Начальство обматюкає. А вже перегодом, після одної-двох пляшок... Розмова йде виключно про долю країни й порядкування всесвітом. Суперечки про Горбачова й Лігачова. Про Сталіна. Велика ми держава чи ні, обженемо чи не обженемо американців? Вісімдесят шостий рік... Чиї літаки кращі, а космічні кораблі надійніші? Ну, Чорнобиль гахнув, але наш чоловік першим вирвався в космос! Розумієте, до хрипу, до рана. Про те, чому в нас нема дозиметрів і не дають яких-небудь порошків про всяк випадок, нема пральних машин, щоб спецовки прати щодня, а не двічі на місяць — це обговорювалося в останню чергу. Побіжно. Ну, так нас, розумієте, закроєно. Хай йому грець!

Горілка цінувалася дорожче від золота. Купити неможливо. У довколишніх селах повипивали все: горілку, самогон,

лосьйон, добралися до лаків, аерозолів... На столі — трилітрова банка самогону або авоська з одеколоном «Шипр». І балачок-балачок... Серед нас були вчителі, інженери... Повний Інтернаціонал: росіяни, білоруси, казахи, українці. Філософські дискусії. Про те, що ми — бранці матеріалізму, а матеріалізм обмежує нас предметним світом. Чорнобиль — вихід у безмежність. Пригадую, як дискутували про долю російської культури, про її потяг до трагічного. Без тіні смерти нічого не дається зрозуміти. Тільки на ґрунті російської культури дається осмислити катастрофу. Тільки вона одна до цього готова... Жила передчуттям... Боялися бомби, атомного гриба, а воно он як обернулося... Гіросіма — це страшно, але вже зрозуміло... А тут... Як дим горить од сірника чи стрільна, знаємо — ну, а це ні на що було не подібне. Доходили чутки, наче вогонь неземний, не вогонь навіть, а світло. Мерехтіння. Сяйво. Не синява, а блакить. І не дим. Учені раніше на місці богів красувалися, а тепер — скинуті янголи. Демони! Людська природа як була, так і лишилася для них таємницею. Я сам росіянин, із Брянщини. У нас сидить, розумієте, дід на порозі, хата перехнябилася, скоро розвалиться, а він філософствує, світ перебудовує. А ми — під самим реактором...

Залітали до нас газетні репортери. Знімали. Сюжети вигадані. Знімають вікно покинутого дому, кладуть перед ним скрипку. І називають — чорнобильська симфонія. А там нічого не треба було вигадувати. Хотілося все зафіксувати в пам'яті: розчавлений трактором глобус на шкільному подвір'ї, почорнілу випрану білизну, що вже кілька років на балконі висить, постарілих від дощу ляльок... Занедбані братські могили... Трава на них увиш із гіпсовими солдатами — пам'ятниками, а на гіпсових автоматах — пташині гнізда. Двері дому вибито, вже його обнищпорили мародери, а вікна завісками позаслонювано. Люди пішли, лишилися в хатах жити їхні фотографії. Як душі. Не було нічого незначного, дрібного. Усе хотілося запам'ятати достеменно й докладно: пору дня, коли це побачив, колір неба, свої відчуття. Розумієте? Людина поїхала з цих місць назавжди. А що це таке? Ми — перші, хто пережив оце «назавжди». Не можна ні одної дрібнички проминати. Обличчя старих селян, схожі

на ікони... Їм менш за всіх зрозуміло, що то таке сталося. Вони ніколи не покидали своєї хати, своєї землі. Приходили на світ, кохалися, добували хліб насущний в поті чола свого, продовжували рід... Дожидалися онуків... І, звікувавши вік, смиренно полишали цю землю, йдучи в неї, стаючи нею. Білоруська хата! Це для нас, городян, дім — машина для життя. А для них — цілий світ. Космос. Минаєш порожні села... І так хочеться здибати людину... Розорена церква... Ми вступили: пахло воском. Захотілося помолитися...

Я хотів це все запам'ятати. Я став фотографувати. Це — моя історія...

Недавно поховав знайомого, з яким там був. Він помер од раку крови. Поминки. За слов'янським звичаєм, випили, закусили, розумієте. І почалися розмови, до півночі. Спочатку про нього, про небіжчика. А потім? А потім знову про долю країни і про порядкування всесвітом. Заберуться російські війська з Чечні чи не заберуться? Почнеться друга кавказька війна, чи вона вже йде? Які шанси в Жиріновського стати президентом? Які в Єльцина? Про англійську королеву й принцесу Діану. Про російську монархію. Про Чорнобиль. Тепер уже здогади всякі... Один із них, що інопланетяни знали про катастрофу й допомогли нам, другий — що то був космічний експеримент, і за якийсь час почнуть родитися діти з геніальними здібностями. Незвичайні. А може, білоруси щезнуть, як колись були щезли інші народи: скіфи, хозари, сармати, кіммерійці, хуастеки? Ми — метафізики... Живемо не на землі, а в мріях, у балачках. У словах... До повсякденного життя нам треба щось додати, щоб його зрозуміти. Навіть коли смерть поряд...

Це моя історія... Я розповів... Чому я став фотографувати, тому що мені забракло слів...»

*Віктор Латун,
фотограф*

Монолог про німого солдата

«У саму зону я більше не поїду, а раніше мене вабило... Якщо я буду це бачити, думати про це, я захворію й помру.. Помруть мої фантазії...

Пам'ятаєте, був фільм про війну «Иди и смотри». Я його не змогла додивитися, знепритомніла. Там убивали коро-ву. У неї зіниця на цілий екран... Одна зіниця... Як убивали людей, я вже не бачила... Ні!! Мистецтво — це любов, абсо-лютно в цьому переконана! Не хочу вмикати телевізор, чи-тати сьогоднішні газети. Там убивають, убивають... У Чечні, Боснії... Афганістані... Я тяму трачу, зір мені псується. Жах... Він став звичним, навіть банальним. І ми так змінилися, що сьогоднішній жах на екрані мусить бути страшнішим од учо-рашнього. Інакше вже не страшно. Ми перейшли межу...

Вчора їду в тролейбусі. Сценка: хлопчик не поступився місцем дідкові. Той його шпетить:

- Будеш старим, тобі теж не вступляться.
- А я ніколи старим не буду, — відповідає хлопчик.
- Чого?
- Ми всі скоро помremo.

Довкола розмови про смерть. Діти думають про смерть. Але ж це те, над чим під кінець життя замислюються, не на початку.

Я світ бачу сценками... Вулиця для мене — театр, дім — театр. Людина — театр. Ніколи не запам'ятовую подію за-галом. А — в деталях, жестах...

Усе переплуталося в мене в пам'яті, склубочилось. Чи то з кіно, з газет... Чи то я десь бачила, чула... Підгледіла?

Бачу: бредє закинутою сільською вуличкою скажена ли-сиця. Тиха, лагідна. Як дитина... Лашчиться до здичавілих котів, курей...

Тиша... Там така тиша! Зовсім інакша, як тут... І зненацька серед цієї тиші дивна людська мова: «Гоша хороший. Гоша хороший». Гойдається на старій яблуні заржавіла клітка з від-чиненими дверцятами. Хатній папужка сам до себе балакає.

Починається евакуація... Опечатали школу, колгоспну контору, сільраду. Удень солдати вивозять сейфи й документи. А вночі селяни школу розтягають, те, що в ній лишилося. Волочать книжки з бібліотеки, дзеркала, стільці, сантехніку, здоровенний глобус... Хтось останнім... Під ранок прибіг, уже порожньо. Набрав порожніх пробірок у хімлабораторії.

Хоча всі знають — за три дні їх також вивезуть. Усе покинуть.

Навіщо я це збираю, бережу? Я ніколи не поставлю спектаклю про Чорнобиль, як не поставила жодного спектаклю про війну. У мене ніколи не буде на сцені мертвої людини. Навіть мертвого звіра або пташки. У лісі підійшла до сосни, щось біліє... Думала, гриби, а воно мертві горобці догори груденятами. Там, у зоні... Я не розумію смерти. Я перед нею спиняюся, щоб не здуріти. Не перейти... На той бік життя... Війну треба показувати так страшно, щоб люди блювали. Щоб захворіли... Це не видовище...

У ті перші дні... Ще жодного знімка не показали, а я вже собі уявляла: обвалені перекриття, зруйновані стіни, дим, бите скло. Кудись везуть припиншклих дітей. Гирилиці машин. Дорослі плачуть, а діти — ні. Ще жодного знімка не оприлюднили... Мабуть, якщо розпитати людей, іншого образу жаху в нас не існує: вибух, пожежа, трупи, паніка. Я це з дитинства пам'ятаю... *(Вмовкає)*. Але про це потім... Окремо. А тут... Трапилося щось незнане... Це інший страх. Його не чути, не видно, ні барви, ні запаху, а фізично й психічно ми міняємося. Змінюється формула крові, змінюється генетичний код, змінюється ландшафт. І що б ми не думали, не робили... От я вранці встаю, п'ю чай... Іду на репетицію до студентів... А воно наді мною висить... Як знак... І як питання. Я не маю з чим це порівняти. З дитинства пам'ятаю щось зовсім до цього неподібне...

Я бачила одним-єдиний добрий фільм про війну. Назву забула. Фільм про німого солдата. Він мовчав увесь фільм. Віз вагітну німкеню, вагітну од російського солдата. І народилась дитина, в дорозі народилася, на возі. Він її підняв на руки, й дитина пісяє йому на автомат... Чоловік сміється. Це в нього як мова, цей його сміх. Дивиться на дитину, на свій автомат і сміється... Кінець фільму.

У фільмі нема росіян, нема німців. Є страховище — війна. І є чудо — життя. Але тепер, після Чорнобиля, усе змінилося. І це також. Змінився світ, він більше не здається вічним, яким був іще недавно. Земля ніби раптом зменшилася, зробилась маленька. Ми позбулися безсмертя — от що з нами стало. Втрачено відчуття вічності. А по телевізору я бачу, як щодня вбивають. Стріляють. Сьогодні стріляють люди без безсмертя. Одна людина вбиває іншу... Після Чорнобиля...

Щось дуже невиразне, ніби здалеку... Мені було три роки, коли нас із мамою вивезли в Німеччину... У концтабір... Я пам'ятаю все — гарним... Може, у мене зір так улаштовано. Висока гора... Падав чи дощ, чи сніг. Велетенським чорним півколом стояли люди, у всіх номери. Номери на черевиках. Так чітко, яскраво-жовтою фарбою на черевиках... На плечах... Скрізь номери, номери... Колючий дріт. На вишці стоїть чоловік у касці, бігають пси, гавкають гучно-гучно. І ніякого страху. Двоє німців: один великий, гладун у чорному, другий маленький — у брунатному костюмі. Той, що в чорному, показує кудись рукою. З темного півкола виходить чорна тінь і робиться чоловіком. Німець у чорному починає його бити... А чи то дощ, чи то сніг падає... Падає...

Пам'ятаю високого вродливого італійця. Він цілий час співав... Моя мама плакала, й інші плакали. А я не могла втямити, чому всі плачуть, коли він так гарно співає?

У мене були етюди про війну. Я пробувала. Нічого не виходило. Я ніколи не поставлю спектаклю про війну. Не вийде в мене.

У чорнобильську зону ми повезли веселий спектакль «Дай води, криничко». Казку. Приїхали в райцентр Хотимськ. Там є сиротинець, притулок для дітей-сиріт. Їх нікуди не вивезли.

Антракт. Вони не плещуть. Не встають. Мовчать. Друге відділення. Скінчився спектакль. Знов не плещуть. Не встають. Мовчать.

Мої студенти в сльози. Зібралися за лаштунками: що з ними? Потім ми збагнули: вони вірили в усе, що діялося на сцені. Там цілий спектакль чекають чуда. Звичайні діти, домашні діти розуміли, що це — театр. А ці чекали на чудо...

У нас, у білорусів, ніколи не було вічного. Ми не мали навіть вічної землі, весь час її хтось забирав, затирав наші сліди. І ми не могли жити вічним, як у Старім Заповіті написано: той породив такого-то, той такого-то. Вервечка, сув'язь... Ми не знаємо, що з цим вічним робити, ми не вміємо з ним жити. Негодні його осягнути. І от його нам, нарешті, даровано. Наше вічне — це Чорнобиль. От воно в нас і з'явилося... І ми? Ми сміємось. Як у давній притчі... Люди співчують чоловікові, в якого згоріла хата, хлів... Усе згоріло... А той у відповідь: «Ну, дак зате ж скільки мишей ляснуло!» — і шапкою весело об діл. От у цьому він весь — білорус! Сміх крізь сльози.

А наші боги не сміються. Наші боги — страдники. То в давніх греків були веселі боги, розсміяні. А що, коли фантазії, сновидіння, анекдоти — то також тексти? Про те, хто ми? Але ми не вміємо їх читати... Я всюди чую ту саму мелодію... Снується й снується... Не мелодія, не пісня, а голосіння. Це запрограмованість нашого народу на всяку біду. Неперебутне чекання біди. А щастя? Щастя — річ минуща, негадана. Народ каже: «одна біда — не біда», «од біди києм не оборонишся», «що не мах, то все біда по зубах», «не до коляди, як повна хата біди». Крім страждання, у нас нічого іншого нема. Нема іншої історії, іншої культури...

А мої студенти закохуються, народжують дітей. Але вони в них тихенькі, кволенькі. Після війни я вернулася з концтабору... Жива! Тоді треба було тільки вижити, моє покоління досі дивується, що воно вижило. Я могла замість води їсти сніг, влітку не вилазити з річки, пірнати по сто разів. Їхні діти не можуть їсти снігу. Навіть найчистішого, найбільшого... (Поринає в себе).

Яким я уявляю спектакль? Я ж бо про нього думаю... Увесь час думаю...

Із зони мені привезли один сюжет... Сучасну казку...

Лишилися в селі — дід із бабою. Взимку дід помер. Баба сама його ховала. Тиждень довбля ямочку на цвинтарі. Вкутала його в теплого кожуха, щоб не мерз, поклала на дитячі санчата й повезла. Цілу дорогу з ним життя своє пригадувала...

Засмажила останню курку на поминки. На запах прилізло до баби голодне цуценя. І було їй із ким поговорити й поплакати...

Якось мені навіть приснився мій майбутній спектакль...
Бачу: порожнє село, цвітуть яблуні. Цвіте черемшина.
Буйно. Пишно. Цвіте дика груша на цвинтарі...

По зарослих вулицях гасають коти з задерними хвостами.
Нікого немає. Коти паруються. Все цвіте. Краса й тиша. Ось
коти вибігають на дорогу, когось чекають. Мабуть, вони ще
пам'ятають людину...

У нас, білорусів, немає Толстого. Немає Пушкіна. А є
Янка Купала... Якуб Колас... Вони писали про землю... Ми
люди землі, а не неба. Наша монокультура — картопля, ми
її копаємо, садимо, і весь час у землю зирим. Долу! Вниз!
А якщо й задере людина голову, то не вище од лелечого гніз-
да. Їй і це вже високо, це і є для неї небо. А неба, що зветься
космосом, у нас немає, не існує воно в нашій свідомості.
Тоді ми беремо щось у російської літератури... У польської...
Так норвежцям був потрібен Гріг, а євреям Шолом-Алейхем,
як центр кристалізації, круг чого вони змогли об'єднатися
й усвідомити себе. А в нас це — Чорнобиль... Щось ліпить
він із нас... Творить... Тепер ми стали народом... Чорнобиль-
ським народом. А не шляхом — із Росії в Європу чи з Євро-
пи в Росію. Тільки тепер...

Мистецтво — це спогад... Спогад про те, що ми були...
Я боюся... Я одного боюся, що страх заступає в нашому жит-
ті місце любови...»

*Лілія Михайлівна Кузьменкова,
викладач Могильовського
культосвітучилища, режисер*

Монолог про вічне й прокляте: що робити й хто винен?

«Я — людина свого часу, я — переконаний комуніст. Нам не дають слова... Модно... Нині модно лаяти комуністів... Тепер ми всі — вороги народу, усі — злочинці. Тепер ми за все відповідальні, навіть за закони фізики. Я був тоді першим секретарем райкому партії. У газетах пишуть... Це вони, мовляв, комуністи винні: будували погані, дешеві атомні станції, а людських життів не рахували. Про людину не думали, людина для них — пісок, гній історії. Гиджа їх! Гиджа! Прокляті питання: що робити й хто винен? Вічні. Незмінні в нашій історії. Усіх лихоманить, усі жадають помсти, крові. Гиджа їх! Гиджа! Чекають стятих голів... Хліба й видовищ...

Інші мовчать, а я скажу... Ви пишете... Ну, не конкретно ви, а в газетах пишуть — комуністи обдурювали народ, приховували од нього правду. Але ми мусили... Телеграми з Цека, з обкому партії... Перед нами було поставлено завдання: не допустить паніки. А паніка, дійсно, страшна річ. Тільки під час війни так стежили за фронтовими зведеннями, як тоді за повідомленнями з Чорнобиля. Страх і чутки. Люди були вбиті не радіацією, а подією. Ми мусили... Наш обов'язок... Не можна сказати, ніби зразу все приховували, попервах ніхто не розумів масштабів того, що діялось. Керувалися вищими політичними міркуваннями. Але якщо відкинути емоції, політику відкинути... Треба визнати, що ніхто й не вірив у те, що трапилося. Вчені й то не могли повірити! Жодного подібного прикладу... Не тільки в нас, а в цілому світі. Вчені там, на місці, на самій станції вивчали обстановку й там-таки ухвалювали рішення. Я недавно бачив передачу «Момент істини» з Олександром Яковлевим, членом Політбюро, головним ідеологом партії на той час. Поряд із Горбачовим... Що він згадує? Вони там, нагорі, теж не уявляли цілої картини... На засіданні Політбюро хтось із генералів пояснював: «А що радіація? На полігоні...

Після атомного вибуху... Увечері випили по пляшці червоного вина. І нічого нам». Говорили про Чорнобиль як про аварію, звичайну аварію...

Заявив би я тоді, що людей не можна виводити на вулицю. («Ви що, хочете зірвати Першотравень?»). Політичне діло. Партбілет на стіл... (*Трохи заспокоюється*). Не анекдот, я думаю, а правда. Бувальщина. Розповідають, що голова урядової комісії Щербина, коли прибув на станцію в перші дні після вибуху, зажадав зараз же відвезти його на місце події. Йому пояснюють: графітові завали, скажені радіаційні поля, висока температура — туди не можна. «Яка ще фізика? Я мушу все побачити на власні очі, — кричав на підлеглих. — Мені ввечері доповідати на Політбюро». Воєнний стереотип поведінки. Іншого не знали... Не розуміли, що існує фізика... Ланцюгова реакція... І жодними наказами й урядовими постановами її не перебити. Але от заявив би я тоді? Спробував би скасувати першотравневу демонстрацію? (*Знов починає гарячкувати*). У газетах пишуть... Наче народ був на вулицях, а ми в підземних бункерах сиділи! Я стояв на трибуні дві години під тим сонцем... Без капелюха, без плаща... І на Дев'яте травня, в день Перемоги... Із ветеранами йшов. Грала гармошка. Танцювали. Випивали. Ми всі були часткою тої системи. Вірили! Вірили у високі ідеали. В нашу перемогу! Переможемо й Чорнобиль! Навалимось — і переможемо. Впивалися статтями про героїчну боротьбу за приборкання реактора, який вийшов з-під влади людини. Проводили політбесіди. Наша людина без ідеї? Без великої мрії? Це теж страшно. Гляньте, що тепер робиться? Розвал. Безвладдя. Дикий капіталізм... Але... Минулому оголошено вирок. Усьому нашому життю... Залишився тільки Сталін... Архіпелаг Гулаг... А які тоді були фільми! Які пісні щасливі! Скажіть: чому? От подумайте й скажіть мені... Чому тепер таких фільмів нема? Таких пісень нема? Людину треба піднести, надихнути. Треба ідеалів. Тільки тоді в нас буде міцна держава. Ковбаса не може бути ідеалом, повний холодильник — не ідеал. І Мерседес — не ідеал. Потрібні високі ідеали! Ми їх мали.

У газетах... На радіо й телебаченні горлали: правди, правди!! На мітингах вимагали: правди! Ну кепсько, дуже

кепсько... Препогано! Скоро всі здохнемо! Зникне нація!! Кому вона треба, така правда? Коли в Конвент вдерлися юрби й вимагали стратити Робесп'єра, вони що, мали рацію? Підкоритися юрбі, стати юрбою... Ми мусили не допустити паніки... Моя робота... Обов'язок... *(Мовчить)*. Якщо я — злочинець, то чому моя внучка... Моє дитя... Вона також хвора... Дочка її народила тої весни, привезла до нас у Славгород у сповиточку. У візочку. Вони приїхали через кілька тижнів після вибуху на станції. Вертольоти літають, військові машини на шляхах... Жінка просила: «Треба їх відіслати до родичів. Вивезти звідси». Я був першим секретарем райкому партії... Я категорично заборонив: «Що люди подумують, якщо я свою дочку з малою дитиною вивезу? Їхні ж діти тут лишаються». Тих, хто втікав, рятував свою шкуру.. Я їх викликав у райком, на бюро: «Ти комуніст чи не комуніст?» Люди перевірялися. Якщо я злочинець, то чому я вбивав власну дитину? *(Далі неврозумливо)*. Я сам... Вона... У моєму домі... *(За якийсь час заспокоюється)*.

Перші місяці... В Україні — тривога, а в нас у Білорусі все спокійно. Посівна в розпалі. Я не ховався, не відсиджувався по кабінетах, а гасав полями, лугами. Орали, сіяли. Ви забули, що до Чорнобиля атом звали мирним трудівником, пишалися: живемо в атомну еру. Атомного страху не пам'ятаю... Тоді ми ще не боялися майбутнього... Ну, що таке перший секретар райкому партії? Звичайний чоловік із звичайним інститутським дипломом, найчастіше інженера чи агронома. Хтось іще скінчив вищу партійну школу. Я знав про радіацію те, що нам устигли прочитати на курсах цивільної оборони. Там я ні слова не чув про цезій у молоці, про стронцій... Ми везли молоко з цезієм на молочарні. Здавали м'ясо. Косили сорокакюрійну траву. Виконували плани... З усією відповідальністю... Я їх вибивав... Планів ніхто з нас не знімав...

Один штрих. До портрету, так би мовити... У ті перші дні люди відчували не тільки страх, а й піднесення. Я — людина, у якої нема інстинкту самозбереження. Це нормально, бо сильно розвинене почуття обов'язку... Таких було тоді багато, не я один... У мене на столі лежали десятки заяв із проханням: «Прошу послати в Чорнобиль». За велінням серця.

Люди готові були жертвувати собою, не вагаючись і не вимагаючи нічого натомість. Хоч би що ви там писали, а він був, радянський характер. І була радянська людина. Що б ви не писали, як би хвацько не одрікалися... Ви ще пожалієте за цією людиною... Згадаєте про неї...

Прийжджали до нас учені, вони сперечалися до вереску. До хрипу. Підходжу до одного: «Наші діти в радіаційному піску бавляться?» А він мені у відповідь: «Панікери! Дилетанти! Що ви тямите в радіації? Я ядерник. От відбувся ядерний вибух. Через двадцять хвилин по тому я їхав до епіцентру уазиком. Плавленою землею. Що ви паніку зчиняєте?» Я їм вірив. Я викликав до себе в кабінет людей: «Братці! Я втечу, ви втечете. Що люди про нас подумують? Скажуть, що комуністи дезертирували?» Якщо не переконував словами, емоціями, діяв інакше: «Ти патріот чи не патріот? Якщо ні — клади партбілет на стіл. Кидай!» Дехто кидав...

Щось почав підозрювати... Були згоди... Уклали ми з Інститутом ядерної фізики угоду на обстеження наших земель. Вони беруть траву, беруть шар чорнозему й везуть туди, до себе в Мінськ. Роблять там аналізи. А потім дзвонять мені: «Організуйте, будь ласка, транспорт, щоб забрав ваш ґрунт назад». — «Ви що, жартуєте? До Мінська чотириста кілометрів... — мені ледь слухавка з рук не випала. — Везти землю назад?» — «Ні, — відповідають, — не жартуємо. У нас ці проби за інструкцією підлягають захованню в могильник, у підземний залізобетонний бункер. Із цілої Білорусі до нас везуть. За місяць заповнили нам наявну місткість по саме нікуди». Ви так чули? А ми на цій землі оремо, сіємо. Діти наші на ній бавляться. Із нас вимагають план по молоку й м'ясу. Із зерна гнали спирт. Яблука, груші, вишні йшли на соки...

Евакуація... Глянув би хто згори, подумав би — третя світова війна почалася. Одне село вивозять, а друге попереджають: евакуація за тиждень! І цілий той тиждень там скирдують соломі, косять траву, порпаються на городах, дрова рубають... Життя як життя. Люди не розуміють, що діється. А через тиждень їх вивозять військовими машинами. Наради, відрядження, нагінки, безсонні ночі. Стільки всього було. Біля міськкому партії в Мінську, пригадую,

стоїть чоловік із плакатом: «Дайте народу йоду». Спека. Він у плащі...

(Повертається до початку нашої розмови).

Ви забули... Тоді... Атомні станції — це майбутнє... Я не раз виступав. Пропагував. Був я на одній атомній станції: тихо, урочисто. Чисто. В кутку — червоні прапори й вимпели «Переможець соціалістичного змагання». Наше майбутнє... Ми жили в щасливому суспільстві. Нам сказали, що ви щасливі, і ми були щасливі. Я був вільний, я й припустити не міг, що хтось може вважати мою свободу несвободою. А тепер нас списала історія, нас ніби й нема. Я читаю зараз Солженіцина... Думаю... (Мовчить). У моєї внучки лейкемія... За все я заплатив... Дорогою ціною...

Я — людина свого часу. Я — не злочинець...»

*Володимир Матвійович Іванов,
колишній перший секретар
Славгородського райкому партії*

Монолог поборника радянської влади

«Е-е-е... вашу матю... Е-е-е! (Багатоповерховий мат). Сталіна на вас нема. Железної руки...

Що ви тут записуєте? Хто вам розрішення дав? Фотографіруєте... Заберіть свою цяцьку... Сховайте. А то розіб'ю. Понімаєш ти, приїхали! Ми живем. Страдаєм, а ви пишуть будете. Писаки!! Народ з толку збиваєте... Бунтуєте... Випитуєте, чого не нада. Нема щас порядку! Порядку нема! Понімаєш ти, приїхали... З магнітофоном...

Да, я захищаю! Я совєцьку власть захищаю. Нашу власть. Народну! При совєцькій власті ми були сильні, нас усі боялись. Увесь світ на нас дививсь! Кого зі страху трусило, а хто завидував. Б... ь! А що тепер? Щас? При дімократії... «Снікерси» й маргарин лежали до нас везуть, просрочені лікарства й джинси ношені, як туземцям, що тільки з дерева злізли. З пальми. За державу обідно! Понімаєш ти, приїхали... Така була держава! Б... ь! Поки Горбачов не злетів... На царство... Чорт мічений! Горбі... Горбі діяв по їхнім планам, по планам цереу... Що ви мені тут доказуєте? Понімаєш ти... Вони Чорнобиль зірвали... Цереушники й дімократи. Я в газетах читав... Не зірвався б Чорнобиль, держава б не впала. Велика держава! Б... ь! (Багатоповерховий мат). Понімаєш ти... Булка хліба за комуністів стоїла двадцять копійок, а щас дві тисячі. Я за три рублі пляшку купляв, іще й на закуску хватало... А при дімократах? Штани другий місяць не можу собі купити. У рваній кухайці ходжу. Розпродали все! Прозакладали! Наші внуки не рошитаються...

Я не п'яний, я — за комуністів! Вони були за нас, за простих людей. Не нада мені казки казати! Дімократія... Цензуру відмінили, що хоч, то пиши. Свободний чоловік... Б... ь! А помре той свободний чоловік, його поховать нема за що. У нас бабка вмерла. Одинок, без дітей. Два дні, бідака, в хаті лежала... У старій кохті... Під образами... Труни не могли купити. Стахановка колись була, ланкова. Ми два дні в поле не виходили. Мітингували. Б... ь! Поки голова

не виступив перед народом... І не пообіщав, що тепер, як хто помре, колгосп виділить безплатно: дерев'яний гроб, труну по-нашому, теля там чи порося й два ящики горілки на поминки. При дімократах... Два ящики горілки... Задурно! Пляшка на хлопа — п'янка, півпляшки — лічення... Од радіації нам...

Чого ви це не записуєте? Мої слова. А записуєте тільки то, що вам вигідно. Народ із толку збиваєте... Бунтуєте. Політичний капітал наживаєте? Повні кишені доларів напхать? Ми тут живем, страдаєм... А винуватих нема! Назвіть мені винуватих! Я за комуністів! Вони вернуться й мигом найдуть винуватих... Б... ь! Понімаєш ти, приїжджають... Записують...

Е-е-е... вашу матю... (Багатоповерховий мат)».

(Прізвища не назвав).

Монолог про те, як двоє янголів перейняли маленьку Олюньку

«Маю матеріал... У домі всі книжкові полиці заставлено великими папками. Я стільки знаю, що не можу вже писати...

Сім років збирала — газетні вирізки, інструкції. Листівки... Свої замітки... Цифри маю. Усе вам віддам. Я можу боротися: організовувати демонстрації, пікети, добувати ліки, відвідувати хворих дітей — але не писати. Візьміться... А в мене самої стільки почуттів, що я не впораюся, вони мене паралізують. Заважають мені. Чорнобиль уже має своїх сталкерів... Своїх письменників... Але я не хочу потрапити в коло тих, хто експлуатує цю тему. Треба написати чесно. Все написати... *(Замислюється)*.

Той квітневий теплий дощ... Сім років пам'ятаю той дощ. Дощинки скочувалися, як ртуть. Кажуть, що радіація безбарвна? Але калюжі стояли зелені й яскраво-жовті. Сусідка пошепки сповістила, що по радіо «Свобода» передали про аварію на Чорнобильській атомній станції. Я не надала цьому жодного значення. Абсолютна переконаність, що якби щось серйозне, нам би повідомили. Існує спеціальна техніка, спеціальна сигналізація, бомбосховища. Нас попередять. Ми були певні! Усі вчилися на курсах цивільної оборони. Я сама проводила там заняття... Приймала екзамени... Але ввечері того-таки дня сусідка принесла якісь порошечки. Дав їй родич, пояснив, як заживати (він працював у Інституті ядерної фізики), але взяв із неї слово, що вона мовчатиме. Як риба! Як камінь! Особливо ж він боявся розмов і запитань по телефону...

У мене натовді жив малий онучок... А я? Я все одно не повірила. По-моєму, ніхто з нас тих порошечків не пив. Ми були дуже довірливі. Не тільки старше покоління, але й молодь теж...

Згадую перші враження, перші чутки... Переходжу з одного часу в інший, із одного стану в інший... Звідси — туди...

Як людина, причетна до письма, я міркувала над цими переходами, вони мене цікавили. У мені наче дві людини — дочорнобильська й чорнобильська. Але оце-ось «до» тепер дуже тяжко відновити з цілковитою достеменністю. Мое бачення змінилося...

Я їздила в зону від перших днів. Пам'ятаю, спинилися в якомусь селі, що мене приголомшило — тиша! Ні птахів, нічого... Ідеш вулицею — тиша. Ну гаразд, хати вимерли, людей нема, виїхали, але ж усе довкруги змовкло, жодної пташечки. Я вперше побачила землю без птахів... Без комарів... Нічого не літало...

Приїхали ми в село Чудяни — сто п'ятдесят кюрі... У селі Малинівка — п'ятдесят дев'ять кюрі... Населення одержувало дози в сотні разів більші, ніж солдати, що охороняють райони випробування ядерних бомб. Ядерні полігони. У сотні разів! Дозиметр тріщить, його зашкалює... А по колгоспних конторах висять оголошення, підписані районними радіологами, що цибулю, салату, помідори, огірки — все можна їсти. Усе росте, все їдять.

Що вони тепер кажуть, ці районні радіологи? Секретарі райкомів партії? Як виправдуються?

По всіх селах ми зустрічали багато п'яного люду. Ходили напідпитку навіть жінки, особливо доярки, телятниці. Співали пісеньку... Модна пісенька в ті часи: «А нам всьо равно... А нам всьо равно...». Одним словом, трин-трава. Із кінофільму «Діамантова рука».

У тому-таки селі Малинівка (Чериківський район) зайшли в дитсадок. Діти бігають подвір'ям... Маленькі — повзають у пісочниці... Завідуюча пояснює, що пісок міняють щомісяця. Звідкись там привозять. Можна собі уявити, звідки його могли привезти? Діти понурі. Ми жартуємо, вони не всміхнуться... Вихователька заплакала: «Не старайтеся. Наші діти не всміхаються. А вві сні плачуть». Здибали на вулиці жінку з немовлям. «Хто вам дозволив тут родити? П'ятдесят дев'ять кюрі...» — «А лікар-радіолог приїжджала. Тільки пелюшок надворі порадила не сушити». Людей умовляли не їхати, лишатися. Як же! Робоча сила. Навіть коли села відселяли. Евакуювали. Назовсім. Усе одно на сільгоспроботи людей привозили. Картоплю копати...

Що вони тепер кажуть? Секретарі райкомів і обкомів? Як виправдуються? Хто в них за винного?

Я зберегла чимало інструкцій... Цілком таємних. Я вам їх усі віддам... Інструкція для обробки заражених курячих тушок... У цеху для їх обробки належалося бути вбраним, як на забрудненій території при контакті з радіоактивними елементами: в гумових рукавичках і гумових халатах, чоботях і таке інше. Якщо там стільки-то кюрі, треба виварити в солоній воді, злити воду в каналізацію, а м'ясо додати в паштети, ковбаси. Якщо стільки-то кюрі — в кісткове борошно, на корм худобі... Так виконувалися плани по м'ясу. Із заражених районів телят за безцінь продавали куди-інде. У чисті місця. Водії, що таких телят возили, оповідали, які телята були смішні — вовна до землі, й такі голодніючі, що їли все — і папір, і ганчір'я. Їх годувати було неважко! Продавали в колгоспи, але як хто хотів — міг забрати собі. На своє господарство. Кримінальні справи! Кримінальні!!

Зустріли на дорозі машину... Вантажівка сунула помалу, як на похороні... Із небіжчиком... Спинили. За кермом — молодий парубок. Питаю: «Мабуть, кепсько чуєшся, що так помалу їдеш?» — «Ні, я везу радіоактивну землю». А спекота! Курява! «Ти з глузду з'їхав! Тобі ще женитися, діти ростити». — «А де я ще зароблю п'ятдесят рублів за одну ходку?» За п'ятдесят рублів тоді можна було купити доброго костюма. І про доплати більше мови було, ніж про радіацію. Про доплати і якісь мізерні надвишки... Мізерні з огляду на ціну життя...

Трагічне й смішне поряд...

Сидять бабки на лавочках під хатами. Діти бігають. За-міряємо — сімдесят кюрі...

- Звідки діти?
- З Мінська на літо приїхали.
- Так у вас же радіація велика!
- Що ти нам розписуєш тую радіацію! Ми її самі бачили.
- Так її побачити не можна!
- Оно, диви: хата недостроєна стоїть, люди кинули й поїхали. Страху набралися. А ми ввечері пішли й дивимось... У вікно дивимось... А вона під сволюком сидить, та радіація. Лиха-прелиха й очі блищать... Чорна-чорнюща...

— Не може бути!

— От ми тобі присягнемо. На хреста!

Хрестяться. Весело хрестяться. Глузують чи то з себе, чи то з нас?

Після поїздок зійдемося в редакції. «Ну, як справи?» — питаєм одне одного. «Усе гаразд!» — «Гаразд? Ти подивись на себе в дзеркало, ти ж сивий приїхав!» Анекдоти з'явилися. Чорнобильські анекдоти. Найкоротший: «Хороший був народ — білоруси».

Отримала завдання — написати про евакуацію... На Поліссі є повір'я: хочеш повернутися додому, посади перед далекою дорогою дерево. Приїжджаю... В один двір заходжу, в другий... Усі дерева садять. У третій двір зайшла, сіла й заплакала. А господиня мені показує: «Дочка з зятем посадили сливу, друга дочка — чорну горобину, старший син — калину, а наймолодший — вербу. Ми вдвох із хазяїном — яблуньку». Прощаємося, вона просить: «У мене стільки полуниць — повен двір. Візьми в мене полуниць». Їй хотілося, щоб щось лишилося, якийсь слід по її життю...

Мало я встигла записати. Мало... Все відкладала: колись сяду та пригадаю. У відпустку поїду...

А от... Майнуло в пам'яті... Сільський цвинтар... Біля воріт знак: «Висока радіація. В'їзд і вхід заборонено». Навіть на той світ, як то кажуть, не втрапиш. (Несподівано засміялася. Вперше за всю довгу розмову).

А чи вам розказували, що знімати біля реактора суворо заборонялося? Тільки за спецдозволом. Одбирали фотоапарати. Перед від'їздом солдатів, що там служили, обшукували, як у Афганістані, аби, крий Боже, жодного знімочка. Жодного доказу. У телевізійників забирали плівки в кафе. Повертали засвічені. Скільки документів понищено. Свідчень. Утрачено для науки, для історії. Розшукати б тих, хто віддавав такі накази...

Як би вони виправдувалися? Що б вигадували...

Я їх ніколи не виправдаю. Ніколи!!! Через одну дівчину... Вона танцювала в лікарні, танцювала мені «польочку»... Дев'ять рочків їй у той день виповнилося. Гарно так танцювала. Через два місяці подзвонила її мама: «Олюнька помирає!» І в мене не вистачило сили піти того дня в лікарню.

А потім уже — пізно. Олюнька мала меншу сестричку. Та прокинулася вранці й каже: «Мамусю, я вві сні бачила, як прилетіли двоє янголів і забрали нашу Олюньку. Вони сказали, що Олюньці там буде добре. Їй нічого не болітиме. Мамусю, нашу Олюньку забрали двоє янголів...»

Нікого не можу виправдати».

*Ірина Кисельова,
журналістка*

Монолог про безмежну владу одної людини над іншою

«Я не гуманітарій, я фізик. Тому факти, тільки факти...

За Чорнобиль колись доведеться відповідати. Настане той час, коли доведеться відповідати, як за тридцять сьомий рік. Хай через п'ятдесят років! Хай старі... Хай мертві... Вони будуть відповідати, вони — злочинці! *(Помовчавши)*. Факти треба залишати... Факти! Вони знадобляться...

...Того дня, двадцять шостого квітня... Я був у Москві. У відрядженні. Там дізнався про аварію.

Дзвоню до Мінська першому секретареві Цека Білорусії Слюнькову, раз дзвоню, вдруге, втретє, але мене не сполучають. Розшукую його помічника (той мене добре знає):

— Я з Москви. З'єднайте мене зі Слюньковим, у мене термінова інформація. Аварійна!

Дзвоню по урядовому зв'язку, проте все вже засекретили. Тільки-но заводиш мову про аварію, телефон негайно роз'єднується. Пильнують, звісна річ! Прослуховують. Відповідні органи... Держава в державі... І це при тому, що я телефоную першому секретареві Цека... А я? Я — директор Інституту ядерної енергетики Академії наук Білорусі. Професор, членкор... Але й від мене засекретили...

Години дві мені знадобилося, щоб трубку нарешті взяв сам Слюньков. Доповідаю:

— Аварія серйозна. За моїми підрахунками (а я вже з дедим у Москві перебалакав, облічив), радіоактивний стовп рухається до нас. На Білорусь. Треба негайно провести йодну профілактику населення й відселити всіх, хто мешкає поблизу станції. До ста кілометрів треба усунути людей і тварин.

— Мені вже доповідали, — каже Слюньков, — там була пожежа, але її погасили.

Не витримую:

— Це обман! Явний обман! Вам кожен фізик скаже, що графіт горить десь п'ять тон на годину. Уявляєте, скільки він горітиме!

Першим же поїздом виїжджаю в Мінськ. Безсонна ніч. Уранці — вдома. Міряю синові щитовидку — сто вісімдесят мікрорентген на годину! Тоді щитовидка була ідеальним дозиметром. Потрібен був йод калію. Це звичайний йод. На півсклянки киселю дві-три краплі дітям, а дорослому — три-чотири краплі. Реактор горів десять днів, десять днів треба було так робити. Але нас ніхто не слухав! Учених, медиків. Наука служила політиці, медицину вплутали в політику. Ще б пак! Не забуваймо, на якому тлі свідомости це все відбувалося, які ми були на той час, десять років тому. Працювало кагебе, таємний розшук. Глушилися «західні голоси». Тисячі табу, партійних і військових таємниць... Інструкцій... На додачу всі виховані на тому, що мирний радянський атом такий самий безпечний, як торф і вугілля. Ми були люди, скуті страхом і упередженнями. Марновірством... Але факти, тільки факти.

Того ж дня... Двадцять сьомого квітня я вирішую виїхати в Гомельську область, суміжну з Україною. У райцентри Брагин, Хойники, Наровля, від них до станції лише кілька десят кілометрів. Мені потрібна повна інформація. Узяти прилади, заміряти фон. А фон був такий: у Брагині — тридцять тисяч мікрорентген на годину, у Наровлі — двадцять вісім тисяч... Сіють, орють. Готуються до Великодня. Паски печуть, крашанки красять... Яка радіація? Що це таке? Жодних наказів не надходило. Зверху запитують зведення: як іде посівна, якими темпами? На мене витріщаються, як на божевільного: «Звідки? Про що це ви, професоре?» Рентгени, мікрорентгени... Мова інопланетянина.

Повертаємося в Мінськ. На проспекті торгують повним ходом пиріжками, морозивом, м'ясним фаршем, булочками. Під радіоактивною хмарою...

Двадцять дев'ятого квітня. Все пам'ятаю точно. Поденно... О восьмій ранку я вже сидів у приймальні Слюнькова. Пробиваюся, пробиваюся. Мене не приймають. І так до пів на шосту вечора. О пів на шосту з кабінету Слюнькова виходить один наш відомий поет. Ми з ним знайомі:

— Із товаришем Слюньковим обговорювали проблеми білоруської культури.

— Скоро не буде кому розвивати цю культуру! — вибухаю. — Ані читати ваших книжок, якщо ми зараз не відселимо людей з-під Чорнобиля. Не врятуємо!

— Та що ви?! Мені сказали, що там уже все погашено.

Прориваюсь-таки до Слюнькова. Змальовую картину, яку бачив учора. Треба рятувати людей! В Україні (я туди вже дзвонив) почалася евакуація...

— Що ці ваші дозиметристи (з мого інституту) по місті бігають, паніку сіють! Я радився з Москвою, з академіком Ільїним. У нас усе нормально. На прорив кинута армія, військову техніку. На станції працює урядова комісія. Прокуратура. Там розбираються... Треба не забувати: йде холодна війна. Ми в оточенні ворогів...

На нашій землі вже лежали тисячі тон цезію, йоду, свинцю, цирконію, кадмію, берилію, бору, невідома кількість плутонію (в ураново-графітових РВПК чорнобильського варіанту нароблявся збройовий плутоній, із якого виготовлялися атомні бомби) — загалом чотириста п'ятдесят типів радіонуклідів. Їхня кількість дорівнювала трьомстам п'ятдесяти бомбам, скинутим на Гіросіму. Треба було говорити про фізику. Про закони фізики. А говорили про ворогів. Шукали ворогів.

Рано чи пізно, а відповідати за це доведеться. «Ви станете вимовлятися, — казав я Слюнькову, — що ви тракторобудівник (колишній директор тракторного заводу) і на радіації не розумілись, а я ж фізик, я маю поняття про наслідки». Але як то? Якийсь там професор, якісь фізики сміють повчати Цека? Ні, вони не були зграєю бандитів. Найімовірніше — змова невігластва й корпоративності. Засада їхнього життя, апаратний вишкіл: не висовуватися. Годити. Слюнькова саме забирали до Москви на підвищення. От-от!! Гадаю, мав бути дзвінок із Кремля... Від Горбачова... Мовляв, ви там, білоруси, не зчиняйте паніки, Захід і без того галасує. А правила гри такі, що коли не вгодите вищому начальству, вас не підвищать на посаді, виділять не ту путівку, дадуть не ту дачу... Треба сподобатися... Були б ми й далі закритою системою, за залізною завісою, люди дотепер би мешкали коло самої станції. Засекретили б!! Згадайте: Киштим, Семипалатинськ... Сталінська країна. І далі сталінська країна...

В інструкціях на випадок ядерної війни є припис, щоб при загрозі ядерної аварії, ядерного нападу негайно проводити йодну профілактику населення. При загрозі? А тут... Три тисячі мікрорентген на годину... Але бояться не за людей, а за владу. Країна влади, а не країна людей. Пріоритет держави беззастережний. А вартість життя людського зведено до нуля. Були ж способи! Ми пропонували... Без оголошень, без паніки... Просто вводили йодні препарати в водойми, із яких беруть питну воду, додавати в молоко. Ну, відчули б не той смак води... Не той смак молока... У місті тримали напоготові сімсот кілограмів препаратів. Так вони й лишилися на складах. У запасниках. Гніву згори боялися дужче, ніж атома. Кожен чекав на дзвінок, на розпорядження, але ні за що не брався сам. Страх особистої відповідальності. У портфелі я носив дозиметра... Навіщо? Мене не пропускали, я їм набрид у великих кабінетах... Я брав із собою дозиметра й прикладав його до щитовидок секретаркам, особистим шоферам, що сиділи в приймальні. Вони лякалися, і часом це діяло — мене пропускали. «Ну, що ви, професоре, істерики влаштуєте? Один ви, чи що, за білоруський народ піклуєтесь. Людина ж однак від чогось умирає: од куріння, в автомобільних катастрофах, руки на себе накладає». Сміялися з українців. Ті, бач, навколішки в Кремлі повзають, випрошують грошей, медикаментів, дозиметричної апаратури (її бракувало), а наш (Слюньков цебто) за п'ятнадцять хвилин доповів обстановку: «Все нормально. Впораємося самотужки». Похвалили: «Молодця, братці-білоруси!»

У скільки життів обійшлася ця похвала?!

У мене є інформація, що самі вони (начальство) йод уживали. Коли їх обстежили співробітники нашого інституту, щитовидка в усіх чиста. Без йоду таке неможливо. Своїх дітей вони теж тишком-нишком повивозили, од гріха подалі. Самі, у відрядження вирушаючи, мали респіратори, спецроби. Усе те, чого інші не мали. І вже давно не секрет, що під Мінськом годувалося спеціальне стадо. Кожна корова з номерком і прикріплена індивідуально. Персонально. Спеціальні землі, спеціальні парники... Спецконтроль... Наймерзенніше... *(Помовчавши)*. За це ще ніхто не відповів...

Перестали мене приймати. Вислуховувати. Я почав засипати їх листами. Доповідними записками. Розсилав мапи, цифри. В усі інстанції. Назбиралося чотири папки по двісті п'ятдесят сторінок. Факти, тільки факти... Про всяк випадок скопіював два екземпляри, один лежав у мене в службовому кабінеті, а другий удома сховав. Дружина сховала. Чому поробив копії? Маємо пам'ять... В такій країні живемо... Кабінет я завжди сам зачиняв. Приїжджаю з одного відрядження — папки зникли... Усі чотири грубі папки... Але я виріс в Україні, в мене діди — козаки. Козацька вдача. Я далі писав. Виступав. Треба рятувати людей! Терміново відселяти! Ми не вилазили з відряджень. Наш інститут склав першу мапу «забруднених» районів. Весь південь червоний... Південь палав.

Це вже історія. Історія злочину...

З інституту забрали всю апаратуру для радіаційного контролю. Конфіскували. Без пояснень. Дзвінки мені додому з погрозами: «Перестань, професор, людей полохати! Зашлемо туди, де Макар телят не пас. Не здогадуєшся? Забули? Швидко забули!» Тиск на співробітників інституту. Залякування.

Я написав до Москви...

Викликає мене президент нашої Академії Платонов:

— Білоруський народ тебе коли-небудь згадає, ти для нього чимало зробив, але погано, що написав до Москви. Дуже погано! Вимагають, щоб я звільнив тебе з посади. Нащо ти написав? Хіба не розумієш, на кого замахнувся?

У мене — мапи, цифри. А в них? Могли посадити в психушку. Нахвалялися. Міг потрапити в автомобільну катастрофу... Застерігали. Могли порушити кримінальну справу. За антирадянщину. Чи за ящик цвяхів, не заоблікованих інститутським завгоспом...

Порушили кримінальну справу...

Вони свого домоглися. Я зліг із інфарктом... *(Мовчить)*.

Все є в папках... Факти й цифри... Злочинні цифри...

У перший рік...

Мільйон тон «забрудненого» зерна переробили на комбікорми, згодували його худобі (а м'ясо потім на стіл людям). Птицю й свиней годували кістками, начиненими стронцієм...

Села евакуювали, а поля засівали. За даними нашого інституту третина колгоспів і радгоспів мали землі, «забруднені» цезієм-137, часто щільність «забруднення» перевищувала п'ятнадцять кюри на квадратний кілометр. Не могло бути й мови про отримання чистої продукції, там і перебувати не можна було довго. На багатьох землях осів стронцій-90...

У селах люди харчуються з власних присадибних ділянок, але перевірки жодної. Ніхто не просвіщав, не вчив, як тепер треба жити. Навіть програми такої не було. Перевірялося тільки те, що йшло на вивіз... Держпоставки в Москву... В Росію...

Ми оглянули вибірково дітей по селах... Кілька тисяч хлопчиків і дівчаток. У них — тисяча п'ятсот, дві тисячі, три тисячі мікрорентген. Понад три тисячі. Ці дівчатка вже нікого не народять. На них генне тавро.

Скільки років минуло... А я часом, бува, прокинувся і заснути не можу ...

Оре трактор. Питаю в працівника райкому партії, що нас супроводить:

— Тракторист бодай респіратором захищений?

— Ні, вони без респіраторів працюють.

— Вам їх що, не завезли?

— Та що ви! Завезли стільки, що до двотисячного року стане. Але ми не видаємо. А то почнеться паніка. Всі розбіжаться. Роз'їдуться!

— Що ви коїте?

— Вам, професоре, добре казати. Вас із роботи виженуть — ви іншу знайдете. А мені де подітися?

Яка влада! Безмежна влада однієї людини над іншою. Це вже не обман, це війна з невинними...

Уздовж Прип'яті. Стоять палатки, люди відпочивають родинами. Купаються, загоряють. Вони не знають, що от уже кілька тижнів купаються й загоряють під радіоактивною хмарою. Суворо заборонялося з ними спілкуватися. Але я бачу дітей... Підходжу й починаю пояснювати... Збентеження... Подив: «А чого по радіо й телевізору мовчок, нічого не кажуть?» Супровідник... Із нами звичайно їздив хтось із місцевої влади, з райкому — такий порядок. Він мовчить... Я можу простежити з його виду, які почуття в ньому змагаються: доповісти чи не доповісти? Водночас і людей же шкода! Він же

нормальна людина... Але я не знаю, яке почуття візьме гору, коли ми повернемося? Донесе чи не донесе? Кожен робив свій вибір... *(Якийсь час мовчить)*.

Ми й досі сталінська країна... І жива сталінська людина...

Пам'ятаю в Києві... На вокзалі... Потяги один за одним вивозять тисячі переляканих дітей. Чоловіки й жінки плачуть. Я вперше подумав: кому потрібна така фізика? Така наука? Якщо така дорога ціна... Тепер відомо... Написали... Якими ударними темпами будували чорнобильську атомну станцію. Будували по-советськи. Японці такі об'єкти освоюють за дванадцять років, а в нас за два-три роки. Якість і надійність особливого об'єкта не відрізнялася від споруд тваринницького комплексу. Птахофабрики!! Коли чогось бракувало, плювали на проект і заміняли, чим на той час мали під рукою. Так дах машинної зали було залито бітумом. Ото його й гасили пожежники. А хто керував атомною станцією? У керівництві — жодного фізика-ядерника. Були енергетики, турбінники, політпрацівники, але жодного фахівця. Жодного фізика...

Людина вигадала техніку, до якої неготова. Не дорівнялася до неї. Чи можна дитині давати до рук пістолета? Ми — безумні діти. Але це емоції, я забороняю собі емоції...

На землі... у землі, у воді лежать радіонукліди, десятки радіонуклідів. Потрібні радіоекологи... Але в Білорусі їх не було, кликали з Москви. Колись у нашій Академії наук працювала професор Черкасова, вона займалася проблемами малих доз, внутрішнього опромінення. За п'ять років до Чорнобиля її лабораторію розформували — у нас не може бути ніяких катастроф. Ви про що? Радянські атомні станції — передові й найкращі в світі. Які малі дози? Яке внутрішнє опромінення? Радіоактивні харчові продукти... Лабораторію скоротили, професорку відправили на пенсію. Вона вахтером десь улаштувалася, подавала пальта...

І ніхто ні за що не відповідав...

За п'ять років... Рак щитовидної залози у дітей зріс у тридцять разів. Встановлено зростання вроджених вад розвитку, захворювань нирок, серця, дитячого цукрового діабету...

За десять років... Тривалість життя білорусів скоротилась до п'ятдесяти п'яти-шістдесяти років...

Я вірю в історію... В суд історії... Чорнобиль не закінчився, він щойно починається...»

*Василь Борисович Нестеренко,
колишній директор Інституту
ядерної енергетики Академії наук
Білорусі*

Монолог про жертви й жерців

«Людина встає рано-вранці... Починає свій день...

І про вічне не думає, її думки — про хліб насущний. А ви хочете змусити людей думати про вічне. Помилка всіх гуманістів...

Що таке Чорнобиль?

Приїжджаємо в село. У нас маленький німецький автобус (подарували нашому фондові), діти нас обступають: «Тьотю! Дядю! Ми — чорнобильці. Що ви привезли? Дайте нам чого-небудь». Дайте!!

Оце вам Чорнобиль...

По дорозі в зону перестріваємо бабцю в святешній вишиваній спідниці, фартусі, клуночок за плечима.

— Куди, бабуню? В гості?

— Йду в Марки... На своє обійстя...

А там сто сорок кюрі! Ити їй кілометрів двадцять п'ять. Вона день іде туди й день назад. Принесе трилітрову банку, що в неї два роки на тину провисіла. Зате побувала в себе на обійсті...

Оце вам Чорнобиль...

Що я пам'ятаю з перших днів? Як це було? Все-таки треба звідти... Щоб розповісти своє життя, треба починати з дитинства. Так і тут. У мене своя точка відліку. Я згадую начебто інше. Сорокаліття Перемоги згадую. Тоді був перший феєрверк у нас у Могильові. Після офіційних урочистостей люди не розійшлися, як звичайно, а стали співати пісень. Зовсім негадано. Я пам'ятаю те спільне відчуття. Через сорок років про війну заговорили всі, прийшло осмислення. А до того — виживали, відбудовували, родили дітей. Так і з Чорнобилем... Ще повернемося до нього, він нам розкриється глибше. Зробиться святиною. Стіною плачу. А тим часом нема формули. Нема! Ідей нема. Кюрі, бери, зіверти — то не осмислення. Не філософія, не світогляд. У нас людина — або з рушницею, або з хрестом. Через усеньку історію... А іншої людини не було. Поки що немає...

...Моя мама працювала в штабі цивільної оборони міста, вона дізналася однією з перших. Спрацювали всі прилади. За інструкцією, яка в них висіла в кожному кабінеті, належалося зараз же оповістити населення, видати респіратори, протигазы й таке інше. Відкрили вони свої секретні склади, опечатані, засургучені, але все там виявилось в жахливому стані, негодяще, не до вжитку. У школах протигазы були довоєнних зразків і навіть за розміром дітям не годилися. Прилади зашкалювало, але ніхто нічого не міг уторопати, ніколи такого не було. Прилади просто повимикали. Мама виправдовувалася: «От якби вибухла війна, ми б знали, що робити. Єсть інструкція. А тут?» Хто в нас очолював цивільну оборону? Відставні генерали, полковники, для яких війна починається так: по радіо передають урядове повідомлення, повітряна тривога, фугаси, запали... До них не доходило, що доба змінилася. Потрібен був психологічний перелом... І він стався. Тепер знаємо: будем сидіти, чаювати за святковим столом... Розмовлятимемо, сміятимемось, а війна вже йтиме. Ми й не помітимо, як нас не стане...

А цивільна оборона — це така гра, якою бавилися дорослі дяді. Вони відповідали за паради, за навчання... На це витрачались мільйони... Нас зривали з праці на три дні. Без жодних пояснень — на військові навчання. Називалася ця гра «На випадок атомної війни». Чоловіки — солдати й пожежники, жінки — сандружинниці. Видавали комбінезони, чоботи, санітарні сумки, пакет бандажів, якихось ліків. Аякже! Радянський народ повинен гідно зустріти ворога. Секретні плани, плани евакуації — все це зберігалось в неспалимих сейфах під сургучевими печатками. За цими планами належалося за лічені хвилини по тривозі підняти людей і вивезти до лісу, в безпечну зону... Вис сирена... Увага! Війна...

Присуджували кубки, знамена. І, звичайно ж, був походний бенкет. Мужчини п'ють за нашу грядущу перемогу! І, звичайно ж, за жінок!

А недавно... Уже тепер... Оголосили по місті тривогу. Увага! Цивільна оборона! Це тиждень тому було... У людей — страх, але страх інакший. Уже не американці напали, не німці, а — що там у Чорнобилі? Невже знов?

Вісімдесят шостий рік... Хто ми? Якими нас заскочила ця технологічна версія кінця світу? Я? Ми? Це тутешня інтелігенція, ми мали свій гурток. Жили своїм окремим життям, сторонячись усього довкола. Форма нашого протесту. Мали свої закони: не читали газети «Правда», зате журнал «Огонек» передавався з рук у руки. Тільки-тільки попустили ретязя, ми цим упивалися. Читали самвидав, нарешті він до нас потрапив, у нашу глушину. Солженіцина читали, Шаламова... Венечку Єрофеева... Ходили одне до одного в гості, нескінченні балачки на кухні. За чимось тужили. За чим? Десять живуть актори, кінозірки... Ось я буду Катрін Деньов... Вберу на себе блазенську хламиду, накручу фризур... Туга за свободою. Той, незнаний світ... Чужий світ... Як форма свободи. Але це також була гра. Втеча од дійсності. Хтось із нашого гуртка зламався, спився, хтось вступив до партії, поліз по кар'єрній драбині. Ніхто не вірив, що цю кремлівську стіну можна проламати. Пробити... І вона завалиться. Напевно ж, не за нашого життя. А скоро так, то начхати нам, що у вас там діється, будемо жити тут... У нашому примарному світі.

Чорнобиль... І попервах — та сама реакція. А нам що за діло? Хай власті клопочуться... То в них Чорнобиль... Та й далеко. Навіть на мапу не подивилися. Нецікаво. Ми вже не потребували правди... От коли на пляшках із молоком з'явилися етикетки «Молоко для дітей» і «Молоко для дорослих»... Отоді вже еге! Щось насувається... Авжеж, я не член партії, а все одно совєтська людина. З'явився страх: «Що це в редьки листя сей рік, як у буряка?» — та тут-таки ввечері ввімкнеш телевізор: «Не піддавайтесь на провокації». І всі сумніви розвіяно... А першотравнева демонстрація? Нас ніхто не примушував на неї йти, мене, наприклад, ніхто не зобов'язував. Ми мали вибір. Але ми ним не скористалися. Не пригадаю такої велелюдної, такої радісної першотравневої демонстрації, як того року. Було тривожно, ясна річ, кортіло в стадо... Відчувати лікоть... Щоб у гурті... Хотілося когось лаяти... Начальство, уряд, комуністів... Тепер я міркую... Шукаю-вишукою обриву... Де ввірвалося? А насампочатку ввірвалося. На нашій несвободі... Верх вільнодумства: «Можна їсти редьку чи ні?» Несвобода всередині нас...

Працювала я інженером на заводі «Хімволокно», і в нас там була група німецьких спеціалістів. Направляли нове устаткування. Я побачила, як поведуться інші люди, інший народ... З іншого світу... Щойно дізналися про аварію, з місця зажадали, щоб були лікарі, дозиметри, контроль за їжею. Вони слухали своє радіо, знали, що треба робити. Їм, певна річ, нічого не дали. Тоді вони спакували валізи й зібралися виїжджати. Купуйте нам квитки! Виряджайте додому! Ми від'їжджаємо, раз ви не можете гарантувати нам безпеки. Страйкували, слали телеграми до свого уряду... Президента... Вони боролися за своїх дружин, дітей (вони в нас мешкали з родинами). За своє життя! А ми? Як ми реагували? Ах, ось які вони, ці німці, — істерики! Боягузи! Міряють радіацію в борщі, в котлетах... Надвір зайвий раз не виткнуться... Кумедія! От наші мужчини — то мужчини! Руські мужики! Одчайдухи! Б'ються з реактором! Не трусяться за свою шкуру! Піднімаються на розплавлений дах голіруч, у брезентових рукавицях (це ми вже спостерігали по телевізору)! А наші діти з прапорами йдуть на демонстрацію! І ветерани війни... Стара гвардія! (*Зважує*). Але це також різновид варварства — відсутність страху за себе... Ми завжди кажемо «ми», а не «я»: «ми продемонструємо радянський героїзм», «ми покажемо радянський характер». Цілому світу, авжеж! Але я — це я! Я не хочу вмирати... Я боюсь...

Цікаво сьогодні поспостерігати за собою. За своїми почуттями. Як вони змінювались. Проаналізувати. Давно зловила себе на тому, що стала уважнішою до навколишнього світу. Після Чорнобиля це виходить само собою. Ми почали вчитися казати «я»... Я не хочу вмирати! Я боюсь! А тоді? Вмикаю телевізора голосніше: вручають червоного прапора дояркам — переможницям соціалістичного змагання. Але ж це у нас? Під Могильовом? У селі, що опинилося в центрі цезієвої плями? Його ж от-от відселятимуть... От-от... Голос диктора: «Люди самовіддано трудяться, незважаючи ні на що», «чудеса мужності й героїзму». Хоч потоп! Револьюційним шагом! Авжеж, я не член партії, а все одно советська людина. «Товариші, не піддавайтесь на провокації!» — день і ніч гримить телевізор. Сумніви розвіюються...

(Телефонний дзвінок. Повертаємося до розмови за півгодини).

Мені цікава кожна нова людина... Усі, хто думає про це...

Попереду в нас розуміння Чорнобиля як філософії. Дві держави, розмежовані колючим дротом: одна — сама зона, друга — все решта. На підгнилих стовпах довкруг зони, як на хрестах, висять білі рушники. Наш звичай... Люди сюди йдуть, як на цвинтар... Світ після технології... Час пішов наспак... Тут поховано не тільки їхній дім, а цілу епоху. Епоху віри! В науку! В справедливую соціальну ідею! Велика імперія розповзлася. Розлізлася по швах. Спершу — Афганістан, а потім — Чорнобиль. Коли імперія розлетілась, ми лишилися самі. Я боюсь вимовити, але ми... Ми любимо Чорнобиль. Полюбили. Це нововіднайдений сенс нашого життя. Сенс нашого страждання. Як війна. Про нас, білорусів, світ дізнався після Чорнобиля. Це було вікно в Європу. Ми водночас і його жертви, і його жерці. Страшно вимовити... Я зрозуміла це недавно...

... У самій зоні... Там навіть звуки інші... Заходиш до хати. Відчуття, як од сплячої красуні. Якщо ще не розграбовано: фотографії, хатнє начиння, меблі... Десь тут, поруч, мають бути люди. Іноді ми їх і знаходимо... А вони не про Чорнобиль говорять, вони говорять, як їх надурили. Їх кризе, чи отримують вони все, що їм належить, і чи не отримують інші більше? У нашого народу повсякчас відчуття, що його дурять. На всіх «етапах більшово путі». З одного боку — нігілізм, заперечення, з другого — фанатизм. Владцям не вірять, ученим, лікарям не вірять, але й самі нічого не роблять. Невинні й байдужі. У самому стражданні знайдено сенс і виправдання, решта все мовби й не важить. Уздовж ланів — таблички «Висока радіація»... Лани орються... Тридцять кюрі... П'ятдесят... Трактористи сидять у відкритих кабінах (десять років минуло, а й досі нема тракторів із герметичними кабінами), дихають радіоактивною пилюгою... Десять років минуло! Хто ж ми такі? Живемо на зараженій землі, оремо, сіємо. Дітей на світ приводимо. Який тоді сенс у нашому стражданні? Нащо воно? Пощо його стільки? Ми про це зараз багато сперечаємося з моїми друзями. Часто обговорюємо. Тому що зона — то не бери й кюрі, мікрорентгени.

Це — народ. Наш народ... Чорнобиль «поміг» нашій, було, гинучій системі... Знову «чрезвычайщина»... Розподіл. Пайок. Як раніше були вбивали в мізки «якщо б не було війни», так тепер з'явилася можливість усе списувати на Чорнобиль. «Якби не було Чорнобиля». Зараз же туманець в очу — тужимо. Дайте! Дайте нам! Щоб було що ділити. Кормушка! Громовідхильник!

Чорнобиль — уже історія. Але це ще й моя робота... І побут... Я їджу. Бачу. Було патріархальне білоруське село. Білоруська хатка. Без клозету й гарячої води, зате з іконою, криницею-журавлем у дворі, вишиваними рушниками, постілками. З гостинністю. Зайшли ми до одної такої хати попитувати води, а хазяйка виймає зі старої скрині старого, як сама, рушника й мені простягає: «Це тобі на пам'ять про моє дворище». Був ліс, поле. Зберігалась громада й рештки свободи: земля коло хати, садиба, своя корівчина. З Чорнобиля їх стали переселяти в «Європу» — в селища європейського типу. Можна збудувати дім — ліпший, комфортний, але ж не можна збудувати на новому місці цілий той величезний світ, із яким вони були зв'язані. Пуповиною! Колосальний удар для людської психіки. Розрив традицій, усієї предковічної культури. Коли до цих нових селищ під'їздиш, вони наче міражі на обрії. Розмальовані. Сині, блакитні, жовто-червоні. І назви в них — Майське, Сонячне. Європейські котеджі куди зручніші од хаток. Це вже готове майбутнє. Але в майбутнє не можна скинути на парашуті... Людей перетворили на ефіопів... Вони сидять долі й ждуть, коли прилетить літак, прибуде автобус і привезе гуманітарну допомогу. Нема, щоб зрадіти з шансу: я вирвався з пекла, маю дім, чисту землю й мушу рятувати своїх дітей, у яких Чорнобиль уже в крові, в генах. Чекають чуда... Ходять до церкви. Знаєте, про що просять Бога? Про те саме — про чудо... Ні, не про те, щоб він дав їм здоров'я й сили чогось добитися самим. Звикли просити... То в заграниці, то в неба...

Живуть у цих котеджах, як у вольєрах. Вони нищать, розсипаються. Мешкає там невільна людина. Приречена. Вона живе в кривді й страхів, гвіздка сама не заб'є. Хочє комунізму. Жде... Зоні потрібен комунізм... На всіх виборах там голосують за тверду руку, тужать за сталінським

порядком, війсьним. Для них він — синонім справедливості. Там і живуть на військовий лад: міліцейські постерунки, люди у військовій формі, пропускна система, пайки. Чинovníки, що розподіляють гуманітарну допомогу. На коробках по-німецьки, по-російськи написано: «Не для обміну. Не для продажу». Шокрок продається. У кожному комерційному кіоску...

І знов наче гра. Рекламне шоу... Везу я караван із гуманітарною допомогою. Чужі люди... Іноземці... В ім'я Христа, в ім'я ще чогось їдуть до нас. А в калюжах, у болоті, в кухайках і ватниках стоїть моє плем'я... У кирзових чоботях... «Нам нічого не треба! Все'дно розкрадуть!» — я в них і такий текст у очах читаю. Але тут-таки, поруч — прагнення вхопити коробку, ящик чогось загранишного... Уже знаємо, де яка бабка мешкає. Як у заповіднику... І огидне, шалене бажання... Кривда! Кажу раптом: «От ми вам зараз покажемо! Такого ви і в Африці не знайдете! Ніде в світі такого нема! Двісті кюрі — триста кюрі...» Помічаю, як міняються й самі бабки, декотрі ну просто тобі «кінозірками» поробилися. Уже в них завчено монологи, і сльоза пробиває в тих місцях, де належить. Коли приїздили перші іноземці, вони мовчали, тільки плакали. Тепер уже навчились говорити. Може, дітям жуйка, пакетик одежинок зайвий перепаде... Може... І це поруч із глибокою філософією, з тим, що у них свої стосунки зі смертю, з часом. І не покидають вони своїх хат не через німецький шоколад... Жуйку...

Повертаємося... Киваю: «Яка земля гарна!» Сонце спустилося низенько-низенько. Освітило ліс, поле. Нам на прощання. «Так, — відповідає хтось із німецької групи, хто говорить по-російському, — гарна, але отруєна». У нього в руках — дозиметр. І я розумію, що це надвечір'я дороге тільки мені. Це — моя земля».

*Наталя Арсенівна Рослова,
голова Могильовського жіночого
комітету «Діти Чорнобіля»*

Дитячий хор

Альоша Бельський — 9 років, Аня Богуш — 10 років, Наташа Дворецька — 16 років, Лена Жудро — 15 років, Юра Жук — 15 років, Оля Звонак — 10 років, Сніжана Зіневич — 16 років, Іра Кудрячева — 14 років, Юля Каско — 11 років, Ваня Коваров — 12 років, Вадим Красносолнишко — 9 років, Вася Микулич — 15 років, Антон Нашиванкін — 14 років, Марат Татарцев — 16 років, Юля Тараскіна — 15 років, Катя Шевчук — 14 років, Борис Шкірманков — 16 років.

«Я лежала в лікарні.

Мені так боліло... Я просила в мами: «Мамочко, я не можу терпіти. Краще вбий мене!»

«Така чорна хмара... Така злива...

Калюжі зробилися жовті... Зелені... Ніби в них фарби налито... Казали, що це з квітів пилок. Ми не бігали по калюжах, тільки дивилися. Бабуня зачиняла нас у погребі. А сама ставала навколюшки й молилась. І нас учила: «Моліться!! Це кінець світа. Кара Божа за наші гріхи». Братікові було вісім років, а мені шість. Ми стали згадувать свої гріхи: він розбив банку з малиновим варенням... А я не призналася мамі, що зачепилася за паркан і порвала нову сукенку... Сховала в шафі...

Мама часто вбирається в чорне. У чорну хустку. На нашій вулиці раз у раз когось хоронять... Плачуть. Зачую музику — біжу додому й молюся, читаю «Отченаш». Молюся за маму й тата...»

«За нами приїхали солдати на машинах. Я подумав, що почалася війна...

У солдатів через плече висіли справжні автомати. А ще вони казали незрозумілі слова: «дезактивація», «ізотопи»... У дорозі приснився сон: стався вибух! А я живий! Нема дома, нема батьків, навіть горобців і ворон нема. Од жаху прокидався, схоплювався... Розсував штори... Дивився у вікно: чи нема в небі цього гриба кошмарного?

Пам'ятаю, як солдат ганявся за кицькою... На ній дозиметр працював, як автомат: клац, клац... За нею — хлопчик

і дівчинка. То їхня киця. Хлопчик нічого, а дівчинка кричала: «Не віддам!!» Бігала й кричала: «Любочко, дороженька, втікай! Втікай, любочко!» А солдат — із великим целофановим мішком...»

«У хаті ми покинули, зачинили мого хом'ячка. Біленького. На два дні йому харчів лишили.

А поїхали назовсім».

«Я вперше їхала поїздом...

Поїзд був напханий дітьми. Малюки ревуть, обкалялися. Одна вихователька на десять душ, а всі плачуть: «Мамо! Де мама? Додому хочу!» Мені — десять років, такі дівчатка, як я, помагали втишувати малят. Жінки зустрічали нас на перонах і хрестили поїзда. Несли домашнє печиво, молоко, теплу картоплю...

Нас везли в Ленінградську область. Там уже, як під'їжджали до станцій, люди хрестились і дивилися здалеку. Боялися нашого поїзда, на кожній станції його довго мили. Коли на одній зупинці ми вискочили з вагона й забігли в буфет, нікого туди більше не пустили: «Тут чорнобильські діти їдять морозиво». Буфетчиця комусь по телефону казала: «Поїдуть, ми підлогу помиемо з хлоркою і склянки прокип'ятимо». Ми чули...

Зустрічали нас лікарі. У протигазах і гумових рукавичках... Забрали в нас одєжу, всі речі, навіть конверти, олівці й ручки, покладали в целофанові пакети й закопали в лісі.

Ми так перелякалися... Довго потім чекали, як почнемо вмирати...»

«Мама з татом поцілувались, і я народилася.

Раніше я думала, що ніколи не вмру. А тепер знаю, що вмру. Хлопчик лежав зі мною в лікарні... Вадік Корінков... Пташечок мені малював. Домики. Він умер. Умирати не страшно... Будеш довго-довго спати, ніколи не збудишся. Вадік мені казав, що коли помре, то буде довго жити десь інде. Йому це хтось зі старших хлопчиків сказав. Він не боявся.

Мені снівсь сон, як я вмерла. Я чула вві сні, як плакала моя мама. І збудилася...»

«Ми виїжджали...

Хочу розказать, як прощалася з нашою хатою моя бабця. Вона попросила батька винести з комори мішок пшона

й розсипала його по садочку: «Божим птичкам». Зібрала в решето яйця й висипала в дворі: «Нашому коту й собаці». Накраяла їм сала. Витрусила з усіх своїх торбинок насіння: моркви, гарбузів, огірків, цибулі-чорнушки... Квітів усяких... Розвіяла на вгороді: «Хай у землі живуть». А потім поклони-лася хаті... Хліву... Обійшла й поклонилося кожній яблуныці...

А дідусь, коли ми йшли вже, скинув шапку...

«Я був маленький...

Шість, ні, вісім років, здається. Точно, вісім. Оце допіру полічив. Пам'ятаю багацько страхів. Боявся бігати босоніж по траві. Мама настрашила, що помру. Купатися, пірнати — всього боявся. У лісі горіхи рвать. Узяти в руки жука... Він же по землі лазить, а вона вся заражена. Муравлі, метелики, чмелі — усі заражені. Мама згадує, що в аптеці їй нарадили давати мені йоду по чайній ложці! Тричі на день. Та вона злякалася...

Ми ждали весни: невже знов виросте ромашка? Як колись? Усі в нас казали, що світ одміниться. По радіо й по телевізору... Ромашка перетвориться... У що вона перетвориться? У щось інше... А в лисиці виросте другий... хвіст, їжачки вродяться без голок, рожі без пелюсток. З'являться люди, схожі на гуманоїдів, вони будуть жовті. Без волосся, без вій. Тільки очі самі. А захід сонця буде не червоний, а зелений.

Я був маленький... Вісім років...

Весна... Весною з бруньок, як завжди, листочки розвинулись. Зелені. Зацвіли яблуні. Білі. Запахла черемха. Розкрилися ромашки. Вони були такі самі. Тоді ми побігли на річку до рибалок: чи у пліток і далі голова й хвіст? І в шуки? Перевіряли шпаківні: прилетіли шпаки? А чи вилупляться в них діти?

У нас з'явилося багато роботи... Ми все перевіряли...

«Дорослі шушукалися... Я чув...

Із мого року народження (вісімдесят шостого) — ні хлопців, ні дівчат у нас у селі нема. Один я. Лікарі не дозволяли... Страхали маму... Щось таке... А мама втекла з лікарні й сховалася в бабуні. І тут я... Найшовся... Ну, вродився, значить. Я все це підслухав...

Братика й сестрички в мене нема. А я дуже хочу. А звідки діти беруться? Я б пішов і найшов собі братика.

Бабуся мені по-різному каже:

— Бусел у дзьобі приносить. А то, бува, на полі дівчинка виростає. Хлопчиків у ягодах знаходять, якщо пташка кине.

Мама не так каже, каже:

— Ти мені з неба впав.

— Як?

— Дощ пішов, і ти мені просто в руки впав.

Тьотю, ви письменка? Скажіть, як це мене могло не бути? А де б я був? Десь високо, на небі? На другій планеті?..»

«Раніше я любила ходити на виставки... Дивитися картини...

До нас у місто привезли виставку. Про Чорнобиль. Біжить лісом лоша, з самих ніг, їх десь вісім-десять, теля о трьох головах, сидять у клітці лісі кролики, ну як пластмасові... Люди гуляють у лузі в скафандрах... Дерев вищі од церков, а квіти, як дерева... Я до кінця не додивилася. Наткнулася на картину: хлопчик тягне руки, може, до кульбабки, може, до сонця, а в цього хлопчика замість носа... хобот. Захотілося плакати, кричати: «Не треба нам таких виставок! Не возіть! І так усі кругом водно про смерть говорять. Про мутантів. Не хочу!!» Перший день на виставці були люди, прийшли, а потім ні душі. У Москві, Петербурзі, писали в газетах, юрмами на неї ходили. А в нас — порожній зал.

Я їздила в Австрію на лікування, там є люди, що в себе вдома можуть повісити таку фотографію. Хлопчика з хоботом... Чи замість рук у нього ласті... І щодня на неї дивитися, щоб не забувати за тих, кому погано. Але коли живеш тут... То це не фантастика й не мистецтво, а життя. Моє життя... Якби мені вибирати, то я краще в себе в кімнаті повішу якийсь гарний пейзаж, щоб усе там було нормальне: і дерева, і птахи. Звичайне. Радісне... Хочу думати про гарне...»

«Першого року після аварії...

У нас у селищі зникли горобці. Вони валялися всюди: по садах, на асфальті. Їх згрібали й вивозили в контейнерах із листям. Того року листя не дозволяли палити, воно було радіоактивне. Листя закопували.

Через два роки горобці з'явилися. Ми раділи, гукали один одному: «Я вчора бачила горобця... Вони вернулися...»

Пропали хрущі. Досі їх нема. Може, і вони вернуться, років через сто чи тисячу, як наш учитель каже. Навіть я їх не побачу... А мені дев'ять років...

А як моя бабуся? Вона ж старенька...»

«Перше вересня... Шкільна лінійка...

І жодного букета. У квітах, ми вже знали, багато радіації. Перед початком навчального року в школі орудували не столярі й малярі, як раніше, а солдати. Вони косили квіти, знімали й кудись відвозили землю на машинах із причепами. Вирубали великий старий парк. Старі липи. Баба Надя... Її завше закликали до хати, коли хтось помирав. Погососити. Почитать молитов. «Грім не вдарив... Суш не напала... Море не залляло... Лежать як чорнії гроби...» — вона над деревами, як над людьми, голосила. — А мій ти дубочку... Моя ти яблунько...»

А через рік нас усіх евакуювали, село закопали. Мій тато — шофер, він туди їздив і розказував. Спочатку викопують велику яму.. На п'ять метрів... Під'їздять пожежники. Із брандспойтів миють хату від гребеня до підмурка, щоб не збити радіоактивного пилу. Вікна, дах, поріг — усе миють... А потім кран стягує хату з місця й ставить у яму... Валяються ляльки, книжки, банки... Екскаватор підгрибає... Усе засипають піском, глиною, втрамбовують. Замість села — рівне поле. Там лежить наша хата. І школа, і сільрада... Там мій гербарій і два альбоми марок, я все мріяла їх забрати.

Був у мене велосипед... Його тільки-но мені купили...»

«Мені дванадцять років...

Я цілий час удома, я — інвалід. У нас дома поштар приносить пенсію мені й дідусеві. Дівчатка в класі, коли дізналися, що в мене рак крові, боялися зі мною сидіти. Торкатися... А я дивилася на свої руки... На свій портфель і зошити... Нічого не помінялося. Чого мене бояться?

Лікарі сказали: я захворіла, тому що мій тато працював у Чорнобилі. А я після того народилася.

А я люблю тата...»

«Я ніколи не бачила стільки солдатів...

Солдати мили дерева, хати, дахи... Мили колгоспних корів... Я собі думала: «Бідні звірі в лісі! Їх ніхто не мие. Вони всі вмруть. І лісу ніхто не мие. І він умре».

Вчителька сказала: «Намалюйте радіацію». Я намалювала, як іде жовтий дощ... І тече червона річка...»

«Із дитинства любив техніку... Я мріяв... Виросту — буду технарем, як тато, він техніку обожнював. Ми разом із ним весь час щось конструювали. Будували.

Тато поїхав... Я не чув, як він збирався. Я спав. Уранці побачив заплакану маму: «Наш тато — в Чорнобилі».

Ждали тата, як із війни...

Він вернувся й став знов ходити на завод. Нічого не розказував. А я в школі всім хвалився, що мій тато приїхав із Чорнобиля, він — ліквідатор, а ліквідатори — це ті, хто помагав ліквідовувати аварію. Герої! Хлопці мені заздрили.

Через рік тато захворів...

Ми гуляли в лікарняному сквері... Це вже після другої операції... І він уперше забалакав зі мною за Чорнобиль... Працювали вони неподалік од реактора. Тихо-мирно, згадував, гарно. А в цей час щось діється. Сади цвітуть. Для кого? Люди з сіл геть подалися. Переїздили через місто Прип'ять: на балконі висить білизна, горщики з квітами. Стоїть під кущем велосипед із брезентовою торбою поштарською, повною газет і листів. І на ній пташине гніздо. Як у кіно, я бачив...

Вони «чистили» те, що треба було кинути. Знімали ґрунт, забруднений цезієм і стронцієм. Назавтра — все знов «клагало».

«На прощання нам потисли руки й вручили довідки з подякою за самовідданість». Батько згадував і згадував... Востаннє, коли вернувся з лікарні, сказав нам: «Якщо лишуся живий, ніякої хімії, ніякої фізики. Піду з заводу.. Тільки в пастухи...»

Ми з мамою лишилися вдвох. Я не піду в технічний вуз, як мама собі мріє. У той, де тато вчився...

«У мене є маленький братик...

Він любить гратися в «Чорнобиль». Будує схрон, засипає піском реактора... Або вбереться опудалом, бігає за всіма й полохає: «О-о-о! Я — радіація! О-о... Я — радіація!»

Його ще не було, коли те сталося.

«Ночами я літаю...

Літаю серед яскравого світла... Це не реальність і не потойбіччя. Це і те, і друге, і третє. Уві сні я знаю, що можу ввійти всередину цього світу, побути в ньому.. Чи лишитися?

Язик задерев'янів, дихання неправильне, але мені там ні з ким не треба розмовляти. Щось подібне зі мною вже колись бувало. Але — коли? Я не пам'ятаю... Розпирає прагнення злитися водно, але нікого не бачу... Тільки світло... Таке відчуття, наче можу його помацати... Який я величезний! Із усіма, але вже збоку, окремо. Сам. Коли я був маленьким, я деякі кольорові зображення бачив так, як оце тепер. У цьому сні... Настає момент, коли я ні про що інше думати вже не можу. Тільки... Зненацька розчиниться вікно... Наглий порив вітру. Що це? Звідки? Куди? Між мною і кимось встановлюється зв'язок... Контакт... Але як заважають ці сірі лікарняні стіни... Який я кволий іще... Світло я затуляю головою, бо воно заважає бачити... Пнувся, пнувся... Став дивитися поверх...

І прийшла мама. Вчора вона повісила в палаті ікону. Щось там шепоче в кутку, стає навколішки. Вони всі мовчать: професор, лікарі, медсестри. Думають, я не підозрюю... Не знаю, що скоро вмиру. А я ночами вчуся літати...

Хто сказав, що літати легко?

Колись я писав вірші. Закохався в дівчинку, в п'ятому класі... У сьомому відкрив, що є смерть... Мій улюблений поет Гарсія Лорка. Вичитав у нього: «темний корінь крику». Вночі вірші звучать інакше. По-іншому... Почав учитися літати... Не подобається мені ця гра, але що вдієш?

Мого найкращого друга звали Андрій... Йому зробили дві операції й відіслали додому. Через півроку мала бути третя... Він повісився на своєму паску.. В порожньому класі, коли всі подались на урок фізкультури. Лікарі йому заборонили бігати, стрибати, а він був найкращий футболіст у школі. До... До операції...

Я тут мав багато друзів... Юля, Катя, Вадим, Оксана, Олег... Тепер — Андрій... «Ми помremo й увійдемо в науку», — казав Андрій. «Ми помremo, і нас забудуть», — так вважала Катя. «Коли я помру, не ховайте мене на цвинтарі, я боюсь цвинтаря, там тільки мерці й ворони. А поховайте в полі...» — просила Оксана. «Ми помremo!..» — плакала Юля.

Для мене тепер небо живе, коли я на нього дивлюся... Вони там...»

Самотній людський голос

«Я недавно була така щаслива. Чого? Забула...

Все це лишилося десь у іншій житті. Не розумію... Не знаю, як знов змогла жити. Захотіла жити. От — сміюся, балакаю. Я так тужила... Була мов паралізована. Хотілося з кимось говорити, але не з людей. Зайду до церкви, там тихо-тихо, як у горах буває. Тихо-тихо. Там можна забути своє життя. А рано прокинуся... Лапаю рукою... Де він? Його подушка, його запах... Пташечка маленька незнайома бігає по підвіконню з маленьким дзвіночком і будить, я ніколи раніше такого звуку, такого голосу не чула. Де він? Я не все можу передати, не все проказується. Не розумію, як лишилася жити. Увечері дочка підійде: «Мамо, я уроки вже вивчила». Тут тільки згадаю, що маю діти. А він же де? «Мамо, у мене гудзичок відірвався. Приший». Як мені піти за ним? Стрітися. Заплющу очі й думаю про нього, доки не засну. Уві сні він приходить, але тільки мигцем, накоротко. Зараз і зникає. Я навіть його ходу чую... От куди він щезає? Де? А так же вмирати не хотів. Дивиться у вікно й дивиться. На небо. Я йому одну подушку підкладу, другу, третю... Щоб вище в голови. Він довго вмирав... Цілий рік... Не могли ми розлучитися... *(Довго мовчить)*.

Ні-ні, не бійтеся, не заплачу... Я плакати розучилася. Хочу говорити... Другий раз так тяжко, так нестерпно — хочу сказати собі, переконати, що я нічого не пам'ятаю. Як моя подруга. Щоб не здуріти... Вона... Наші чоловіки одного року померли, вони разом у Чорнобилі були. Вона вже заміж збирається, хоче забути, причинити ці двері. Двері туди... За ним... Ні-ні, я її розумію. Я знаю... Треба жити. У неї діти... Ми десь побували, де ще ніхто не був, щось таке бачили, чого ніхто не бачив. Мовчу-мовчу, а якось у поїзді почала розказувати незнайомим людям. Нащо? Страшно самій ...

Він поїхав у Чорнобиль на мій день народження... Гості ще за столом сиділи, він у них перепросився. Поцілював. А машина вже під вікнами чекала. Дев'ятнадцятого

жовтня тисяча дев'ятсот вісімдесят шостого року. Мій день народження... Він — монтажник, їздив по цілому Союзу, а я на нього чекала. Так роками повелося. Ми жили, як закохані — прощання й стрічання. А тоді... Страхом тільки наших мам пойняло, його маму й мою, а ми з ним страху не мали. Тепер думаю: чому? Ми ж знали, куди він їде? Ну, що б узяти в сусідського хлопця підручник фізики за десятий клас і хоч би погортать. Він там простоволосий ходив. У інших його хлопців за рік усе волосся повилазило, а в нього, навпаки, чуприна зробилася ще буйніша. Нікого їх уже нема. Його бригада, семеро душ, усі померли. Молоді... Один за одним... Перший через три роки вмер. Ну, думали: випадок. Доля. За ним другий, третій, четвертий... Тепер кожен чекав, коли ж він... Ось як вони жили! Мій чоловік умер останнім. Монтажники-верхолази. Вони відключали світло по вивезених селах, лазили на стовпи. По мертвих хатах, вулицях. Цілий час нагорі, на висоті. Зросту в нього під два метри, вага — дев'яносто кілограмів, хто його міг такого вбити? Довго ми страху не мали... *(Несподівано всміхається)*.

Ах, яка я була щаслива! Вернувся... Я його побачила... У домі — свято, завжди, як він вертався, бувало свято. Нічна сорочка в мене є довга-довга, гарна-гарна, я в неї вбиралася. Любила дорогу білизну, вона в мене вся добірна, але ця сорочка особлива. Святешня. Для першого нашого дня. Ночі... Я всеньке його тіло знала напам'ять, я все цілувала. Мені, бувало, навіть сон присниться, наче я якась частина його тіла, — такі ми нероздільні. Без нього скучала дуже, мені без нього фізично було боляче. Коли ми розлучалися, я на якийсь час втрачала орієнтир — де я, на якій вулиці, котра година... Випадала з часу... Він приїхав зразу з лімфобуздами на ший, я їх губами зачула, вони невеличкі, та я спитала: «Покажешся лікареві?» Заспокоїв: «Минеться». — «Як там, у Чорнобилі?» — «Звичайна робота». Ні бравади, ні паніки. Одне випитала: «Там те саме, що й тут». У ідальні, де їх годували, на першому поверсі обслуговували рядових — локшина, консерви, а на другому, в начальства, воєнних генералів, — фрукти, червоне вино, мінеральна вода. Чисті скатерки. У кожного дозиметр. А їм на бригаду хоч би одного дали.

Я пам'ятаю море... Ми ще їздили з ним на море, я запам'ятала, що моря так само багато, як і неба. Подруга з чоловіком... Вони теж з нами поїхали... І вона згадує: «Море брудне. Усі боялися холерою заразитись». Щось таке газети писали... Я пам'ятаю інакше... У яскравих тонах... Пам'ятаю, що море було всюди, як і небо. Синє-синє. І він поруч. Я для любови родилася. Для щасливого кохання... У школі дівчата мріяли: хто до інституту вступити, хто поїхать на комсомольську стройку, а я хотіла вийти заміж. Кохати, дуже-дуже, як Наташа Ростова. Тільки кохати! Але нікому не признавалася, бо тоді, ви мусите пам'ятати, велено було мріяти тільки про комсомольську стройку. Нам таке вмовляли. Рвалися в Сибір, у непролазну тайгу, співали, пригадуєте, «за туманом і за запахом тайги». В інститут першого року не втрапила, недобрала балів, пішла працювати на телефонну станцію. Там ми з ним і познайомилися... Я чергувала... І я сама його на собі вженила, я його попросила: «Женися зі мною. Я так тебе люблю!» Закохалась по вуха. Такий красивий хлопець... Я... Я під хмарами літала. Сама його попросила: «Женися зі мною». *(Усміхається)*.

Іншим разом загадаюся й вишукую собі різні розради: а може, смерть — іще не кінець, він тільки змінився й живе десь у іншому світі. Десь поруч? Я працюю в бібліотеці, багато книжок читаю, з різними людьми стрічаюся. Мені хочеться говорити про смерть. Збагнути. Я розради шукаю. Із газет, із книжок вичитую... У театр іду, якщо там про це, про смерть... Мені фізично без нього боляче, я не могу сама...

Він не хотів іти до лікаря: «Я нічого не чую. Мені не болять». А лімфовузли вже стали завбільшки з куряче яйце. Силою запхала в машину й відвезла в поліклініку. Послали до онколога. Один лікар глянув, покликав другого: «Тут іще один чорнобилець». І вже вони його не відпустили. Через тиждень зробили операцію: видалили повністю щитовидну залозу, гортань і замінили якимись рурочками. Еге ж... *(Вмовкає)*. Еге ж, тепер я знаю, що й то ще була щаслива пора. Господи! Якими я глупствами займалася: бігала по крамницях, купувала гостинці лікарям — коробки цукерок, імпорتنі лікери. Нянечкам шоколадки. І вони брали. А він із мене підсміхався: «Зрозумій, вони — не боги. А хімії

й опромінення тут на всіх стане. Дадуть і без цукерок». Але я мчала на другий кінець міста по торт «Пташине молоко» або французькі парфуми — усе тоді тільки по знайомству, з-під поли. Перед випискою додому... Ми... Ми їдемо додому! Мені дали спеціального шприца, показали, як ним орудувати. Я його мала годувати через той шприц. Усього навчилася. Чотири рази денно варила що-небудь свіженьке, конче свіженьке, перемелювала на м'ясорубці, перетирала на ситечку й потім набирала в шприц. Проколювала одну з рурок, найбільшу, а та вела в шлунок... Але він перестав відчувати запахи, розрізняти. Спитаю: «Смачне?» Не знає.

Але ми все одно ще кілька разів бігали в кіно. І там цілувалися. Зависли на такій тоню-ю-сінькій ниточці, а нам здавалося, ніби знов зачепилися за життя. Про Чорнобиль старалися не говорити. Не згадувати. Заборонена тема... До телефону його не підпускаю. Перехоплюю. Хлопці його один по одному вмирають... Заборонена тема... Але якось уранці буджу його, подаю халата, а він не може встати. І сказати нічого не може... Перестав говорити. Очі отакенні... От коли він злякався... Еге ж... (*Знову вмовкає*). Лишався нам іще рік... Цілий той рік він умирав... Щодень йому гіршає й гіршає, і він же знає, що його хлопці вмирають... Ми ж іще й із цим жили... Із цим чеканням... Кажуть — Чорнобиль, пишуть — Чорнобиль. Але ніхто не знає, що воно... Усе тепер у нас інакше: народжуємося не такі, помираємо не так. Не так, як усі. Ви мене спитайте, як умирають після Чорнобиля? Чоловік, якого я любила, так любила, що якби сама його народила, то не могла б любити більше, у мене на очах перетворювався... На страховище... Видалили лімфовузли, їх нема й порушився кровообіг, і ніс уже якось перехнябився, розрісся ледь не втрое, і очі вже якісь інші — зизом у різні боки, у них посвіт незнайомий з'явився і вираз, наче не він, а ще хтось звідти визирає... Потім одне око зовсім заплющилося. А я за що боюся? Мені аби тільки він себе не побачив. Не запам'ятав таким. Але він став просити мене, показувати руками, мовляв, принеси дзеркало. Я то на кухню втечу, нібито забула, не чула, то ще щось вигадую. Два дні його так дурила, на третій пише мені у зшиточок, із трьома великими знаками оклику: «Дай дзеркало!!!» У нас

уже був зшиточок, олівчик, ми вже таким чином спілкувалися, бо він навіть пошепки говорити не міг, навіть шепіт йому не виходив. Повна німота. Я мерщій на кухню, каструлями грюкаю. Не читала, не чула. Знов мені пише: «Дай дзеркало!!!» — і з цими окличниками... Принесла йому дзеркало, найменшеньке. Глипнув, схопився за голову й ну качатися по ліжку.. Я — до нього, вмовляти... «От трохи піддужчаєш, і поїдемо з тобою кудись у покинуте село. Купимо хату й будемо там жити, якщо не захочеш у місті, де людей багато. Будемо жити самі». Я його не дурила, я б із ним поїхала куди завгодно, аби тільки він був, а який — байдуже. Він — і все. Я його не дурила...

Не згадаю нічого, про що б змовчати хотілося. А було все... Я так далеко зазирнула, може, вже поза смерть... (*Спинається*).

Мені було шістнадцять років, коли ми познайомилися, він старший за мене на сім років. Два роки зустрічалися. Я дуже люблю в нас у Мінську район біля головпошти, вулицю Володарського, там під годинником він мені побачення призначав. А жила я біля камвольного комбінату і їздила п'ятим тролейбусом, він біля головпошти не ставав, а трохи проїжджав уперед, до магазину «Дитячий одяг». Їхав до повороту повільніше, те, що мені треба. Трошечки завжди припізнюся, щоб побачити через шибку й ахнути: який красивий хлопець на мене жде! Нічого не помічала два роки, ні зими, ні літа. Водив на концерти... На мою улюблену Едіту П'еху. На танці не бігали, на танцмайданчик, він не вмів танцювати. Цілувались, тільки цілувались... Називав мене: «Маленька моя». День народження, знов мій день народження... Дивно, але все найголовніше в мене відбувалося саме цього дня, от і не вір після цього в долю. Стою під годинником: о п'ятій — побачення, а його нема. О шостій — засмучена, в сльозах бреду на свою зупинку, переходжу вулицю, озирнулась, як чула, — біжить за мною, на червоне світло, у робочій спецовці, в чоботях... Із роботи раніше не відпустили... Таким я його найдужче й любила — в мисливському костюмі, у кухвайці, — йому все личило. Поїхали до нього додому, він переодягнувся й вирішили святкувати мій день народження в ресторані. Але до ресторану ми вже

не втрапили, бо був вечір, вільних місць нема, а тицьнути п'ятюрку чи десятку (це ще на старі гроші) швейцарові, як інші, ні він, ні я не вміли. «Давай,— раптом засвітився весь,— купимо в магазині шампанське, набір тістечок, і підемо в парк, там відсвяткуємо». Під зорями, просто неба! Оце такий він був... На лавочці в парку Горького просиділи ми до рана. Другого такого дня народження я в своєму житті не мала, отоді я йому й сказала: «Женися зі мною. Я так тебе люблю!!» Засміявся: «Ти ще маленька». А назавтра віднесли заяву до загсу...

Ах, яка я була щаслива! Нічого б у своєму житті не змінило, навіть якби перестеріг хто зверху, з зірок... Дав сигнал... У день весілля він не знайшов свого паспорта, ми все в домі перевернули, шукаючи. Нас записали в загсі на якогось папірці. «Донечко, це лихий знак»,— плакала моя мама. Потім паспорт знайшовся в його старих штанах, на горищі. Любов! То навіть і не любов була, а довга закоханість. Як я танцювала вранці коло дзеркала: я вродлива, я молода, він мене кохає! Тепер я забуваю своє обличчя, те обличчя, що мала з ним... Не бачу його в дзеркалі...

Чи годиться про це говорити? Називати словами... Є тайни... Я досі не розумію, що то було. Аж до останнього нашого місяця... Він кликав мене вночі. Бажав... Кохав дужче, ніж раніше... Удень, на нього дивлячись, я не вірила в те, що вночі діялось. Ми не хотіли з ним розлучатися... Я його пестила, гладила. У ті хвилини згадувала найрадісніше... Найщасливіше... Як він приїхав із Камчатки з бородою, відростив там бороду. Мій день народження в парку на лавочці. «Женися зі мною...» Чи годиться казати? Чи можна? Я сама до нього йшла, як чоловік іде до жінки... Бо що я йому могла дати, крім ліків? Яку надію? Він так не хотів помирати... У нього була віра, що моя любов нас порятує. Така любов! Тільки мамі своїй нічого не розказувала, вона б не зрозуміла. Засудила. Прокляла. Це ж не звичайний рак, якого теж усі бояться, а чорнобильський, він ще страшніший. Лікарі мені пояснили: якби метастази уразили організм зсередини, він би хутко вмер, а вони полізли поверх... По тілу, по обличчю... Щось чорне на ньомуросло. Кудись поділося підборіддя, зникла шия, язик висолопився назовні.

Лопалися судини, починалася кровотеча. «Ой, — гукаю, — знову кров». Із шиї, з лица, з вух... На всі боки. Несу холодної води, кладу примочки — не рятують. Щось моторошне. Уся подушка залетється... Тазика підставляю, з ванни. Цівки лопотять. Як у дійницю. Цей звук... Такий мирний, сільський... Я дотепер його чую по ночах. Поки він при темі, плеще в долоні — це в нас умовний знак: клич! Викликай «швидку». Він не хотів умирати... Йому сорок п'ять років... Дзвоню на станцію «швидкої», а там уже нас знають, їхать не хочуть: «Вашому чоловікові ми нічим допомогти не можемо». Ну хоч би укол! Наркотик. Сама вколю, навчилася, а укол — синцем під шкірою, не розходить. Раз була догукалася, приїхала «швидка»... Молодий лікар... Підступився до нього й зараз же задки-задки: «Скажіть, а він у вас часом не чорнобильський? Не з тих, хто там побував?» — «Із тих», — відказую. І він, я не перебільшую, зойкнув: «Голубочко, швидше б цьому кінець! Швидше! Я бачив, як умирають чорнобильці». А мій же при темі, він же це чує... Гаразд іще, не знає, не здогадується: вже він один зі своєї бригади залишився... Останній... Іншим разом медсестру з поліклініки прислали, так вона в коридорі постояла, навіть до хати не зайшла: «Ой, я не можу!» А я можу? Я все можу!! Що мені вигадать? Де рятунок? Він кричить... Йому боляче... Цілий день кричить... Тоді я знайшла раду: вливала в нього через шприц пляшку горілки. Знечулилися. Провалиться в сон. Не сама здогадалася, інші жінки підказали... З тою самою бідую... Прийде його мама: «Нашо ти його відпустила в Чорнобиль? Як ти могла?» А мені тоді й у голову не клалося, що треба було не пустити, а йому, мабуть, — що міг не поїхати. То ж були інші часи, як воєнні все одно. І ми були тоді іншими. Якось спитала його: «А зараз не шкодуєш, що туди поїхав?» Головою крутить — ні. У зшиточку пише: «Умру, продаси машину, запасні колеса, а за Толіка (це брат його) не виходь». Толіку я подобалася...

Я знаю тайни... Сиджу коло нього... Він спить... У нього ще було гарне волосся. Взяла й тихенько одрізала пасмо. Розплющив очі, подивився, що в мене в руках, посміхнувся... У мене лишився його годинник, військовий квиток і чорнобильська медаль... *(По паузі)*. Ах, яка я щаслива була!

У пологовому, пам'ятаю, днями просиджую при вікні, його виглядаючи. Нічого до пуття не тямила: що зі мною, де я? Тільки б на нього зирнути... Не могла надивитися, як чула, що це скоро має скінчитися. Вранці годую й милуюся, як він їсть. Як голиться. Як іде по вулиці. Я непоганий бібліотекар, але я не розумію, як це можна — любити роботу. Я любила тільки його. Одного. І я не можу без нього. Я кричу по ночах... У подушку кричу, щоб діти не почули...

Ні на мить собі не уявляла, що ми розлучимося... Що... Уже знала, але не уявляла... Моя мама... Його брат... Вони мене готують, натякають, що лікарі, мовляв, радять, дають направлення, одне слово, є під Мінськом спеціальна лікарня, де раніше конали отакі-от приречені... Афганці... Без рук, без ніг... А тепер туди чорнобильців везуть. Умовляють мене: там йому буде ліпше, лікарі завжди під рукою. Не хотіла, я й чути за таке не хотіла. Тоді вони його переконали, і він мене став благати: «Відвези туди. Не мучся». А я то бюлетень прошу, то на роботі відпустку на свій рахунок викануючу. За законом бюлетень дають тільки для догляду за хворою дитиною, а відпустку на свій рахунок не більше, ніж на місяць. Та він цілого нашого зошита був списав. Узав із мене слово, що я його туди відвезу. Поїхала я машиною з його братом. Край села, звалось воно Гребенка, стояв великий дерев'яний будинок, колодязь розвалений. Туалет надворі. Бабці якісь у чорному... Богомільні... Геть і з машини не рушилась. Не встала. Вночі цілую його: «Як ти міг мене про таке просити? Ніколи цьому не бути! Ніколи!!» Я його всенього цілувала...

Найстрашніше — останні тижні... Півгодини пісяли в півлітрову баночку. Очей не зведе. Соромно йому. «Ну, як ти можеш так думати?!» — цілую його. Останнього дня випала хвилина: він розплющив очі, сів, посміхнувся й сказав: «Валюшка!..» Я заніміла від щастя... Від його голосу...

Із роботи подзвонили: «Ми червону грамоту принесемо». Питаю в нього: «Хочуть твої хлопці прийти. Грамоту вручать». Головою крутить: ні-ні! Але вони приїхали... Гроші якісь принесли, грамоту в червоній папці з фотографією Леніна. Взяла її та й думаю: «За що ж він помирає? У газетах онде пишуть, що це не тільки Чорнобиль, що це комунізм

вибухнув. Радянське життя скінчилося. А профіль на червоній папочці той самий...» Хотіли йому хлопці якісь слова добрі сказати, але він ковдрою накрився, тільки чуприна стирчала. Постояли над ним і пішли. Він уже боявся людей... Одної мене не боявся. Але помирає людина сама... Я його кликала, та він уже очей не розплющував. Тільки дихав... Як ховали, прикрила йому лице двома носовичками. Як хто просив показати, я відслоняла. Одна жінка впала... А колись вона його любила, я його до неї ревнувала. «Дай останній раз гляну». — «Дивись». Я не розказала, що коли він умер, ніхто не міг до нього підступитися, усі лякались. А родичам самим у нас не можна обмивати, вбирати. За нашим слов'янським звичаєм. Привезли з моргу двох санітарів, ті попросили горілки: «Всяке бачили, — призналися, — розбитих, порізаних, трупи дітей після пожежі... А таке вперше...» (Замовкає). Він умер і лежав гарячий-гарячий. Торкнутись не можна було... Я годинники в домі зупинила... Сьома ранку... І наші годинники по сей день стоять, не заводяться... Майстра викликали, той руками розводить: «Тут не механіка й не фізика, а метафізика».

Перші дні... Без нього... Спала два дні, не могли добудитися, встану, поп'ю води, навіть не їла, і знов на подушку валюся. Сьогодні мені дивно, незбагненно: як це я могла заснути? У подруги чоловік помирає, то тарілками в неї жбурляв. Плакав. Чого вона така молода, гарна? А мій тільки дивився на мене й дивився... У зшиток наш написав: «Умру, спали мій прах. Я хочу, щоб ти не боялась». Чому він так вирішив? Ну, всякі чутки: ніби чорнобильці й по смерті «світяться»... Уночі над могилами світло стоїть... Я сама читала, що могили чорнобильських пожежників, котрі в московських госпіталях померли й поховані під Москвою в Мітіно, люди обходять стороною, своїх небіжчиків коло них не кладуть. Мерці мерців бояться, уже не кажучи про живих. Бо ніхто не знає, що то таке — Чорнобиль. Самі здогади. Передчуття. Він привіз із Чорнобиля білий костюм, що в ньому там працював. Штани, спецовка... Так цей костюм лежав у нас на антресолях до самої його смерті. Потім мама вирішила: «Треба викинути всі його речі». У неї був страх... А я геть і той костюм берегла. Злочинниця! У мене ж діти

в домі. Дочка й син... Відвезли за місто й закопали... Я багато книжок перечитала, я живу серед книжок, але нічого пояснити не вміють. Привезли урночку... Не страшно... Я рукою полапала, і там щось дрібненьке, як ринь на морському березі, з піском, це крижово-клубові кісточки. Перед цим до речей його торкалася — не чую, а тут мов обняла. Уночі, пам'ятаю, він — мертвий, сиджу коло нього. І враз якийсь димок... Вдруге побачила цей димок над ним у крематорії... Його душа... Ніхто її не бачив, а я бачила... Відчуття таке: ще раз побачились...

Яка ж я була щаслива! Яка щаслива... Він подається у відрядження... Я дні, години лічу до нашої зустрічі. Секундочки! Я фізично без нього не можу... Не можу! (Затуляє обличчя руками). Згадую... Поїдемо з ним у село до його сестри, вона ввечері показує: «Тобі в цій кімнаті постелила, а йому в тій». Перезирнемося й розсміємося. Не уявляли, як можна спати нарізно, у різних кімнатах. Тільки разом. Не можу без нього... Не можу! Багато хто сваталися... Брат його сватався... Вони такі до себе подібні... Зріст. Навіть хода. Та мені здається, як до мене хто інший доторкнеться, я буду плакати й плакати. Ніколи не зупинюся...

Хто його в мене забрав? За яким правом? Принесли повістку з червоною смугою дев'ятнадцятого жовтня тисяча дев'ятсот вісімдесят шостого року...

(Приносить альбом. Показує весільні фотографії. І коли вже збираюся прощатись, вона мене перепиняє).

Як мені далі жити? Я вам не все... Не до кінця... Я була щаслива... Несамовито. Є тайни... Може, не треба мого імені. Молитви читають у тайні. Подумки... *(Вмовкає)*. Ні, назвіть ім'я! Богові нагадайте... Я хочу знати... Я хочу збагнути, нащо нам даються такі страждання? За що? Попервах було здавалося, що в мене після всього в погляді щось темне з'явиться. Чуже. Я не витримаю... Що мене врятувало? Виштовхало назад до життя? Повернуло... Мій син... Я маю ще одного сина. Нашого з ним першого сина... Він давно хворий... Він виріс, але світ бачить по-дитячому, очима п'ятилітнього хлопчика. Я хочу тепер бути з ним. Мрію поміняти квартиру ближче до Новонок, там у нас психіатрична лікарня. Усе своє життя він живе там. Такий лікарський

вирок: щоб жити, він мусить бути там. Я їжджу туди у вихідні. Зустрічає мене: «А де папа Міша? Коли приїде?» Хто в мене ще таке питає? Чекає його.

Будемо разом із ним чекати. Я читатиму пошепки свою чорнобильську молитву... А він — дивитиметься собі на світ дитячими очима...»

*Валентина Тимофіївна Апанасевич,
дружина ліквідатора*

ЗАМІСТЬ ЕПІЛОГА

«...Київське бюро подорожей пропонує туристичні поїздки в Чорнобиль...

Розроблено маршрут, який починається з мертвого міста Прип'ять: туристи оглядають покинуті багатопверхові будинки з почорнілою білизною на балконах і дитячими візочками. Колишню міліцію, лікарню й міськком партії. Тут іще збереглися гасла комуністичних часів — їх і радіація не бере.

Із міста Прип'ять маршрут пролягає через мертві села, де по хатах серед білого дня нишпорять вовки й дики. Розплодилося — тьма!..

А кульмінацією поїздки чи, як пишуть у рекламі, її «родзинкою» вважається огляд об'єкта «Укриття» чи, простіше, — саркофага. Нашвидкуруч споруджений над вибухливим четвертим блоком, він давно пішов тріщинами, крізь які «фонить» смертельна начинка — рештки ядерного палива. Буде про що розповісти друзям, коли повернетесь додому. Це вам не на Канарських островах побувати чи в Маямі. Завершується екскурсія знімкуванням на згадку біля стели на честь загиблих героїв Чорнобиля, щоб ви відчули себе причетними до історії.

Ну а в кінці подорожі аматорам екстремального туризму пропонують пікнік — обід із екологічно чистих продуктів із червоним вином... І російською водкою... Вам обіцяють, що за день, пробутий у зоні, ви отримаєте дозу меншу, ніж під час рентгенівського обстеження. Втім, купатися, їсти

впійману рибу чи дичину не радять. Як і збирати ягоди та гриби, пекти їх на вогнищі. Дарувати жінкам польові квіти.

Гадаєте, це маячня? Помиляєтеся, на ядерний туризм неабиякий попит, особливо серед західних туристів. Люди вибираються по нові сильні враження, що їх уже мало де в світі знайдеш, надто-бо він обжитий і доступний. Жити стає нудно. А хочеться чогось вічного...

Відвідайте ядерну Мекку... Ціни помірні»...

*За матеріалами білоруських
газет. 2005 р.*

1985–2005

Оксана Забужко

ПОСТСКРИПТУМ

***Монолог перекладача про
подзвін покинутих храмів***

Перекладаючи, неминуче втягуєшся в силове поле авторського стилю й способу думання. «Чому я написала цю книжку?» — рефлектує сама з собою Світлана Алексієвич, перш ніж обрушити на нас увімкнений на повну гучність, і справді-таки всенародний, хор голосів, — запитання, що могло б видатися непотрібно манірним (адже читача, коли він береться до книжки, якнайменше обходять авторські особисті мотиви й принуки — чи ти пишеш, бо тобі болять зуб, чи душа, а чи через те, що борги обсіли, йому, читачеві, однаковісінько), — могло б, кажу, якби не та обставина, що в її чорнобильській хроніці Світлані Алексієвич належить таке само право голосу, як і кожному із записаних нею мовців: вона тут не-стак автор у строго-канонічному літературознавчому сенсі терміна, як співавтор, голос із того хору, що ним сама-таки й диригує, бо ж Чорнобиль є так само й її, тепер уже довічним, «екзистенційним страхом», і з-посеред решти жертв її вирізняє — єдино особлива, професійна, людська й жіноча мужність глянути цьому страхові просто в його «великі» (та ще й «багатофасетні»!) очі. Отож чисто «по-перекладацькому» впадаючи авторові в річ, я так само запитую себе: «Чому я переклала цю книжку?» — і відповідь, парадоксальним чином, так само виявляється далеко не тільки «моєю».

Причина перша — егоїстична: схожа книжка мала б існувати і в нашій, нарівні ж із білоруською враженій

Чорнобилем культури, де, одначе, нікому не стало — не духу навіть, а радше притомности б то, чи що — її написати. Чорнобиль, цей своєрідний цивілізаційний тест на психологічну адекватність (точніше, *неадекватність*!) людини витворений нею інструментальній реальності, за одним заходом вельми брутално розквитався й із цілим періодом в історії літератури: десятиліттями скніюча в загумінку дисидентської «кухні» без доступу хоч чистого, хоч затруєного, але повітря «знадвору», наша дистрофічна література вже просто нездужала підняти такий предмет. Єдина, жанрово точна (документ! — «факти, і тільки факти», як слушно твердить один із героїв С. Алексієвич) спроба, вчинена зараз «по гарячих слідах», — «Чорнобиль» Ю. Щербака — не виламалась поза межі тогочасної «перебудовчо»-журналістської «докси», а широкого потоку «проза колгоспних підлітків», як іменував був іще Стус наше підрадянське письменство, могла хіба лиш найбездарнішим чином «закучерявити» трагедію, навіть не підозрюючи про її істинний масштаб (що вона, нічтоже сумняшеся, й спробувала була вчинити — вже, щоправда, без жодного суспільного резонансу). У цій кризовій ситуації честь української культури порятували кінодокументалісти, за що їм, ясна річ, належить низенький уклін і од сучасників, і од нащадків, — а однак незаперечно (тут дозволю собі зацитувати Сола Беллов), що «кінематограф і телебачення прив'язують нас до зовнішньої, публічної сторони буття, тимчасом як усе, що вимагає тонших, вкрадливіших підступів до людської душі (і що, додам, і становить неподільну домену літератури. — О. З.), залишається непередаваним».

С. Алексієвич ризикнула підважити словом власне той темний, неартикульований масив колективного досвіду, що його письменство досі бралось хіба ледь-ледь поялювати, як цукерку язиком, і тут-таки кидало за нестравністю, — причому зробила це з безстрашністю, притаманною саме жінкам (ну й ще, може, медикам...). Така безстрашність не гидує жодними, навіть найбільш «долішніми», фізіологічно-«тварними» сторонами буття, і не випадково, до речі, найвідвертішими співрозмовницями авторки виявилися, знов-таки, жінки — чоловіки постали куди

«закритішими», «застебнутішими» на «гудзики» всталених нормативів, і, щойно доходить до особистого — чи то смерті дитини, чи подробиць інтимного життя, — ледь не в одну душу замикаються: «далі говорити не хочу». Згадую в цьому зв'язку апокаліптичний київський травень 1986-го, болісні й трудні початки нашого визволення від генетичного совкового страху перед владою — під тиском страху куди дужчого, бо метафізичного, страху перед тим, перед чим влада, попри всі її демонічні претензії на тотальність, виявилась безпорадною, породивши в учорашніх безмовних «масах» виразне відчуття, попервах, ошуканости, а відтак гніву: на перших же відкритих партзборах, куди «трудящих» лавами зганялося слухати цековських «чорнобильських солов'їв», відряджених витьохкувати, як то воно все пречудово, і трохи чи не ліпше, ніж було перед вибухом, мене вразило, що над залом, у якому абсолютну більшість складали чоловіки — похмуро мовчущі, зі спущеними долу очима, — гвалт протесту (перший на моїй пам'яті самостійний голос «мас»!) стояв однак високий, верескливий: жіночий! Над чоловіками ще чинна була магія соціальних конвенцій, заведених правил гри: посада, кар'єра, партквиток, «мовчи-язичку-будеш-їсти-кашку», — тоді як жінок, істот і взагалі «природніших», а відтак набагато менше піддатних ризикові «загратись» до втрати почуття реальності, відповідальності за дітей вивела, цілком на одчай душі, *за межі* окресленого владою ігрового поля: ось це я й називаю «жіночою мужністю».

С. Алексієвич, подібно до розбалаканих нею молодих вдів і матерів, відважно вийшла за межі як «совкового», так і «пост-совкового» «чорнобильського канону» — тобто, як того, котрий велів був дисциплінованим вертолітникам розказувати західному журналістові про п'ять вильотів на реактор денно, але не велів бодай затнутися про наступну імпотенцію в тридцять років, так і звичнішого для нас, хоч і також уже затісного, котрий зобов'язує потрясати розсекреченими інструкціями та звинуваченнями в геноциді: С. Алексієвич взагалі воліє утримуватись від прямої мови, від класичної постави наратора як посередника між героями й читачем із правом на оцінні коментарі. Як і в своїх

попередніх книжках, вона щиро й нелукаво відмовляється від претензії на «власну правду», котра «редагувала» б часткові «правди» героїв, і розпитує їх зовсім не на те, аби дістати potwierдження власній думці, як то заведено «посоцреалістичному», а єдино на те, щоб почути відповідь, якої сама не має (тим-то, до речі, вони й довіряються їй у сповідях так беззастережно!). Шойно по прочитанню цілої книжки з окремих «монологів»-мікронovel, як зі шматочків смальти, складається разючо широке мозаїчне панно білоруського суспільства в його, сказати б, «поперечному розтині» — метод, якщо міряти занудно точною хрестоматійною міркою, не літератора, радше історика (є в сучасній історіографії така школа — «молекулярної історії», є й дослідження, здійснені в цьому напрямі, — наприклад, Другої світової війни у Франції), але ж Світлана Алексієвич — як, задовго перед нею, О. Солженіцин, і В. Шаламов, і Т. Боровський, і маленька Анна Франк, і багато, багато інших уславлених авторів «музики після Освенціма», — має до діла з реальністю, котра авторську уяву не подразнює, як за часів тих-таки «Чехова й Толстого», своєю «сирою», «напівфабрикатною» фактурою, не спонукає добудовувати, «дотягати» її до цілісної естетичної «завершонки», а якраз навпаки — побиває й приголомшує так, що перед її, реальності, лицем найбухливішій уяві тільки й застається — якомога чесніше, «дзеркальніше» відбивати «часткові правди». Можливо, у ХХ-му столітті класична «література домислу» взагалі вичерпала свої повноваження — у кожному разі, незаперечно, що ХХІ-му ми залишаємо куди більше «неперетравленого», неокультуреного матеріалу для осмислення, аніж незаповнених «люзів» — для фантазування. І тут відкривається нова загроза — що, вжахнувшись перед таким несподвижним спадком, перевантажена людська психіка врешті-решт відмовиться не лише фантазувати, а й, гай-гай, осмислювати, вдовольнившись натомість, як ото в «Світі новім, дерзновеннім» О. Гакслі, наркотично-заспокійливою жуйкою в душі «мильно-оперових» казок, — і я особисто не бачу іншого способу запобігти подібній — цілком імовірній! — лоботомізації грядущих поколінь, окрім як лишати їм ось такі, як у С. Алексієвич, — гранично оголені, очищені від

будь-яких, кажучи мовою харчових етикеток, «штучних домішок», свідчення про наш час. Одне слово: нема свого хліба — позичу в сусіда. *Я* переклала цю книжку тому, що сама подібної не написала, і навряд чи коли напишу, і не бачу, щоб хтось в Україні написав — принаймні в близько-осязному майбутньому.

Але є й інша причина — і не менш поважна: перефразовуючи вже трохи нами призабутого Маяковського, її можна визначити як «борг Білорусі» — почуття, знайоме, либонь, кожному українському інтелігентові. Це щось більше, ніж добре знане криміналістам «братство співкамерників» (дарма що наша з білорусами «камера» простягалася в часі не на одне століття, від доби Великого Князівства Литовського почавши), і, на архетипальному рівні, ближче до казки «про бідного та багатого брата»: переходячи через ті самісінькі форми винародовлення, а в нашому столітті — етноциду, лінгвоциду, і нарешті, з Чорнобилем, — таки ж нікуди не дінешся, геноциду, — ми, на перевалі віків, опинилися з Білоруссю вже не просто в різних «вагонах» того самого поїзда, а — в різних історичних вимірах («чи надовго, брате», як саркастично коментувала подібну ситуацію Лесина Кассандра, — то вже інше питання, до справи наразі не дотичне: зрозуміло ж, доки нас не застраховано рішучим «реформаторським» ривком від приходу до влади якого-небудь «українського Лукашенка», білоруська модель для нас не тільки приклад умовного способу історії — «ось що *могло б* свого часу бути й із нами», — а й якнайбезпосередніша пересторога — «ось що з нами ще *може* статися»). А однаке радикально нове для української свідомості відчуття власної, порівняно з найближчим сусідом, «фортунності», «благополучності» неминуче диктує сумлінню й нові категоричні імперативи, і пекуче соромно сьогодні натикатись, приміром, у книжці С. Алексієвич на бовкнуту кимось фразу, принесену з недоброї пам'яті 1986-го: «к *щастю*, ветер дул не на Київ», — у підтексті це означало: на Гомель, Могильов і Мінськ, наше «щастя» дорівнювалося чийсь смерті, наші перелякані прокуратори, що в той рік остаточно й безповоротно втратили в очах народу будь-яку ауру легітимності й невдовзі таки зметені були, їхнім власним сленгом висловлюючись, «на

смітник історії», для когось слугували об'єктом заздрости — вже тим, що «повзали в Кремлі навколішки», випрохуючи порятунку! Страшно вимовити, але скидається на те, що коли для нас Чорнобиль обернувся фіналом радянської історії, то для білорусів — чимось на кшталт фіналу історії взагалі (вражає покірنا тональність постійних балачок героїв про близьку смерть, однакова що в дітей, що в дорослих): зосталось і далі по-советськи безмовне «населення», майже третина якого живе (точніше, потрошку конає) на зараженій території (в умовах «лабораторного експерименту»), населення, що на очах у цілого світу повільно йде під воду — сумною слов'янською Атлантидою, загубленим шансом людства дізнатися про себе щось унікальне, єдинонеповторне, щось, що призначено було сказати, за Гегелем, «у драмі світового духа» тільки цьому, й ніякому іншому народові, — а ми, для кого ця трагедія, либонь, найврозумливіша, у якомусь метафоричному сенсі й далі бубонимо, скрушно похитуючи головою на вид мінських «ходинок» у себе на телеекрані: на щастя, вітер не на Київ...

Самоприсипляння — небезпечна штука, згадаймо Джона Донна: по кому б не лунав подзвін, він завжди по тобі. І я рада, що це збагнули в Швеції й Німеччині, де вже ви-йшли друком переклади «Чорнобильської молитви» (і навіть отримали премію Ляйпцігського книжкового ярмарку «За європейське порозуміння»), і у Франції та геть далеких од місця дії Сполучених Штатах, де книжка нині готується до публікації, — рада, що основні уроки Чорнобиля, так нещадно-наочно потверджені дослідженням С. Алексієвич, — уроки, на позір начебто й простісінькі (наче Десять Заповідей, на зрозуміння котрих, проте, не кожному вистачає прожитого життя): що людство — єдине, поверх усіх споруджених ним усередині себе кордонів, і єдине не лише в собі, а й із усім живим на планеті (привіт од Вернадського, Тейяра де Шардена та іже з ними!), — ці уроки таки, відай, не пропадуть намарне. Коли абстракція прибирає подобу покинутої в зоні суки зі щенятами, яка в мить перед пострілом дивиться у вічі людині з рушницею, вона, що не кажить, перестає бути абстракцією, і вам уже не позбутися відчуття, наче в ту суку ви стріляли саморуч — ви, ви,

гомо сапієнсе, не озирайтесь! — і коли вмираюча од лейкемії дівчинка з моторошною яснозорістю старої відунки спокійно каже: «Ми помремо, і нас забудуть», — мені також важко уявити людину, яка б хоч на мить не почувалася кровно винуватою перед пам'яттю тої дитини. Найтяжче, однак, інше. Із записаних Світланою Алексієвич монологів її земляків поступово хоч-не-хоч складається враження, ніби чи не в такій-от функції — власною смертю послужити глобальним уроком, — вони починають вбачати свій, нарешті віднайдений, національний приділ, своєрідну «всесвітньо-історичну місію» Білорусі. В істоті тут та сама, згадана одним із героїв, туга безсловесного статиста, що на нього обернено цілий народ, «за роллю» — за реплікою цим разом у «драмі світового духа», хай би ту репліку кинуту і з даху палаючого реактора чи з глибини «місячного ландшафту»: несвідомий протест проти совкової нівелюючої заглади, проти потоплення в морі тоталітарного «ми», однак усе ще без відчуття власної неповторної вартості — цим разом родової, духовно-культурної (а в такому випадку потоптану колективну гідність нестак-то важко загодити — ну хоч би й кандидатурою «свого», «простого білоруського хлопця» на посаду «правителя всея Русі»: амбіція кріпацьких бунтів рідко ж коли сягала далі висунення в монархи самозванця з власних лав)... І боляче сьогодні читати на касеті мінського рок-гурту «Новає неба» — речника дуже молодой і дуже субтильно-інтелігентської національної культури, — на місці традиційної подяки спонсорам, гірко-розпачливий чи то жарт, чи то зойк: «Особлива подяка білоруському народові за наслідки всіх референдумів», — та навряд чи цей саркастичний випад і досягне адресата, в того-бо наразі, гай-гай, зовсім інші кумири...

Вельми характерно, що й книжку С. Алексієвич в оригіналі написано по-російськи — точніше, тим безликим, граматично правильним колоніальним «ньюспіком», який дошенту затирає будь-які індивідуальні прикмети мовця, — написано, сказати б, «думками», а не власне-мовленням, «про що», а не «як». У перекладі я спробувала, скільки змога, «підреставрувати» мовні «автопортрети» персонажів, орієнтуючись переважно на їхні українські лінгвосоціальні

відповідники — від діалекту бабусь-поліщучок та завчено-«правильної» мови містечкових «еліт» до міського суржику й професійно-плинної інтелігентської «літературщини», — не треба бути літератором, аби розуміти, що в таких «маленьких радощах» і криється головна чуттєва втіха письменницької праці, тож я, ніяк не в змозі втямити, чом це відмовила собі в них С. Алексієвич, не зберігши в запису бодай автентичної селянської «трасянки», потелефонувала їй із цим питанням до Мінська — і почула у відповідь, що ніяких соціолектів, ані навіть діалектів у догоряючій, як скіпка, сучасній білоруській мові вже не існує — де про таку розкіш мріяти! — що отим самим однаковим, блідим і безбарвним «президентським» «ньюспіком» і розмовляє майже ціла країна — країна, в якій наклад рідномовної книжки міг би скласти вже щонайвище п'ятсот примірників, тобто те, що американці звуть «бульк у Пасифіку»: «по-своєму» (хоча — де воно, те «своє»? , що «свого» може zostаватися по тотальному вивласненню-колективізації?) «Чорнобильська молитва» просто не була би прочитана...

І згадалась мені одна з героїнь книжки, безслідно загублена «в чужому світі» німа горбуля Анна Сушко, котру марно розшукують вивезені з зони односельці за головною прикметою — коли їй болить, вона «пісню заводить», що означає — скімлить без слів, як поранене звіря, — самим голосом. Оце, либонь, і є той найавтентичніший «власний голос», що zostався загубленому на перехресних кресах імперій народів, який віками од щедрот своїх на всі боки роздаровував сусідам найбільших титанів слова: тим — Міцкевича, тим — Достоевського, не згадуючи вже про новіших «литовських поляків» (властиво, сполонізованих білорусів, що, від Радзивілів почавши, йменували були себе «поляками білоруського кореня» — аналог наших галицьких *gente Rutheni, natione Poloni*) — ну хоча б Ч. Мілоша й Т. Конвіцького (та й нам, чого гріха таїти, дешиця з братнього столу перепала — сам тільки А. Кримський чого варт!), — це, щоб не сягати глибше в тьму середньовіччя, в добу бароко — хто вже тепер розгледить, що там було «на вході»! А «на виході» — Анна Сушко, «німа змалечку, шістдесят год, грамоти не вчилася», тому скаржиться — «без слів, самим голосом: а-а-а...»

Цей голос звучить мені в ушу, як музичний супровід до цілої книжки. Власне, книжка і є спробою розшифрувати цей голос. Я переклала її тому, що завинила перед Анною Сушко — за Кримського, за Достоевського, за Міцкевича, за Мілоша, і список цей можна продовжувати до нескінченности...

...І, наостанці, трохи особистого. У студентські роки, на початку вісімдесятих, ми з друзями плавали на байдарках по білоруській Півночі — від Мяделя до Браславських озер, отож ближче до іншої атомної з тих, якими, мов загнаного звіра червоними прапорцями, звідусюди обложено Білорусь, — Ігналінської. Місця здавалися заповідними — озера, болота, ліси, первозданна, сонно зітхаюча з туману незрозумілими звуками, як перед шостим днем творення, тиша, і сливе тижнями поспіль — жодної душі на очі, хіба вряди-годи гирилиця чорних рублених лазень при березі викаже ймовірну близькість села, та ще на островах траплялися покинуті церкви — старосвітські, дерев'яні, барокові, куди прихожани мусили припливати в неділю човнами, — точніше, то були костьоли, бо в одному я підібрала на хорах кілька залуб'янілих вижовклих аркушів із нотного альбому органіста — «Ave Maria», «Te Deum»... Ті аркуші й досі в мене є — єдина моя матеріальна пам'ятка про таємничий народ, який колись був заселяв ту землю (човни зі святочно вбраними селянами на поверхні озера, церковний дзвін і органне «Te Deum» із туману — щось невиразно знайоме з романів Караткевича...), — народ, якого мені так і не пощастило побачити наяву.

А тимчасом присутність людини в тому пустинному ландшафті була настійною й повсюдною, хоч і вельми специфічною: серед дрімучих хащів зненацька виринала широченька просіка, змережана гусеницями танків і слідами бетеєрівських коліс, на відкритому обрії потворно стриміли радіолокаційні вишки, а якось надвечір, щойно ми стали табором і розклали багаття, мезозойські чагарі підліску затріщали і, замість лося чи дикого кабана, як можна б сподіватися, з них вигулькнув молодий капітан казна-яких військ у плащ-палатці, преспокійно, мов на міському проспекті в годину пік, спитав: «Ребята, закурить не найдётца?» — й, закуривши, підкреслено недбало, майже меланхолійно,

поцікавивсь, як довго ми тут, взагалі кажучи, зібралися стояти? (Здається, ми зараз же, наполохані, й ушилися, навіть не повечерявши). Все це, повторюю, було років за три до Чорнобиля — а «зона» вже була там, і відчуття краю, звідки мешканці подалися кудись на безвість, відступивши його пришельцям на бетеерах, знайоме мені — звідти. Недобрий то, далебі, знак — коли народ покидає свої храми...

Це я до того, що майбутнє — воно, в певному сенсі, повсякчас із нами, тепер і тут: може, це взагалі всього лиш та укрита, «погашена» частина теперішньості, якої ми не вміємо до пуття розгледіти, а відтак негодні й відвернути. Тож придивляймося пильніше — поки ще є час. Поки ще можна розчути подзвін з туману..

Січень 1998 р.

Довідка про автора

Світлана Алексієвич — всесвітньовідома білоруська письменниця, творець унікального документально-художнього методу, заснованого на творчо сконцентрованих розмовах із реальними людьми. Її книги перекладено на понад двадцять мов. Лауреат багатьох літературних премій, зокрема премії Курта Тухольського (Шведський ПЕН) «За мужність і гідність у літературі», премії Андрія Синявського «За шляхетність у літературі», російської незалежної премії «Тріумф», лейпцизької премії «За європейське порозуміння-98» та премії Гердера. 2015 р. стала лауреатом Нобелівської премії в галузі літератури «за багатоголосу творчість, яка є пам'ятником стражданню та мужності у наш час».

2000 р. під тиском режиму Аляксандра Лукашенка виїхала з Білорусі, жила в Італії, Німеччині, Франції та Швеції, 2013 р. повернулася до Мінська.

Народилася 31 травня 1948 р. в Івано-Франківську (батько — білорус, мати — українка), згодом родина перебралася в Білорусь, батьки працювали вчителями в сільській школі. Здобула освіту в Білоруському державному університеті в Мінську, працювала кореспондентом, писала в жанрах оповідання, публіцистики, репортажу. Вчителем називала Алєся Адамовича, відомого білоруського письменника, розробника нового для білоруської літератури жанру, назву якого він формулював як «соборний роман», «роман-ораторія», «роман-свідчення», «народ, що повідає сам про себе», «епічно-хорова проза».

Першу книгу Світлани Алексієвич «Я поїхав із села» (монологи людей, котрі покинули рідні місця) розсипали в типографії за наказом відділу пропаганди тодішнього білоруського ЦК, авторку звинуватили в антиурядових і антипартійних поглядах.

1983 р. вона написала роман «У війни не жіноче обличчя». Книга два роки пролежала у видавництві — не друкували, закидаючи авторці пацифізм, натуралізм, розвінчування героїчного образу радянської жінки. Однак часи змінювалися — почалася перебудова. 1985 р. книгу «У війни не жіноче обличчя», «роман голосів», як вона це назве згодом, розповіді жінок-фронтовичок про війну, було опубліковано майже одночасно в кількох видавництвах, загальний тираж сягнув 2 млн. примірників. Вистави «У війни не жіноче обличчя» поставили десятки театрів, а білоруський режисер Віктор Дашук у співавторстві зі Світланою Алексієвич створив однойменний цикл документальних фільмів. За два роки вийшла друга книга — «Останні свідки (Сто недитячих оповідань)», складена зі спогадів дітей війни, вона згодом так само витримала багато перевидань.

1989 року опубліковано роман «Цинкові хлопчики» — розповідь про афганську війну, яку впродовж десятиліття приховувала влада. Щоб написати цю книгу, Світлана Алексієвич чотири роки їздила країною, зустрічалася з матерями загиблих солдатів і колишніми воїнами-афганцями. Книга справила вибуховий ефект. Знову за розвінчування героїчного воєнного міфу авторку намагалися покарати — 1992 р. в Мінську навіть організували політичний суд над нею та книгою. Однак на захист постала громадськість, зокрема закордонні інтелектуали, суд призупинили. За книгою й у співавторстві зі Світланою Алексієвич було знято кілька документальних фільмів (режисер Сергій Лук'янчиков), поставлено спектаклі.

Наступна книга, «Зачаровані смертю», виходить 1993 р. Це була оповідь про самогубців — про тих, хто наклав на себе руки чи вчиняв таку спробу, не маючи сили примиритися з поразкою соціалістичних ідей. За книгою було знято фільм «Хрест» (Сценарій Світлани Алексієвич, режисер Геннадій Голодний).

1997 р. Світлана Алексієвич завершила й опублікувала роман «Чорнобильська молитва». 1998 р. видавництво «Факт» видає книгу в українському перекладі Оксани Забужко під назвою «Чорнобиль: Хроніка майбутнього». Ірландський режисер Хуаніта Вілсон зняла короткометражний фільм за мотивами роману, 2010 року його було номіновано на премію «Оскар». 2013 р. авторка віддала до друку оновлену «Чорнобильську молитву»: роман було доповнено новими монологами, дещо змінено структуру. Оновлений український переклад пропонуємо до вашої уваги в цьому виданні.

У романі «Дивовижний олень вічного полювання», виданому 2006 р., зібрано історії кохання людей із різних поколінь. «Досі я писала книги про те, як люди вбивали одне одного, як вони помирили, — зауважила під час роботи з цим романом авторка. — Але ж це не все людське життя. Тепер я напишу, як вони кохали».

2013 р. було опубліковано найновішу книгу Світлани Алексієвич — «Час second-hand (Кінець червоної людини)», укладену з монологів, які авторка записувала впродовж останнього десятиліття, мандруючи країнами, що побували в складі СРСР. У цьому романі, що його сама авторка визначила як «діагноз нам, діагноз тому, що ми зробили за 20 років», остаточно викристалізувався тип «homo soveticus». Український переклад книги вийшов 2014 року.

*За матеріалами сайту
www.alexievich.info*

Літературно-художнє видання

**Світлана Алексієвич
ЧОРНОБИЛЬСЬКА МОЛИТВА:
ХРОНІКА МАЙБУТНЬОГО
роман**

Переклад і післямова
Оксани Забужко

Випусковий редактор *Оксана Плаксі́й*
Дизайнер обкладинки *Ростислав Лу́жецький*
Коректор *Наталя Ма́цибок-Стародуб*
Верстка *Андрія́ Репенка*

Алексієвич, Світлана

Чорнобильська молитва: хроніка майбутнього : Роман / Переклад і післямова Оксани Забужко. — К. : КОМОРА, 2016. — 288 с.

ISBN 978-617-7286-05-8

Художньо-документальний роман білоруської письменниці Світлани Алексієвич, Нобелівської лауреатки 2015 року, говорить головами «маленьких людей» про катастрофу, що зруйнувала мільйони життів, перевернула світогляд цілого покоління, а разом відхилила залізну завісу й підважила непорушну, здавалося, конструкцію радянської держави. Роман створено на основі розлогих інтерв'ю з очевидцями та потерпілими від Чорнобильської трагедії: ліквідаторами та їхніми близькими, вимушеними переселенцями з уражених радіацією регіонів та самоселами «зони», посадовцями, від рішень яких залежали долі десятків тисяч людей, та дітьми, котрі знали, що народилися вже приреченими.

Переклад на українську та післямова Оксани Забужко.

УДК 821.161.3'06-311.4.03=161.2**ББК 84(4Біл)6-44**

ТОВ «Видавничий Дім «КОМОРА»

м. Київ, вул. Кудряшова, 3, оф. 133

Тел.: +38 044 221 05 84, Е-mail: komora.books@gmail.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців

ДК №4588 від 31.07.2013 р.

Здано до виробництва 20.10.2016. Підписано до друку 24.10.2016.

Формат 84×108 1/32. Друк офсетний. Папір офсетний № 1.

Наклад 2000 прим. Гарнітура «Ньютон». Зам. №6-10-2013

Віддруковано ПРАТ «Харківська книжкова фабрика «Глобус»

вул. Різдяна, 11, м. Харків, 61052

Свідоцтво ДК № 3985 від 22.02.2011

www.globus-book.com

Мене цікавить маленька людина. Маленька велика людина, так я б сказала, бо страждання її звеличує. Вона сама в моїх книгах розповідає свою маленьку історію, а разом зі своєю історією й історію велику. Що відбулося й відбувається з нами – ще не осмислено, треба це вимовити. Для початку хоча б вимовити. Ми цього боїмося, поки не спроможні впоратися зі своїм минулим.

Світлана Алексієвич, із Нобелівської промови

Як нікому з авторів, «народжених у СРСР», С. Алексієвич вдалося намацати й вивести на яв головну формулу неперервної, і досі не скінченої «Столітньої війни», її ДНК, котрим вона відтворюється вже в столітті 21-му: якщо в країні (регіоні, місті) панує улюблений «русскомірний» соціотип «людини недорослої» – рано чи пізно жди біди: війни. Включно до ось такої, «мирно-ядерної» – проти всього живого.

Оксана Забужко, перемова до українського видання

У книзі про ядерну катастрофу в Чорнобилі вона поєднала свою техніку записування голосів та прозорий алегоризм щодо значення радянського минулого. Вона як ніхто інший показала жертв саме особистостями, оточеними радянською дійсністю, котрі намагалися усвідомити, що відбувалося в тій веремії, наскільки це їм дозволяла їхня обізнаність.

Тімоті Снайдер, The New York Review of Books

ISBN 978-617-7286-05-8

9 786177 286058 >

KOYORI